

A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
KIADVÁNYAI

80. szám

Szerkeszti: JAKAB LÁSZLÓ

80. szám

Sebestyén Árpád

**A névutók állománya és rendszere a
Jókai-kódexben (1372u.)**

DEBRECEN, 2002

A kutatást az OTKA T-25344. nyilvántartási számon támogatta

Lektorálta: Jakob László

© *Sebestyén Árpád* 2002

ISBN 963 472 719 0

ISSN 1588-6433

Felelős kiadó: Dr. Bartha Elek

Technikai szerkesztő: Kecskemétiné Legoza Eszter

Készült a Debreceni Egyetem Könyvtárának

Sokszorosító Üzemében

T a r t a l o m

Bevezetés	<i>szerint ~ szerént</i>
I. Közelítések a forráshoz	<i>szerte</i>
1. A JókK. sorsa, kora, nyelve	<i>után</i>
2. A JókK. mint a névutóvizsgálat korpusza	B) A változatok
3. Az adattár berendezése	<i>-vel egyetlenben</i>
4. A szócikkek szerkezete	<i>félre</i>
II. A Jókai-kódex névutókészlete	<i>közibe</i>
A) A törzsállomány	<i>-t miá</i>
<i>alá</i>	<i>szerrel</i>
<i>alatt</i>	C) A raggá fejlődő névutók
<i>által</i>	<i>-belől/-balól</i>
<i>-vel egyenben</i>	<i>-ért</i>
<i>elébe ~ eleibe</i>	<i>-ként</i>
<i>ellen</i>	<i>-képpen</i>
<i>[elől ~ elül]</i>	<i>-kor</i>
<i>előtt</i>	<i>koron</i>
<i>elvől</i>	<i>kort</i>
<i>felé</i>	<i>-szer (-szor, -ször)</i>
<i>felől</i>	D) Keletkezően levő névutók
<i>-tól fogván</i>	<i>elmúlván</i>
<i>[fölről ~ fölül]</i>	<i>[jutván]</i>
<i>fölött ~ felett</i>	<i>kedvéért</i>
<i>iránt ~ aránt</i>	<i>[-n keresztül]</i>
<i>-hoz képest</i>	<i>-hoz közel</i>
<i>kívül ~ kül</i>	<i>[lévén]</i>
<i>kör(ny)ül</i>	<i>módra</i>
<i>közben</i>	<i>nevében</i>
<i>közt ~ között</i>	<i>számából</i>
<i>közül</i>	III. A rendszer főbb kérdései
<i>-tól megváltván</i>	1. A teljesség kérdése
<i>mellé</i>	2. A JókK. névutózásának szintagmatikája
<i>mellett</i>	3. A JókK. névutózásának morfológiája
<i>miatt</i>	4. A JókK. névutózásának szemantikája
<i>mögé</i>	5. Összegezés helyett
<i>mögött</i>	Függelék
<i>nélkül ~ -nál kül</i>	A) A számhatározó ragjai a Jókai-kódexben
<i>óta ~ olta</i>	B) Rag vagy névutó? (A JókK. <i>-balól/-belől</i> toldalékaihoz)
<i>-vel öszvén</i>	Felhasznált irodalom

*„Today’s morphology
is yesterday’s syntax”*

(T. Givón 1971)

B e v e z e t é s

A magyar nyelv névutózásának kérdéseivel 1955-ben kezdtem foglalkozni, miután aspiránsvezetőmmel, Kálmán Bélával egyetértésben kandidátusi értekezés témájaként választottam. Szinkrón jellegű adattár összeállítására készültem, de ehhez mindenekelőtt tisztába kellett jönnöm e szófaji kategória elméleti vonatkozásaival. A szakirodalom korántsem volt egységes: már a legfontosabb alapkérdésekben is lényeges eltérések mutatkoztak: önálló szófaj-e a névutó vagy csak a határozószók altípusa; milyen alapon lehet elkülöníteni a névutót és a határozószót, határozóragot, névutószerű ragos névszót, névutó szerepű határozói igenevet stb. Szükségessé vált a szakirodalom történeti áttekintése, annak tisztázása, ki mit tartott névutónak, milyen elméleti megfontolásból stb. Ilyen módon már az előmunkálatokban kiléptem a tiszta szinkrónia területéről: egyik első e témakörbeli tanulmányom azt a címet kapta: „A névutók mivoltáról és keletkezéséről” (1961:89-101). Készítettem egy táblázatot is, amelyben számba vettem, hogy a kategória lényegét és belső tagolódását elsőként pontosan leíró Versey Ferenctől (1818) az ÉrtSz.-ig (1962) mely elemeket tekintette névutónak a kiválasztott 20 mértékadó tudományos és iskolai nyelvtankönyv, illetőleg szótár (Sebestyén 1965:18-22). Az eredmény engem is meglepett: a listára 180 „gyanúsított” került fel, pedig még ki is maradtak belőle olyan frissen „felfedezett” elemek, mint a *-től megválva*, *-t kifogva* stb., amelyeknek kódexkori meglétéről Károly Sándor írt figyelemre méltó tanulmányt (1957:103-8).

Megfigyelési köröm ilyen kitágításával kezdtem hozzá huszadik századi, tehát szinkrón jellegű adattáram cédulázásához. Korpuszom 400 nyomdai ív, 16 millió karakter terjedelmű szövegre terjedt ki. Kiírtam minden gyanús elemet, mintegy 40 ezer adatot. A feldolgozás során negyedrészüket félretettem, a maradék kb. 30 ezret nyelvrétegek szerint is tagolva (vers, próza, beszéd, újságnyelv, műszaki-tudományos nyelv) dolgoztam fel: kerekén 100-at önálló névutó szócikkben, további 75-öt redukált terjedelemben, „Esetenként névutószerű kifejezések” címmel (1965:169-86). Dolgozatomat 1960-ban nyújtottam be „Névutórendszerünk főbb kérdései” címmel, 587 oldal terjedelemben. Opponenseim Bárczi Géza és J. Soltész Katalin voltak. Az 1961-es védés után a kényszerű, tetemes rövidítések miatt munkám csak 1965-ben jelent meg „A magyar nyelv névutórendszere” címmel (Akadémiai Kiadó, 254 o.).

Szinkrón adattáramat elsősorban morfológiai viselkedésük szerint rendeztem, de - talán indokolható módon, hiszen az alaktani szerkezetben szintaktikai jegyek is megragadhatók - a rendszerezésben gyakran érintettem keletkezéstörténeti kérdéseket is. Alapfelfogásom szerint a névutós szerkezetek szintagmatikus előzményekre vezethetők vissza, mégpedig nem is csupán a jelöletlen és jelölt birtokos szerkezetre, hanem tárgyas, határozós, igeneves, főnévi és melléknévi szintagmákra, illetőleg értelmezős kapcsolatokra (1965:190-9).

Hogy mennyire sikerült felfogásommal a nyelvészeti közvéleményt megmozdítani, három esettel jellemezném. Bárczi Géza, felejthetetlen professzorom kandidátusi értekezéséről írt opponensi jelentésében egy helyen ezt írja: „Velem szemben is igaza van, amikor hibáztatja, hogy szerintem a határozónak névutóvá válása útján volt egy közbeeső határozószoói fok. Meghökkenem, mikor ezt az állítást ismételten a fejemre olvassa, mert hiszen én ezt lehetetlennek tartom, de az idézett helyen valóban ilyesmi van, nyilvánvalóan elírás, melyet aztán nem vettem észre.” Vagyis: megszilárdult határozószoó már nemigen léphetett birtokos viszonyba egy főnévvel: elsődleges a birtokos viszony.

Kedves emlékem Tompa Józsefnek, az akadémiai leíró nyelvtan szerkesztőjének egy 1962. január 16-án hozzám írt levele: „Kedves Bátyám! - Nemrég fölmerült egy kartársammal vitatkozást az a probléma, hogy vehető-e *n é v u t ó n a k a m e l l é k n é v i* (értékű) szóhoz járuló *mód(on)*. Szerintem igen, ha a melléknévi-számnévi (értékű) szóhoz járuló *-n, -lag, -leg, -szor, -szer, -ször (-ul, -ül)* is (*v i s z o n y*) *r a g* minősítést kap, nem pedig határozószóképzőit. Nem emlékszem, disszertációdiban érinted-e ezt a szófaji kérdést. (A *módon*-t említed a Nyelvtani tanulmányokbeli névutó-tanulmányodban is, de abból *e z* nem tűnik ki.) A „zaklatásért” szíves elnézést kér, sok baráti üdvözetet küldve - Tompa Jóska.” - A jóleső érdeklődésre válasz gyanánt írtam meg „Egy névutótípusról” című tanulmányomat (1963: 314-9), kifejtve: szerintem is névutók lehetnek a főnévi minősítő jelzős, melléknévi és számnévi jelzős szintagmára visszavezethető *módon, szer, ízben, alkalommal* féle alakulatok, sőt: újabban párhuzamosan alakulnak effélék: *útján* és *úton, árán* és *áron, céljára* és *célra* stb., hogy a régiségben előforduló *képében* és *képben (képpen)* ügyét ne is említsük.

Végül egy levél Lotz Jánostól 1966. február 27-én: „Kedves Kolléga Úr! - Köszönettel vettem könyvét és a különlenyomatokat. Éppen írni akartam Kálmán Bélának, hogy mikor jelenik meg a kandidátusi értekezése. A FUF-ban megjelent cikkét már olvastam. Lényegében igaza van. Legfeljebb a *pad alatt* szerkezetek centrális voltát lehetne hangsúlyozni (l. az *után, nélkül* stb. fejlődését). - A nyáron Debrecenben remélem személyesen is találkozunk. - Köszönettel üdvözlö: Lotz János.” - Ezek a sorok azért rendkívül értékesek számomra, mert Lotz János 1939-es, feltűnően újszerű könyve (Das ungarische Sprachsystem) a névutókat a határozószoók altípusaként tárgyalja: „I. Die selbständigen Adverbien” -- „II. Die unselbständigen Adverbien” - itt tárgyalja a névutókat (1939:98, 101). Ez az, ami ellen kezdettől igyekeztem fellépni.

Az a közelítési mód, hogy szinkrón adattár vizsgálata közben keletkezéstörténeti érvelést, előzmény szintagmákból való származtatást emlegettem, talán módszertani hibának is tekinthető. Védhető viszont azzal, hogy az előzmény szerkezetek morfológiai sajátosságai átöröklődnek és megmaradnak mind a névutón, mind a vele kapcsolt névszón. Kézelfoghatóbbak, mint a szemantikai vonatkozások: a szójelentés fogalmi és viszonyjellegű elemei. Az utóbbi évtizedek modern morfológiái erősen beszűkítik a névutók körét. A névutóvá minősítésben a szemantikai szempontot teljesen kirekesztik, illetőleg csak a belső morfémasorrendre vannak tekintettel. Szintaktikai előzményről egyáltalán nem beszélnek: számukra a névutós kapcsolat éppen olyan „kifejezés”, mint bármely más szintagma. (A nyelvtan korábban csak a tartalmas szavak közti viszonyt tekintette szintagmatikusnak, a viszonyszós kapcsolatot nem.)

Ha a szinkroniában is megragadható a keletkezéstörténeti szintagmatikus előzmény, sokkal inkább így van ez névutótörténeti vonatkozásban. Ezért fogadtam kitörő örömmel azt az eljárásmodot, hogy az új egyetemi nyelvtörténeti tankönyv névutó fejezetének szerzője kiemelt felosztási szempontnak tekinti az előzményszerkezetek szerinti tagolódást. Mátaai Mária csoportosítása beszél birtokos szerkezetben keletkezett (jelölt és jelöletlen alosztással), értelmezős szerkezetben, minőségjelzős szerkezetben, határozós szerkezetben, alanyos

szerkezetben és tárgyias szerkezetben keletkezett névutókról (2000:72-87). Meg vagyok győződve arról, hogy a nyelv történeti mozgását, a változási folyamatokat csak ezen a módon lehet igazán plasztikusan érzékeltetni. Ezért is választottam mottóul Givón szlogenjét. (1971:413, id. Hopper-Traugott 1993:25).

Magam 1965 után is rendszeresen foglalkoztam a névutók nyelvhasználati, nyelvhelyességi kérdéseivel, új névutószerű kifejezésekkel, mint az *okán*, *ürügyén*, *apropóján*, *magasságában* stb. Néhány évig azzal a gondolattal is kacérkodtam, hogy újabb kutatási területként a határozószók problematikáját veszem szemügyre. Két-három ilyen jellegű tanulmány után azonban (vö. A magyar időhatározók jelentésánához - 1974:532-8 -, A magyar nyelv határozószavainak tipológiájához - 1975:658-8 - stb.) ezt a munkát félbehagytam. Be kellett látnom, hogy ehhez a témához kellő mennyiségű saját gyűjtésű adattárat nem tudnék összeállítani. A magyar határozószók száma meghaladja a másfél ezret (1975:686), tehát csaknem tízszerese a névutókénak. Ahhoz, hogy a legritkébbak is kellő számban legyenek képviselve a példatárban, olyan mennyiségű szöveg átszűrésére lenne szükség, amennyi már hagyományos cédulázásos módszerrel, egy ember munkájával aligha végezhető el, ez már a jól programozott számítógépek terepe. A téma szinkrón és diakrón szempontból is rendkívül izgalmas, biztos vagyok benne, hogy előbb-utóbb megtalálja feldolgozóját.

Ezek után döntöttem úgy, visszatérek a névutókutatáshoz, és jól átgondolt módszer alapján összeállított zárt adattárra támaszkodva hézagmentes longitudinális vizsgálatot végzek. Az adatgyűjtés kezdetéül a Jókai-kódexet veszem, lezárásnak pedig az 1900-as esztendő, amikortól a szinkrón gyűjtésem származik. A Jókai-kódex felvételét, vagyis a kései ómagyar kort az indokolja, hogy a korábbi nyelvemlékek rövid szövegeiben összesen is csak két-három tucatnyi névutóadat fordul elő, túlságosan kevés ahhoz, hogy akár a készlet egészére vagy a típusok meglétére, arányaira megbízható alapul szolgálja: 8-9 névutó 23-24 adata erre teljességgel elégtelen (Sebestyén 1991:579-80).

Módszertanilag általánosan elfogadott eljárás, hogy nyelvtörténeti változásokat egymás utáni szinkrón metszetek egymáshoz mérésével lehet bizonyítani. A legjobb példát erre Bárczi Géza adta A magyar nyelv életrajza című munkájában (1963), de hasonló felfogásban készült Benkő Loránd irányításával A magyar nyelv történeti nyelvtana is. Magam azonban a metszetek elkülönítésekor nem követem a hagyományos nyelvtörténeti korszakolást, hanem minden évszázadot három harmadra, „emberöltőre” osztok és viszonylagos egységként kezelek. Így a Jókai-kódextől 1900-ig összesen 16 időmetszet adódik, módot kínálva sokféle mennyiségi és minőségi összehasonlításra, táblázatok szerkesztésére. A források megválasztásában a korai, 14-15. század még kevés lehetőséget kínál, de a 16. századtól már mód nyílik nem fordítás jellegű világi témájú, nyelvrétegek szerint is eltérő tartalmú szövegek feldolgozására is (részletesebben l. Sebestyén 1994:151-9).

Korábban 40-50 ezres adattárat terveztem, úgy, hogy egy-egy forrásból körülbelül félezer cédulát írok ki. Később mód adódott rá, hogy növeljem a mennyiséget, fokozzam a változatosságot. Ma ott tartok, hogy több mint 200 forrásból, több mint 80 ezer cédulám van. (Ha ehhez hozzászámítom 20. századi adataimat, jóval túlhaladjuk a 100 ezer példamondatot.) De ma már azt is látom, hogy ilyen mennyiségű adatot gyorsan csak számítógéppel lehetne kezelni. Csakhogy a kezdet kezdetén, negyedszázaddal ezelőtt erre semmilyen kilátás nem volt, ma pedig, utólag gépre vinni a példamondatokat közel kétfélmillió forintért lehetne. Marad az ősi cédularakosgatásos módszer - és az ima a hosszú életért.

1965-ös kötetem megjelenése óta írt névutós tanulmányaim, cikkeim száma meghaladja a harmincat (vö. Hlavacska 1999:17-40). Közülük néhány már a „Névutórendszerünk fejlődéstörténete” címmel tervezett összegezés egy-egy részlete első megfogalmazásának tekinthető.

A jelen munka, a Jókai-kódex névutózásának feldolgozása egyféle próba, kísérlet arra, milyen problémák jöhetnek elő, mire érdemes nagyobb figyelmet fordítani. A kódex fontosságát az is növeli, hogy - a 14. század harmadik harmadának egyetlen forrásaként - az első tervbe vett időmetszetet jelenti, amelyhez majd a többit mérni lehet és kell. A szöveg terjedelme és tartalmának tematikus változatossága talán elegendő adattal szolgál ahhoz, hogy korának névutó-egyedeit, névutótípusait, ezek arányait és a névutózás rendszerének fő kontúrjait fel lehessen vázolni, a hiányokra rá lehessen mutatni.

I. Közelítések a forráshoz

1. A Jókai-kódex sorsa, kora, nyelve

1. Se okunk, se terünk nincsen rá, hogy a címbeli kérdésekkel, a kódex felfedezésével, külső történetével, latin előzményeinek felderítésével, nyelvi értékeinek taglalásával itt bővebben foglalkozunk. Megtalálja ezeket az érdeklődő a legfontosabb összegező, bemutató munkákban: Szarvas Gábor (1872), Volf György (1881), Pais Dezső (1942), Szabó Dénes 1959:34-6, Molnár-Simon (1976:67-71), P. Balázs János (1981:9-220) és mások írásaiban. Itt csupán néhány általános és/vagy a névutózás szempontjából is fontos kérdés megemlítésére szorítunk.

A könyveknek - tudjuk - megvan a maguk sorsa. Hozzátehetjük: különösen, ha magyar könyvek, mint a Jókai-kódex. Kezdődött azzal, hogy 1851-ben Nyitrán egy gimnáziumban óraközi szünetben dobálózás közben fejbetalálnak vele egy 17 éves diákot, aki felveszi, megnézi, majd megveszi osztálytársától három másik könyvért cserébe. Az igazi érték gyanúja a fiú tanárában sejlik fel, aki 1852-ben segít eljuttatni Pestre, a tudós Toldy Ferenchez. Egy évtizedig hever nála, miközben a tulajdonosnak még a neve is feledésbe merül. Igaz, ezalatt kétszer lemásolják. 1872-ben, a Magyar Nyelvőr első kötetében Szarvas Gábor cikksorozatot indít a nyelvemlék ismertetésére - főleg régi voltát mutató sajtóságainak taglalásával - de a sorozat félbemarad. 1877-ben derítik ki, hogy a tulajdonos a Bécsben élő Ehrenfeld Adolf, de - érthetően - nem hajlandó kiadni kezéből a kódexet. Volf György Bécsbe utazik, és a tulajdonos lakásán ellenőrzi a másolatok és az eredeti viszonyát, hogy a Nyelvemléktár sorozatában végre közreadhassa. Végül 1881-ben, harminc évvel a felfedezés után megjelenik a nyelvemlék a Nyelvemléktár hetedik kötetében (a belső címlapon a kiszedés éve, 1878 szerepel). Ezután kezdődhet meg a tüzetes vizsgálódás, illetőleg a latin előzmények felderítése, aminek sikere után végre P. Balázs János gondozásában megjelenik 1981-ben a betűhű, a latinnal párhuzamosított kétnyelvű kiadás. Ez a folyamat tehát 1851-től 1981-ig, „potom” 130 évig tartott: ennyi idő kellett hozzá, hogy az első könyvméretű magyar nyelvemlék korszerű formában az érdeklődők kezébe juthasson. (Bizonyos részletekre, az 1942-es, Pais Dezső és Lotz János jóvoltából készült hasonmás kiadásra, és az eredetinek az örökösöktől való megvásárlására itt nincs hely kitérni.) Talán még arra érdemes utalni, hogy a kezdeti elnevezést - Ehrenfeld-kódex - 1925-ben, Jókai születésének centenáriumaán változtatták Jókai-kódexre. (Nemrég egy berlini kutató - vitatva az átkeresztelést - „Az Ehrenfeld-kódex latin megfelelőjéhez” címmel tett közzé előadást - Ralf-Peter Ritter 1998.)

2. A kódex korának meghatározása két nyomvonalon haladhatott. Materiálisan a nyelvemlék papírjának, vízjelzéseinek korhoz, papírgyártó helyhez kötődése alapján: ha ezeket évszámokhoz tudjuk kötni, az írás csak ez után keletkezhetett. Az így kapott eredmények a 15. század közepére utaltak. Rögtön felmerült azonban a lehetőség: hátha másolattal állunk szemben, s volt egy (vagy több) előzményszöveg? Az mikori lehetett? Hogyan lehet az előzmény korának meghatározásához segítségül hívni esetleg a feltehető latin szövegeket? Azok mikor keletkeztek, hogyan juthattak el hazánkba, hol, mikor, kik fordíthatták magyarra? Stb. Abban korán kialakult a nyelvészek egyetértése, hogy a kódex nyelvezete korábbi lehet, mint a kódex

papírjának kora. Volf György - Szarvas Gábor Nyelvőrbe írt elemzéseit felhasználva - kijelenti: „Az Ehrenfeld Codex a legrégebb magyar könyv, s mint nyelvmaradvány is nyomban a Halotti Beszéd és a Königsbergi Töredék után következik” (1881: V.). Erre nemcsak a szövegben előforduló „nevezetes régi alakok” szolgálnak bizonyítékkul, mint a *zaradnok*, *vymadny*, *erdelm*, *romt*, *himt* stb., hanem a helyesírás is. Ugyanis a kódex „orthographiája régiebbnek és újabbnak vegyüléke. Az 1. lapon háromféleképpen írva fordul elő *sent* *scent* és *zent*. A codexben mindvégig közönségesen csak az utolsót találjuk, a másik kettő ritka kivétel s csak észrevétlenül csúszott be” (1881: XXI.). E kitűnő meglátást a kódex számítógépes feldolgozása alapján csak megerősíthetjük. A *szent* szó összes előfordulásának írásváltozatai így alakulnak: (a hosszú s-et átírva): *scent* 1, *sent* 6, *szent* 2, *zent* 426 (Jakab-Kiss 1980:162-190 - csak a melléknevek közt). A másoló akaratlan elődkövetése mellett az „elrontott” alakok törlései és javításai is tanulságosak. Ahogy Volf mondja: „E törlésekben tehát két kornak a nyelve tükröződik. A codex írója pedig az egyikével szemben ellenséges állást foglal s az a régiebb kor nyelve” (uo. XXII.). Ma úgy fogalmazhatnánk, hogy a kódex írásában van egy helyesírási szubsztrátum, amely világosan utal egy korábbi szövegelméletre, abból „csúszott át” a 15. század közepi másolatba.

Hasonló írássajátságok a névutók kapcsán is előfordulnak. A *szereint* például 12 esetben *zerent* formájú, de előfordul egy-egy *serent* és *scererent* forma is. Máskor meg a *világot mia* névutós kapcsolatban a névutó fölé írva találjuk a *szerte* szóalakot, bizonyára azért, mert a szokatlan vagy elavult korábbi formát egy „aktuálissal” kívánta valaki kicserélni. (Más kérdés, hogy az ilyen korrekció szinte sohasem írja ki az összes túlhaladottnak érzett korábbit.) Szóvá teszi Volf a *-balól/-belől* példáit is, mondván: „A kiható rag előfordul ugyan már összevontan is..., de legtöbbször még teljes alakjában találjuk” (uo. XVII., - ezek szerint nem tekinti őket névutónak).

A kódex kormeghatározási kutatásainak addigi eredményeit Pais Dezső a következőképpen foglalja össze: „Karácsonyi János szerint Assisi Szent Ferenc és társai legendáit a latin eredetiből 1350-1400 között, pontosabban 1380 körül fordították magyarra a magyar ferencrendiek, latinul nem tudó hűgaik, a klarissza-apácák számára... Ezt a ránk maradt legrégebb magyar nyelvű írott könyvet, mármint a reánk maradt példányt, belső bizonyítékok, továbbá papírosának jellege és vízjegyei alapján újabban 1448 tájáról való másolatnak tartjuk, az eredetijét pedig 1372-1400 között keletkezett obszerváns ferences munkának” (1949:5-6). Ezt a fel-fogást, a kódex nyelvezetének a 14. század végére időzítését általánosan elfogadta nyelvtudományunk (vö. Berrár 1957a:7; Bárczi 1958:14; 1963:91; stb.). Legáltalánosabb formulává a TESz. időmegjelölése vált: 1372 u./1448 k. Egyöntetű elfogadottsága azonban ennek az időzítésnek sincs. A magyar nyelvemlékeket tárgyaló egyetemi tankönyv csak a másolat korára utal: „1450 körül” (Molnár-Simon 1976:67). A latinnal kiegészített betűhű kiadás ezt a keltezési formulát ajánlja: „1370 után/1440 körül” (P. Balázs János 1981:10). Egy még későbbi, a magyar középkor irodalmáról értekező kötet - különösebb magyarázat nélkül - 1430-ra teszi a kódex keletkezését (V. Kovács Sándor 1984:959, 1184). Magam a nyelvezet 14. század végére időzítésével egyetértve az erre utaló és legrövidebb formára törekedve az „1372u.” rövidítéssel élek.

3. A kódex nyelvét mint szöveget tekintve mindenekelőtt azt kell értékelnünk, hogy hihetetlenül változatos tematikát mutat. Ez azért külön érték, mert a tartalmi sokszínűség rendkívüli nyelvi változatosságot hoz magával, nincsenek benne ismétlődések, egy-egy fejezet - valóságos kis novella - ritkán nyúlik hosszúra. A 162 oldalnyi szöveg 69 fejezetcím alá rendeződik. Igen sok a mozgalmas, egy-egy eseményt elbeszélő legenda, reális, hétköznapi körülmények közé

illeszkedő csodatétel. Ilyen módon a szöveg a névutózás szempontjából is módot kínál a konkrét vagy elvont gondolatközlő nyelvi síkokban használatos névutók előfordulására.

Íme néhány fejezetcím a változatosság érzékeltetésére (zárójelben a kódexbeli lapszám, a helyesírás maira formálva). Hogy ment vala fráter Bernald Bolognába (19); Alverna hegye meglöléséről (36); Fráter Rufennak kísértetiről (49); Fráter Leóról, miként jelent meg neki Bódog Ferenc (61); Fráter Leóról, mikoron látta vala Szent Ferencet földtől felemelet lenni (63); Szent sebekről való csuda (66); Pénznek megutálásáról (79); Miképpen tanojtotta az barátokat alamizsnáért menni (81); Miképpen feddé meg az barátokat, kik csináltak vala udvari asztalt (83); Az parasztról, ki Szent Ferencet lölte vala egyház seprette (97); Hogy kínozá önmagát poklossal egy tálbalól evén (101); Az tudományról, kit Szent Ferenc eleve megmondott (124); Miképpen Szent Ferenc emelé fel fuvallással fráter Masszeust (128); Az fordolt farkasról (146); Szent Ferencnek miatt gyermeknek halottaibalól feltámadásáról (158); Egy néminemű gyermekről, ki holt vala vízbe (160); Az gyermekről, ki megnyumvadott vala háznak romlásától (161); Némi sotó alatt nyomorolott hősről (162); stb. (A teljes fejezetcím-lista: P. Balázs 1981:349-51).

A szöveg tartalmi változatossága a névutózás szempontjából azért is lényeges, mert a szinkroniában markáns eltérések tapasztalhatók a nyelvrétegek szerint: a versekhez képest a sajtó vagy a műszaki nyelv többszörös névutógyakoriságot és más névutótípusokat mutat. Legkiegyensúlyozottabb, legváltozatosabb névutókészlet a szinkronián belül is a széppróza elbeszélő szövegeiben figyelhető meg (Névut.). Feltehető, hogy a Jókai-kódex a maga szinkroniájában hasonló változatosságot fog mutatni.

4. Szólnunk kell arról is, milyen hatása lehet - elsősorban a névutózás szempontjából - annak, hogy a kódex szövege latinból való fordítás. Hogy a kódex latinból való fordítás, az kezdettől fogva világos volt. Nyelvének első jellemzője, Szarvas Gábor „erős, néha éktelen latinizmusok” jelenlétéről beszél (1872:215-6). Hasonló véleménye van Volf Györgynek is (1881:XXVII.). A latinizmusok kérdését szélesebb horizonton vizsgálva Benkő Loránd - Horváth János, Mészöly Gedeon és mások véleményével egyetértve - jelentős eltérést lát az Árpád-kori rövid nyelvemlékszövegek és a későbbi kódexek latin nyelvi befolyásoltsága között: „míg az Árpád-korból föntrmaradt szövegeink szerzői sokkal szabadabban, inkább átköltés, átformálás, saját, anyanyelvi átélés, feldolgozás formájában nyúltak latin előzményeikhez, addig a magyar kódexek szövegeinek szerzői többnyire szigorú fordítási következetesség, a latin grammatikai megoldások szolgálai követése jegyében dolgoztak... A cezúrát a latin előzményekkel való egybevetés nélkül is könnyű észrevenni, ha bármelyik korai szövegemlékünk nyelvét összehasonlítjuk például a Jókai-kódexszel vagy a Huszita Biblia fordításaival” (1977:145).

A megállapítás igazsága vitathatatlan. Legfeljebb két apró mozzanatot tennék hozzá. A Jókai-kódex latinizmusai olykor talán nem annyira a grammatikai tudás érvényesítéséből vezethetők le, hanem esetenként éppen a gyengébb latin szövegértésből. Másrészt: talán van némi látásmódbeli különbség a mi kódexünk és a Huszita Biblia között. A Jókai-kódex latinját a fordító talán nem éppen olyannak látta, mint a bibliáét. Itt életszerű, mindennapi, bár nevelő célú, k e g y e s szövegekről van szó, a bibliánál viszont s z e n t szövegekről, ahol az egyes kifejezések, fordulatok pontos, szószerű visszaadásának elmulasztása szentségtörés számba mehetett - elég, ha a *spiritus sanctus* - *szent szellet* „botrányára” utalunk a Huszita Bibliában. Vagyis: kódexünkben talán egy árnyalattal kevesebb lehet a latinizmus.

Érdekes kérdés lehetne az is: milyen hatása lehetett a latin előzménynek a Jókai-kódex névutózására. Szolgálai átültetésekről, tükörfordításokról nyilván nem beszélhetünk, hiszen itt két eltérő típusú, egy prepozíciózó és egy névutózó nyelv áll egymással szemben. A kérdést

korábban egy kongresszusi előadásban vizsgálva arra a következtetésre jutottam: a magyarban korántsem kizárt, hogy latin vagy német szerkezetek fordítása során olyan magyar szókapcsolatok jöjjenek létre, melyekből aztán névutós szerkezet alakul ki (Sebestyén 1996:239-43). Névutót tehát nem kölcsönöztünk, de már Simonyi számos esetben mutatott rá névutós kapcsolatok germanizmusos hátterére. Jó példája ennek a *dacára* névutó, mely a nyelvművelő felfogás szerint a német *trotz dem* rossz magyarítása. Ez valójában hibás szemlélet. Morfémaszerkezetét tekintve a *dacára* ugyanolyan képlet, mint *számára*, *részére*, *ellenére* stb. A nyelvérték tehát belevetített egy *dac* tövet, amelynek - Pais Dezső kifejezésével élve - eleven vonatkozástartalma volt, s meglévő minták szerint alkotott belőle egy valódi magyar névutót.

Alighanem hasonló alakulásmóddal állunk szemben a Jókai-kódex *módra*, *modosra*, *módosra* kifejezése esetében is (adatait lásd a szócikkében). A latin *modus* jövevényszóvá válva, egyszótagúvá rövidülve már magyar tőszó gyanánt vesz részt a főnévi (birtokos) jelzős szerkezetben (később kijelölő, majd melléknévi jelzős kapcsolatokban), és a már a latinban is meglévő vonatkozásmozzanatok feldúsulásával a latin *in modum* vagy más ablativusos kifejezések (*curiose*) viszonyozós magyar megfelelőjévé, később valódi névutóvá fejlődött. Valójában tehát egy latin ablativusi vagy kvázi prepozíciós szerkezet fordítása vezet el egy magyar névutós kapcsolathoz, viszonyozó kialakulásához.

5. Szólnunk kell itt néhány szót a Jókai-kódexszel foglalkozó szakirodalomról, bár ezek részletesebb áttekintése szétfeszítené itteni lehetőségeink kereteit. Az természetes, hogy - főleg Volf György kiadása óta - szinte minden nyelvtörténeti téma kapcsán szívesen fordulnak hozzá adatokért a kutatók. A régebbi „mazzolászó” adatgyűjtés azonban megbosszulhatja magát: nem tipikus, esetleg kivételes vagy téves adat kerülhet be tipikus, általános gyanánt. Szerencsére amióta Debrecenben Jakab László és Kiss Antal elkészítették a kódex számítógépes adattárát, sok jelenségre már teljes adatlista birtokában figyelhetünk.

Nem mondhatjuk, hogy a Jókai-kódex kutatása, feldolgozása jelentőségének megfelelő mértékű lenne. Az újabb források áttekintik a kódex szakirodalmát (Molnár-Simon 1976:71; P. Balázs János 1981:9-20). Modern szemlélete miatt hadd emeljek ki két nevet a jelentősebbek közül. Lotz János teljes mélységben feldolgozta a kódex igealakjainak rendszerét. Elvi közelítésmódjáról így ír: „A nyelvi rendszert magából a kódexből igyekeztünk felépíteni, mai nyelvértékünket és nyelvtörténeti ismereteinket csak annyira használva segítségül, amennyire a kódex megértéséhez és nyelvi elemzéséhez szükség volt” (1939a:3). A nyelvtörténeti kutató „megfigyelői paradoxona” sejlik itt fel: az a csapda, hogy szinkrón nyelvismereti rendszerünket akarva-akaratlanul visszavetítjük a nyelvemlék korába, anélkül, hogy az akkori szinkrón rendszerről a szövegen túl információink lennének. Ezért tűnik elméletileg jogosnak, de gyakorlatilag kivihetetlennek a nyelvtörténeti kutatások „modern” kritikája, mely szerint „A nyelvi változás elmélete tehát csak egy pragmatikus, egy általános cselekvéseméletbe beágyazott elmélet lehet, melynek elkerülhetetlenül számolnia kell a nyelv használóival, a nyelv működésének, illetve használatának nyelven kívüli közegével”(Maitz Péter-Molnár Anna 2001:325). Arra, hogy a Jókai-kódex szövegalkotóinak és -használóinak ilyenféle pragmatikus vonatkozásait feltárjuk, elég kevés lehetőség látszik. Valójában egy kulcslyukon nézünk be egy valaha volt világba, és a nyelv teljességéhez mérve parányi korpuszból próbálunk a nagy egészre következtetni.

A másik megemlíthető szerző Károly Sándor. Ő 1947-ben doktori értekezést írt „A Jókai-kódex mondattana” címmel. Célját és módszerét három alapelv mentén fogalmazta meg: 1. a nyelvemléknek mint dinamikus szinkrón szövegnek az elemzése; 2. a magyar szövegnek egy idegen nyelvvel, a latinnal való viszonyba állítása, s ezáltal kívülről való szemlélete; 3. a nyelvi

adatok számszerűségének, matematikai arányainak a figyelembe vétele (Károly 1963:166-7). Úgy gondolom, hogy e hármás követelmény semmit sem veszített időszerűségéből az elmúlt negyven év alatt, és ma is irányadó lehet mindazoknak, akik e nyelvemlék valamely jelenségét teljes mélységben kívánják feldolgozni. Szerencsére a kétnyelvű kiadás és a számítógépes adatlelvívási lehetőségek ma már megkönnyítik az ilyen törekvések teljesülését.

A Jókai-kódex névutózására vonatkozó nagyobb igényű feldolgozás eddig tudomásunk szerint nem látott napvilágot. Legtöbb névutó adatot a kódexből Berrár Jolán gyűjtött, amikor a testes határozóragok élettörténetéhez az egész kódexirodalmat áttekintette (1957a.). Közlebről érinti a névutózás témáját még az az egy-két tanulmány, amely a kódex igeikötő-állományát, ezek igeikötő vagy határozószó voltának eldöntési nehézségeit, idegen nyelvi befolyásoltságát érinti (Kovács Teréz 1954:152-5; B. Kudlik Julianna 1955:83-7). Ezekre a megfelelő érintkezési pontokon igyekszem tekintettel lenni. Érdekes egyébként ez utóbbi tanulmány egyik - Pais Dezsőtől származó - szerkesztői lábjegyzete, amely a határozószók és igeikötők egymástól való elkülönítésének nehézségét, ha nem lehetetlenségét teszi szóvá.

2. A Jókai-kódex mint a névutóvizsgálat korpusza

1. Egy-egy nyelvemléknek teljes körű - minden nyelvi szintre és minden elemre kiterjedő - feldolgozása igen értékes, de nagy felkészültséget igénylő vállalkozás. Klasszikus példa erre Bárczi Gézának a Tihanyi Alapítólevélről írt, Kossuth-díjjal jutalmazott műve (1951) vagy tanítványának, B. Lőrinczy Évának a Königsbergi Töredékre irányuló feldolgozása (1953). Korlátot szab az ilyen munkának a nyelvemlék terjedelme is: a teljes adattár kezelése egy fokon túl áttekinthetetlenül teszi a munkát. A teljesíthetőség felső határát ilyen vonatkozásban Benkő Lorándnak a korai ómagyar kori rövid szövegek kvázi szinkrón feldolgozása jelenti: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei című kötet a huszadik századi magyar nyelvemlék-feldolgozás csúcsteljesítménye (1980).

A nyelvtörténeti tanulmányok túlnyomó többsége egy vagy több összekapcsolható nyelvi jelenséget vizsgál egy vagy több forrásban, amelyek az idő tengelyén különféle képpen helyezkednek el. Egy forrás egy jelenségkörbe tartozó elemeinek feldolgozására jó példa lehet Máta Máriaának A határozószók, névutók és igeikötők rendszere a Münchener Kódexben című műve (1971). Ez a korpuszméret még lehetővé teszi a teljes mélységű adattár kézben tartását. A sok forrással dolgozó tanulmányok nagy kockázata az adatok véletlenszerű összeválogatása. Ilyenkor nagy a statisztikai tévedés veszélye, a nem tipikus adatokra hagyatkozás. Ez ellen csak a modern, számítógépes adatgyűjtemények nyújthatnak védelmet. Az ilyenek száma azonban még elég kevés (de l. Jakab-Kiss debreceni számítógépes adattárát, mely már a 15. sz. végéig felöleli a kódexek anyagát).

Magam a továbbiakban egy nyelvemlék egy nyelvtani jelenségét kívánom szemügyre venni, mégpedig úgy, hogy a Jókai-kódex névutózását és a vele közvetlenül érintkező, illetőleg átfedésben lévő kérdéseket is vizsgálom. E tekintetben tehát munkám legközelebb Máta Mária imént említett könyvével rokon. Ugyanakkor szándékaim szerint a névutózás teljes nyelvtörténeti hosszmetzeti vizsgálatának első idő-metszetét is meg kívánom rajzolni. Mivel ez a legkorábbi szakasz, a névutóállomány teljes mélységű bemutatását is feladatombnak tekintem, hogy a későbbi metszetek jelenségeinél legyen mire visszautalni, mint kiinduló állapotra.

2. Egy jelenség eredményes vizsgálata szempontjából a korpusz méretének meghatározó jelentősége van. A jelenség számossága, illetőleg szövegbeli gyakorisága dönti el, hogy a kiszűrt adatok száma hogyan viszonyul azok teljességéhez, az árnyalatok, altípusok előfor-

dulásának arányaihoz. Világos például, hogy a néhány tucat fonéma állományi vizsgálatához sokkal kisebb terjedelmű korpusz is elégséges, mint például egy mondatfajtákat célba vevő kutatáshoz. A cél mindenképpen az, hogy a vizsgált jelenség legritkábban előforduló elemei se maradhassanak ki az adattárból. Ha nem ehhez mérjük a feldolgozott szöveg nagyságát, féltő, hogy a ritkábban előforduló, alacsony gyakoriságú elemek kimaradnak a szűrésből, így az állomány belső arányai, esetleg altípusai pontatlanok lesznek. Helyes és tudatos törekvés volt tehát a magyar nyelv történeti kutatócsoportjának az az eljárása, hogy vizsgálati törzsanyagot állított össze, amelynek teljes mélységű feldolgozása és adatolása minden fejezet szerzőjének kötelező előírás volt (Benkő 1991:20). E 270 ezer karakternyi szövegen túl lehetett és kellett további anyagot bevonnunk a vizsgálatba a dolog természete által megkövetelt módon.

A névutók vonatkozásában magam is érintettem a kérdést akkor, amikor a korai ómagyar nyelv névutórendszerének felvázolhatóságát vizsgáltam. Mert bár közvetett adatokból gyakran kényszerülünk feltételezésekre névutóink és névutózásunk múltjára nézve, biztos állításokat csak valós adatok alapján kockáztathatunk meg. Márpedig szövegből, mondatkörnyezetével kiemelhető névutós kifejezésünk a korai ómagyar korból rendkívül kevés van. A tanulságokat - Benkő már említett kiváló művére utalva - a következőképpen fogalmaztam meg:

„A négy Árpád-kori szövegmélték névutóból alakult testes határozóragjainak száma mennyiségi sorrendben a következő: 1. *-vall/-vel* (19), 2. *-ban/-ben* (15), 3. *-túl/-tül* (13), 4. *-nak/-nek* (részesh. 8), 5. *-hoz/-hez/ -höz* (5), 6. *-ért* (2), 7. *-ról/-ről* (1), 8. *-ra/-re* (1), összesen tehát 64 előfordulás (Korompay 1988: 57, 60). A névutók hozzávetőleges száma - a véleménykülönbségek itt nem taglalható figyelembevételével: 1. *belé* (7), 2. *belől* (5), 3. *miá* (5), 4. *előtt* (2), 5. *felől* (1), 6. *képpen* (1), 7. *-tól fogva* (1), 8. *-vel össze* (1), összesen 23 előfordulás... Ez a lista... a feltehető névutókészletnek és -rendszernek csak a fő kontúrjait rajzolja fel. Dominál a jelöletlen birtokos szerkezetből kivált névutók típusa, különösen ha meggondoljuk, hogy ezt testesítik meg a névutóból alakult testes ragok is. Megjelenik a határozós szerkezetben, értelmező határozószókból fejlődő ragvonzó névutók típusa (*-tól fogva*, *-vel össze*, *-vel egyemben*). Csak felsejlik a jelölt birtokos és jelöletlen főnévi jelzős szerkezetekben párhuzamosan keletkező *képen* (*képben*): *képében* típus, de biztosra nem vehető. Bizonyára a kis adatszám az oka, hogy nincsen kellőképpen jelen az ősi *alá*, *alatt*, *alól* típus vagy hogy egy példa sincs a JókK.-ben már tömeges *után*-ra, amely a következő korszak fő típusába tartozik majd. Ez is azt igazolja, hogy a névutózás rendszerének vizsgálatához tömeges adattár szükséges” (Sebestyén 1991: 579-80).

Tömeges adattár csak megfelelő terjedelmű korpuszból állítható össze. Milyen terjedelmű a Jókai-kódex, hihetjük-e, hogy tartalmazza korának teljes névutókészletét? Semmi esetre sem! Csak egy relatív teljességről lehet szó, még ha az első könyv méretű nyelvemlékünk terjedelme sokszorosan meghaladja is a korai ómagyar rövid szövegeinek terjedelmét. Amikor Kovács Teréz 1954-ben a Jókai-kódex igekötőit vizsgálta, így nyilatkozott: „A JókK. a legelső olyan nyelvemlékünk, amely elegendő anyagot nyújt az igekötők vizsgálatához” (1954:152). Nagy kérdés, hogy az általa kimutatott 878 igekötős és 43 igekötőszerű kifejezés milyen teljességét ölelte fel a kódexkori magyar állománynak.

Azóta a debreceni egyetem két oktatója számítógépre vitte a kódex teljes anyagát, számkódokkal jellemezve sok sajátosságát. Szempontunkból különösen a szófajok szerint csoportosított kötet nyújt sok segítséget (Jakab-Kiss 1980). Ennek előszavából megtudhatjuk, hogy a kódex 21 818 szövegszót tartalmaz. A névutók fejezetéből (260-5) kiderül, hogy a kódexben összesen 39 névutó fordul elő 351 adatban. Ez a szövegszók 1,6 százaléka. Hogy ez hogy viszonyul a teljességhez, nem tudhatjuk. Azt vehetjük figyelembe, hogy a TNyt. kései ómagyar

kori névutótáblázata 50 elemet tartalmaz (Zsilinszky 1992:696-7), de az sok forrás adatait összegezi. Egy gyakorlati felmérés, amely kisiskolások nyelvhasználatának szófaji megoszlását vizsgálta, a 62 746 szóalak terjedelmű, tehát a Jókai-kódexnél háromszor nagyobb korpuszban 38 névutó 449 adatát rögzítette (Nagy J. József 1978:186-204). Legnagyobb terjedelmű szöveg-gyakorisági szótárunk, mely több mint félmillió szövegszót vizsgál, a szófajok szövegbeli eloszlását ábrázoló kördiagramon a névutót nem szerepelteti, valószínűleg a határozószók közé rejti (Füredi-Kelemen 1989:432). A legalább tízszer előforduló 4898 szóalak listájában 60 névutó szerepel (423-4). Közülük a 10 leggyakoribb előfordulási száma a következő: *után* (694), *előtt* (546), *alatt* (510), *felé* (424), *mellett* (352), *nélkül* (342), *között* (334), *szerint* (208), *elé* (202), *mögött* (164). Az *után* a gyakorisági sorrend 71., a *mögött* a 317. helyén áll.

Hiba lenne a számoknak túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítani. Az itt említett felmérések közül nincs kettő, amely pontosan ugyanazokat a nyelvi elemeket, szóalakokat tekintené névutónak. A Füredi-Kelemen feldolgozás például külön-külön névutóként tartja számon a *felett* és *fölött*, illetőleg a *közt* és *között* változatokat, az *által*-ról viszont nem derül ki, hogy a *valami által* vagy a *valamin által* adatait mutatja-e, esetleg a kettőt együtt, s akkor nem egy, hanem két névutóval van dolgunk. Lényeges arányeltolódások jöhetnek abból is, hogy névutónak tekintjük-e a birtokos személyjeles alakokat (*alattam*, *melletted*) vagy az olyan összetételeket, mint *azalatt*, *miközben*. Olyan felfogás is van, amely szerint nem tekinthetők névutónak az *-on kívül*, *-hoz képest* és a *-nak alatta* kifejezések sem.

3. Mindenesetre az, hogy a Jókai-kódex névutóinak a száma 40 körül van, és ez csak tízzel kevesebb, mint a történeti nyelvtan egész korszakra vonatkoztatott 50 elemes készlete, megerősíthet bennünket abban a feltevésünkben, hogy a kódex szövege alkalmas arra, hogy a belőle kigyűjtött névutóállomány segítségével e fontos nyelvi jelenség legjellemzőbb sajátosságait megragadhatassuk. A teljességről azonban eleve le kell mondanunk, és nemcsak a korpusz mérete miatt. Tudomásul kell vennünk azt is, hogy a magyar nyelvben a névutózás - a névutók keletkezése, kihalása, raggá, összetétellé alakulása, sőt olykor továbbképzése - több évezredes folyamat. A névutó szófaj nyitott kategória, állománya korról korra, sőt területi, társadalmi nyelvrétegek, stílusrétegek vagy akár egyének szerint is különbözhetik. Ebből következik, hogy minden korban egymás mellett élnek a készlet stabil, szilárd, gyakori elemei és az átmeneti, a kategóriát elhagyni készülő vagy éppenséggel a belépő új kezdemények.

Joggal írta Benkő Loránd: „a nyelvtörténész gondjait... még jobban tetézi, hogy a szinkrón jelleggel is sokszor csak nagy ügyel-bajjal, úgy-ahogy körülhatárolható nyelvi kategóriák a diakroniában még folytonosan változnak is, s e változás az átmenetiség újabb dimenzióját vegyíti bele a problematikába még akkor is, ha a nyelvi kategóriák átmenetiségének a szinkrón és a diakrón problematikája természetesen jelentékeny mértékben függvénye egymásnak” (1980: 276).

A változásvizsgálat folyamán a kivételes, átmeneti alakok fontossága még nagyobb is, mint a stabil elemeké. Ahogy Károly Sándor fogalmaz: „a nyelvtörténész számára a kivételes fontosabb a szabályosnál, mert kivételekkel indul meg a nyelvi változás” (1963:169). A névutók adattárának összegyűjtésekor tehát arra kell törekednünk, hogy a szokásos, bevett, elismert példák mellé vegyük fel a gyanús, átmeneti, ritka eseteket is. Károly Sándor például - elméleti felfogásának megfelelően - elég bátor volt ahhoz, hogy olyan kódexekbeli névutókat mutasson fel, amelyekre az addigi nyelvtudományi vizsgálódás nem is gondolt: *-től megválva*, *vkít/vmit kivéve*, *kifogva*, *vminek kivételével* stb. (1957: 103-8). Neki köszönhető, hogy a szakirodalom azóta számol ezekkel a lehetőségekkel.

Mint hogy a névutó kategória sok más nyelvi jelenséggel érintkezik vagy van átfedésben, az átmeneti adatok száma nem kevés: határozószók, ragos névszók, igekötők, testes ragok kerülhetnek gyanúba, annál is inkább, mert egyértelmű elhatároló kritériumok úgyszólván nincsenek. Bárczi Géza 1961-ben - opponensemként - látva 100 névutó szócikkemet és majdnem ugyanannyi „esetenként névutószerű” szemelvényemet, úgy ítélte meg, hogy túlságosan tágra nyitottam a szófaj kapuit. A kérdés későbbi, mai kutatói viszont túltesznek rajtam. Például Szemere egyetemi elemző könyve mintegy 110 (1970/1993:106-37); Gálffy Mózsesé 148 (1972:190-229); Bertrand Boiron magyar-francia névutó-szótára 146 névutót és névutószerű kifejezést vesz fel (1999:177-282). Úgy látszik, a mindennapi nyelv gyakorlatában születő aktuális formákat az elméleti grammatika nehezen fogadja be. Egy-egy új fejleményt nyelvművelőként magam is tollhegyre tűztem: *okán, ürügyén, apropóján, érdekében, magasságában* stb. (1994). A valóságos viszonyok árnyalatainak egyre pontosabb kifejezésére való törekvés naponta szüli a hasonlókat. Aligha lehet egyetérteni azokkal a nyelvvelőkkel, akik a számhatározó egyetlen kifejezési eszközének tekintik a *-szor/-szer/-szőr* ragot, és kiátkozzák az *ízben, esetben, alkalommal* névutó(szerű), nem is nagyon új alakulatokat (Sebestyén 1998:172).

Abban viszont feltétlenül igazat kell adnunk Abaffy Erzsébetnek, hogy egy adott kor vagy korpusz anyagát vizsgálva célszerű „aszerint is csoportosítani a bemutatásra szánt anyagot, hogy melyek a rendszer szilárd elemei, melyek a kialakulóban, melyek a kihálóban levők” (1984:141). A több szinkrón metszettel dolgozó nyelvtörténeti tanulmány esetében itt felmerülhet olyan nehézség, hogy az egyik egyed először az átmenet, majd a zöm kategóriájába kerül, de ez nem a besoroló hibája, hanem a nyelvi mozgás következménye.

3. Az adattár berendezése

1. Mielőtt a Jókai-kódex névutóit bemutatnám, két kérdést kell tisztázni: mit tekintek névutónak, illetőleg milyen más, nem szorosan vett névutóra, de vele kapcsolatban lévő jelenségre terjesztem ki az adattárat.

A névutó mivoltának kérdése napjainkban nyelvelméleti, szófajtani viták keresztüzében áll. Ezekre tüzetesen kitérni itt nincs módom, csupán saját besorolási gyakorlatom indoklásaként utalok néhány problémára.

A klasszikus leíró nyelvtan a szavak szófaji besorolásakor három ismérvet alkalmazott: a szójelentés, szemantika szempontját (ezzel megteremtve a szótárral való kapcsolatot); az alaktant, morfológiát (ez segített abban, hogy azonos alakú szavak eltérő toldalékolása révén szófaji besorolásukat megoldja); illetőleg a mondattani, szintaktikai szempontot, melynek révén az aktuális mondatban a mondatrészszerép felderítésével az alkalmi szófajiságot eldönthetővé tette.

Az újabb, magukat modernnek minősítő morfológiai elméletek igen erősen a formalizmus talaján állnak: a szóalakok elemzésekor kizárólag a morfémásorrend alapján minősítenek, a szóalakok egymás közti kapcsolatában pedig csak a vonzat jellegére figyelnek. Gyakorlatilag tehát kirekesztik mind a szemantikai, mind a szintaktikai szempontokat.

A névutókra nézve ebből a felfogásból nem kevés nehézség következik. Elekfi László például az új egyetemi leíró nyelvtani tankönyv bírálata során tökéletesnek minősíti annak névutó meghatározását (2002:29): „A névutó olyan viszonyzó, amely morfológiai természetű szerkezetet alkot az előtte álló névszóval, ahhoz szorosan, általában hangsúlytalanul kapcsolódik” (Balogh Judit 2000:259). A tankönyv a folytatásban további árnyalásokat végez a névutók morfológiai

felépítése, a névutók fajtái, jelentése stb. szerint, ezeket azonban Elekfi főlegesen részletkérdéseknek tekinti az abszolutizáltan kiemelt „szorosán csatlakozás” ismervéhez képest: „A névutónak nem elsődleges kritériuma az, hogy van-e átlátszó morfológiai szerkezete, hanem hogy s z i g o r ú a n k ö t ö t t h e l y z e t ű - e . Ha a ragokhoz hasonlóan tapadnak a főnévhez /sic!/, akkor valódi /?/ névutók (s ezek közt csak harmadlagos különbség van, hogy van-e morfológiai motiváltságuk s hogy ragtalan vagy ragos főnévhez járulnak-e). Ha szórendileg szabadabbak, akkor csak (névutói szerepű) viszonyszókról beszélhetünk” (Elekfi 2002:29).

Ahány megállapítás, annyi kétely. Kérdés például: mi a formai különbség a morfológiai természetű szerkezet és a szintagma között? Gombocz Szintaxisában ezt olvashatjuk: „A névutós határozói szerkezetben a határozó maga is syntagma: *Pénz nélkül él*. Itt a határozó: *pénz nélkül* maga is szószerkezet: egy névszóból és egy névutóból áll” (1949:138). Továbbá: a meghatározás a névutó alapszavául (ha szintagmának tekintenénk: bővítményeül) csak a névszót említi. Elekfi ezt láthatóan a főnévre korlátozza, tehát kirekesztendőnek ítéli a melléknévi, számnévi névutós kapcsolatokat, amelyeket a tankönyv felvesz. Nem világos, mit ért Elekfi a „szigorúan kötött” sorrenden: névutó-e a *mögött* az ilyen kapcsolatban: a ház *mellett*, illetőleg *mögött* van. A rag módjára való tapadás aligha lehet követelménye a névutóságnak: ez ellentmond a szórangnak. A ragtalan vagy ragos szóhoz járulás korántsem holmi funkciótlán cicoma: a magyarban minden jelölt szintagmatikus viszony felszabadítja a szórendet, a ragvonzó névutó tehát elválhatik alapszavától, szórendjének megfordulása nem változtatja meg viszonyjelölő szerepét. Nehéz kérdés az is: minek minősülnek a „nem valódi” névutók? Talán határozószónak, ragos névszónak, igenévnek, névutószerű elemnek? Az is kérdés: névutót lássunk-e a *bokrodnak megette* kifejezésben? És ha megfordítjuk: *megette a bokornak*? Azonosan kell-e ezeket kezelni mint a *vízen túl* és *túl a vízen* féléket?

Elekfiéhez hasonló, mereven formalista és beszűkítő névutómeghatározást találunk másoknál is. Pete István így definiál: a névutók „Főnevek és főnévi névmások után álló, velük határozói szerepet betöltő viszonyszók” (2000:270). A strukturalista nyelvtanok a ragvonzó névutó kategóriáját tagadják, bennük vonzatos határozószókat látnak. Örömmel fedezhetjük fel, hogy É. Kiss Katalin mégis megkegyelmez e névutó-típusnak: „A *nézve, fogva, kezdve* névutókat elemezhetnénk vonzatos határozói igenevekként is; azonban a *képest* névutót nem tudjuk más kategóriába sorolni; ezért egy kicsiny határozóragos NP-t vonzó névutói osztály fenntartása mindenképpen szükségesnek látszik” (1998:104). Örömmel azonban rövid életű: hamarosan kiderül, hogy ősi, egyszerű névutóink valójában zéró ragot, „eset nélküli főneves kifejezést vonzanak” (uo). Esetraggá minősítésüket csak önálló szó voltuk, és egykori birtokos szerkezetből származásuk, némileg ma is ahhoz hasonló viselkedésük akadályozza. (Hozzátehetjük: ha van egyáltalán eset-rendszer.)

Érdekes, hogy a névutó fogalmának ez a beszűkítése nem új. Verseggy 1818-as Nyelvtudományában így határozza meg e kategóriát: „Ezek a’ Magyarban a’ fő nevek után állanak, és a’ Nyelvtudományban névhatározóknak neveztetnek mint *tegnap előtt, holnap után, az asztal alatt, pénze miatt*” (1818:67-8).

Még érdekesebb, hogy a strukturális magyar nyelvten egyik jeles szerzője a névutók osztályairól a következőket írja: „a névutóknak, névutószerű viszonyszavaknak esetvonzat tekintetében három osztálya különíthető el: az argumentumoknak esetet nem adók (melyek maguk viselkednek esetjelölőként), pl. *alatt, nélkül, szerint*; az argumentumukat meghatározott esetjelöléssel felvevők (ezek szintaktikailag olyan P-k, melyeknek argumentuma KP kategóriájú, és P megválasztja K értékét), pl. *hídon át, Pétert kivéve, tegnaphoz képest*; végül az

argumentumukat birtokosként felvevők, pl. *részére, nyomán*” (Bartos Huba 2000:711). Bizonyára csak a véletlen műve, hogy abban az 1965-ös névutó monográfiámban, amelynek említése a nagyszabású strukturalista nyelvtenban még véletlenül sem fordul elő, a huszadik századi magyar névutókészletet a következő osztályokban tárgyaltam: 1. Egyszerű névutók: *alatt, nélkül, szerint* - és még 34 névutó szócikk; 2. Ragvonzó névutók: *-n át, -hoz képest* - és még 20 névutó szócikk; 3. Ragos névszói névutók: *részére, nyomán* - és még 39 névutó szócikk (Sebestyén 1965: 29-168). A kísérteties hasonlóságból két következtetés adódik: 1. a szerző ismerte munkámat, de nem találta szükségesnek, hogy legalább adattárként hivatkozzék rá - ez tudományetikai kérdés. És 2. Nem biztos, hogy aki nem idegen minták alapján dolgozik, nem „modern tudományelméleti kereteket” követ, nem ismerheti fel a nyelvre jellemző alapvető kategóriákat és azok jellemző sajátosságait. Alighanem téved az, aki azt hiszi, a spanyolviasz feltalálásáért külön díj jár, csak mert más színre festette. Érdekes viszont, hogy Bartos Huba névutónak tekinti a *hídon át, Pétert kivéve* stb., általam ragvonzó névutóknak nevezett formációkat, amelyeket más generativisták mereven elutasítanak.

A modern morfológia merevsége, szemantikai és szintaktikai szempontokat kirekesztő felfogása eszembe juttatja Szépe György negyven éve megfogalmazott véleményét: „a morfológia csupán korlátozottan képes felderíteni és leírni egy nyelv szerkezetét; elsősorban a minden nyelvben centrális jelentőségű szintaktikai szerkezetet, de - paradox módon - maguknak a morféma-knak a szabályait is...” - illetőleg: „csupán a szintaxisból kiinduló, és a nyelv minden szintjét rendezett szabályok formájában leírni, megmagyarázni kívánó elmélet tekinthető elegendőnek a grammatika számára” (1963:359).

2. Egyébként a fentebb „ragvonzó névutóknak” nevezett osztályról fél évszázada a következőket írtam: „Nevezhetnők e csoportot adverbium-névutóknak is, mivel többségük *h a t á r o - z ó s z ó k é n t e l s ő d l e g e s . . .* *Az által, át, egyetemben* és *képest* önálló határozószóként ma nemigen fordulnak elő, de a régiség adatai, illetőleg ma is eleven igekötői szerepük világosan tanúsítja korábbi *a d v e r b i u m v o l t u k a t*. A többiek *k e t t ő s z ó f a j ú a k* : elsősorban határozószók (igenevek), *s c s a k m á s o d l a g o s a n n é v - u t ó k*” (Sebestyén 1965:93., a kiemelések mostaniak). Hogy az egyes ide tartozó névutók miért éppen azt a ragot „vonzzák”, azt az előzményszerkezetek elemzésével mutatom be, például: „A *képes* melléknév ma már nem élő ’hasonló’ jelentésben gyakran alkotott adnominális határozós kapcsolatot *-hoz (-ra)* ragos határozóval. A *vmihez képes* (= valamihez hasonló) szerkezet új régens alá rendelődése során az új viszonyt a *képes* kapcsoló tagon fellépő modális *-t* rag jelölte: *vmihez képes-t* (cselekszik, van vki). Az új viszony elhomályosította a korábbi hasonlítóit, s a *-hoz képest* összetapadása a névutós kapcsolat kialakulását eredményezte” (uo. 106).

Természetes, hogy a fentiek után érthető elégedettséggel olvastam az új egyetemi magyar nyelvészeti tankönyv egyik szerzőjének ide vonatkozó szavait: „A határozószónak a névutótól való elhatárolását az úgynevezett ragvonzó névutóknak egy csoportja nehezíti meg. A *valamin kívül, valamin belül, valamihez közel*-féle, sokak által névutósnak tekintett szerkezetekben a *kívül, belül, közel* szó valójában nem névutó ugyan, de a névutókhöz hasonló szerepű határozószó; ha azonban önállóan fordulnak elő, akkor egyértelműen határozószók (tehát azt is mondhatnánk: *k e t t ő s z ó f a j ú s z a v a k*). Némiképp hasonló a helyzet a *valamivel együtt, valamivel egyetemben*-féle névutós szerkezetekkel” (Keszler 2000:211 - az én kiemelésem). Az ilyenféle kettős szófajúságot régóta regisztrálják szótáraink is. Az ÉrtSz. címszóanyagát feldolgozva Papp Ferenc a határozószó-névutó kettős szófajúságra 34 címszóban talált adatot (ide tartozik az *alatta, alája, elébe-félék* mellett a *belül, kívül, szemben*

stb. is. Az első helyen névutónak, második helyen határozószónak minősített címszók száma csak 5 (*alatt, hegyibe, hosszat, részére, számára* - Papp F. 1966:404-8).

A határozószók és névutók kapcsolatára nézve a nyelvészeti közvélemény sokáig azon a véleményen volt, hogy a névutók határozószókból erednek, illetőleg azok altípusát képezik. A két szófaj keletkezéstörténetére nézve ma is nagyon fontosnak - sajnos, feledésbe menőnek - érzem Pais Dezső véleményét: „Az úgynevezett önálló vagy valódi határozószók jelentékeny hányadának az önállósága történeti szempontból korántsem elsődleges. Az ilyeneknek, mint *alul, felül, belül, kívül, elül, hátul, hátra, oldalt, közbül, közel* stb. önmagukban véve, egy adott helyzettől elszigetelten nem volt és most sincs jelentésük, csupán a beszélesekörülményei kölcsönöznek konkrét jelentésmozzanatokat nekik. Tehát azt mondhatjuk, a jelzett határozószók csak úgy nyernek értelmet, hogy viszonyba kerülnek a kimondott vagy odaértett *ház, kert, akol, kút, barlang, fészek, terv* stb. szókkal, illetőleg a tőlük képviselt fogalmakkal... Úgy látszik továbbá, hogy az esetek nagy részében a határozószó elsődlegesen nem magára, hanem egy másik főnév vonzataként, vagyis mint »névutó« lépett viszonyba az állítmánnyal” (Pais 1959:183 most ritkítva). Vagyis - divatosan szólva: kognitív nyelvészeti, pragmatikai - kifejezéssel azt mondhatnánk: a látszólag közvetlenül az állítmány bővítményeként megjelenő határozószók implicite egy névszós, főneves szerkezet felszíni megjelenéseként képzelhetők el.

A fentiek alapján úgy érzem, teljesen jogos az általam „ragvonzó névutók”-nak nevezett viszonzszoosztályt teljes értékű névutók gyanánt számontartani, függetlenül attól, hogy határozószói szófajukból hasadással váltak le, vagy a Pais-féle ősi, implicit viszonzszoói tartalom kapott bennük vonzatos kifejeződési formát. Ennek megfelelően a ragvonzó névutókat a teljes értékű névutók közé sorolom be. Természetesen a valódi névutók közé sorolom az igenevekből alakult, ragtalan vagy ragos névszót „vonzó” képleteket is (*múlva, -től fogva, -ra nézve* stb.), hiszen ezek is a határozószói fejlődési fokon áthaladva jutottak el a névutói minőséghez (Lengyel Klára 1989:181-217; Katona Krisztina 2000:209-19). Azon persze érdemes elgondolkozni, hogy érdemes-e külön, egymástól független névutóként kezelni a *-val/-ve, -ván/-vén, -vást/-vést* toldalék-változatokkal alakult formákat (Elekfi 2002:27).

3. A valódi névutók közé sorolva, de jelzett bekezdésben tárgyalom a *fá-nak alatt-a* formájú, birtokos szerkezetet utánzó névutós kapcsolatokat. Ennek hátterében a birtokos szerkezet jelöléstörténete áll, amelynek szakaszait Benkő Loránd foglalta össze (1988:24-31). Eszerint a *-nak -a* kettős jelölés már az ősmagyar kor utolsó századaiban kialakulhatott, az írott nyelvben gyorsan elterjedt, sőt az emelkedett stílus egyik eszközévé vált. Ez magyarázza, hogy analógiásan áterjedt a birtokviszony emlékeit még némiképpen őrző névutós szerkezetekre is: „a *háznak előtte*-féle szerkezeteknek a kódexekben való nagymértékű, a legkorábbi szöveg-emlékekhez képest szinte robbanásszerű megjelenése és főlzaporodása kétféle összetevő eredménye. Egyrészt a szerkezeti jelöltséget erősen előtérbe helyező, a latin nyelvtani formák pontos visszaadására is törekvő »túlmagyarázó« stílus terméke, amely stílus tulajdonképpen kódexeink fordításirodalmában került divatba. Másrészt - de az előzővel is bizonyos összefüggésben - a *-nak/-nek* ragos birtokos jelző előnyomulásának következménye: a kétszeres jelöléssel »túlbiztosított« birtokos szerkesztésmód áthatol a birtokviszonyt a nyelvérzék számára még többé-kevésbé tükröztető jelöletlen névutós szerkezetekbe is” (Benkő 1980:286).

A *háznak előtte* formájú névutós szerkezetekben a *-nak -a* jelölésnek nincs funkciója, nincs jelentésbeli eltérés a *ház előtt* formájú szerkezetekhez képest. A Jókai-kódexben már jelentős számú példa akad a hosszabb változatra. Külön kezelése és számontartása azért lehet hasznos, hogy a későbbi kódexekhez hasonlítva az arányokat mérni lehessen. A szerkezet itt

kibontakozó elszaporodását jelzi, hogy később olyan névutó esetén is megfigyelhetjük, „amely semmiképp sem válhatott ki birtokos szerkezetből: ÉrdyK. 66: „Az Iordan *vyzeenek twl*” (Zsilinszky 1992:706).

Szinte megoldhatatlan nehézséget okoz a besorolásban az összetétellé váló névutós kapcsolatok megítélése. *Az ezelőtt, azután, mielőtt, minekutána* összetételek - mint Berrár Jolán igen sok példa felmutatásával igazolta (1957a), a névutóvá válás vagy névutóként való elvonódás fő területei. Igen veszélyes azonban mai nyelvérzékünk alapján visszavetíteni, hogy mely képződmény jutott el már a határozószói, kötőszói minőségig. A megítélés lehetetlensége miatt ezeket a példatár bemutatásakor a fő névutótípusok közt hagytam, annyiban érzékeltetve problematikus voltukat, hogy példamondataikat a tartalmas alapszók után, a megfelelő bekezdés végére igyekeztem hagyni.

4. Valamivel könnyebbnek látszik a birtokos személyjeles névutók megítélése. Érdekes, hogy ezek megnevezése körül az utóbbi években valóságos káosz alakult ki. Bizonyos kettősség már Simonyinál megfigyelhető: „Adverbiumoknak kell tartanunk még az úgynevezett *s z e m é l y - r a g o s v i s z o n y s z ó k a t*, melyek tehát inkább *s z e m é l y r a g o s h a t á r o z ó - s z ó k*: *nálam, rólam, tőled, velünk, értetek, fölöttem, miattad* stb.” (1888:11). A megnevezés kettős jellege abban áll, hogy egyrészt a végeredményre, az adverbiumra - illetőleg annak egy sajátos alcsoportjára - utal, másrészt az összetevőkre, arra, miből szerkesztődik ez az adverbiumcsoport. A „személyragos viszonyzó” nem egészen pontos: magában foglalja a személyragos határozóragot (*nálam, rólam*), a ragok pedig nem viszonyzó, meg a névutókat is (*fölöttem, miattad*), ami rendben volna. Később, mivel a ragok a főnév paradigmarendszerébe tartoznak, ezt a határozószó-csoportot az egyébként is rendhagyó személyes névmási paradigma tagjaiként kezelték, és a közoktatásban a szófaji elemzés során - ahol a ragoktól „megtisztított” töveket minősítették - a „személyes névmás” minősítés uralkodott el: *tőlem = én* személyes névmás + határozórag + személyrag. Elsikkadt viszont az, hogy a morféma-konstrukció egésze egy más szófaji minőséget, határozószót képvisel. Hasonló ez ahhoz a kettősséghez, ahogyan a *szépen, jól* féléket hol határozóragos mellékneveknek, hol pedig határozószóknak kezelik. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a *tőlem, fölöttem* szóalakok zárómorfémáját a nyelvészeti közfelfogás hol *személyragnak*, hol *személyjelnek* minősíti.

A nagy tekintélyű történeti nyelvtan a szerkezet és az eredmény együttes megnevezésére törekedve a személyes névmások ide tartozó toldalékos alakjait „határozószói személyes névmások” névvel illeti (Sipos Pál 1991:369). Amikor ezen belül a névutóval alakult alcsoport kerül elő, „névutói határozószói személyes névmások” megnevezést használ (uo.) Az agyonkomplikált, műszóként alig használható kifejezés mindent egyszerre akar mondani: a személyes névmás esetkörébe tartozást, a névutóból kiinduló formát, és a határozószói végeredményt. Még tovább bonyolítja a megnevezést, amikor a *tőlem, rólam* képződményeket „névszói viszonyragokkal korreláló határozószói személyes névmások”-nak, a *fölöttem, miattad* alakokat pedig „névutókkal korreláló határozószói személyes névmások”-nak nevezi (1991:369, 372; vö. G. Varga 1992:467-75).

A fentiek - és az egész magyar szófajfelosztási rendszer zavarossága - méltán hívja elő a kritikát. Pete István például így fogalmaz: „rejtély, hogy a magyar nyelvészetben miért keveredik a szófajok és mondatrészek szerinti elemzés. Tudtommal *után, mögött* személyes névmásunk sincs. Szófaji vonatkozásban itt kéttípusú határozóként használt szófaji képződménnyel van dolgunk: személyragos névmási ragok és személyragos névutók fúziójával (vö. német *in dem > im*) s a névmások inkorporációjával (vö.: *én látlak > látlak*” (Pete 2000:270). A

szinkroniában felvehető *énvelem* > *velem*, *énmögöttem* > *mögöttem* inkorporációt történetileg nem feltétlenül lehet igazolni: a névmás kitétele a JókK.-ben inkább latinizmusnak látszik.

Egyetlen, de annál meghökkentőbb megállapítást olvashatunk az ide vonatkozó jelenségről az új egyetemi leíró nyelvtani kézikönyvben: „Egyszerű, legősibb névutóink nagy része a személyes névmásokkal van rokonságban. Személyragozott formájukban ugyanis részt vesznek a személyes névmás (tágabb értelemben vett) rendhagyó paradigmájának a felépítésében: *alattam*, *mellettem*, *előttem* stb.” (Balogh 2000:262). A „rokonság” szó itt aligha helyénvaló: a névutó a viszonyított főnévvel nincs rokoni kapcsolatban (mint a raggal, határozószóval stb.), ahogyan egy főnév nincs rokonságban azokkal a ragokkal, amelyeket felvehet, sem azokkal a lexémákkal, amelyekkel szintagmát alkothat. (Az, hogy a történeti nyelvtan és előzményei - Benkő 1980, Bárczi 1982 stb. - után sem személyjeletről, hanem *-ragról* beszél, bizonyára védhető.)

Eljárásomra visszatérve végeredményben azt mondhatom: az *alattam*, *mellettem* képződményeket - elnevezésük zavaros voltától függetlenül - a névutózás kérdésköréhez tartozónak tekintem, éppen úgy, mint a névutós összetételeket. Csakhogy míg azokat a kor nyelvi rendszerébe nem tudom visszailleszteni, összetétel vagy alkalmi szerkesztettségüket bizonyítani, a személyjeles névutók formailag is és funkcionálisan is jól elkülöníthetők. Külön kezelésüket lexémaértékük, mondatrészszerépük eléggé indokolja. Érdekes őket azért is külön figyelni, hogy kiderüljön, mely névutók vehetik fel a személyjeleket, s mutatnak formailag - és származás tekintetében is - egymással közös vonásokat: többnyire birtokos szerkezetből eredést, vagy analógiásan ahhoz az alcsoporthoz vonódást, mint például az *általam*, *általad* stb. Itt mindjárt azt is meg kell azonban mondani, hogy személyes névmásokkal a ragvonzó névutók is kapcsolatba kerülhetnek. Ilyenkor a vonzott ragból formált személyjeles alakulat végzi el a névmásra vonatkoztatást: *nálam nélkül*, *vele egyetemben*, *hozzá képezt* stb. Külön kérdés a birtokos személyjelet „beépítve” tartalmazó, px-es, ragos névszó szerkezetű névutók csoportja: *után*, *szerént*, *révén*, *során* stb. személyjelezése: *utánam*, *szerintem*, ? *révemen* - de: *soromon* már nem viszonyzóként toldalékolódik.

5. Figyelemmel kísérem, de nem névutóként kezelem az olyan jelenségeket, amelyeket a névutózásból kiszakadt eseteknek tekintek. Például az *alá* szócikkében megemlítem az „ez *alá* írt beszédek” kifejezést, mely valószínűleg a latin *infra scripta* szolgai fordítása, határozószó értékű, önálló mondatrész (a későbbi *alul* előzménye). Az *alá* típusú határozószókból eredő igei származékok (*aláz*, *aláztatik*), illetve egyéb képzett változatok (*alázat*, *alázatos*) nyomon követését már nem tudom vállalni. (Az *aláz* igére a kódexben nincs adat, de az *aláztat* 1, az *alázatos* 18, az *alázatost* 20, az *alázatosság* 41, az *alázatosságú* 3 adatban fordul elő (Jakab-Kiss 1980). Természetesen figyelemmel követem a közvetlenül névutóból - szerintem névutós szerkezetből - képzett névutómelléknevek előfordulását is, ha kerül rá adat.

6. Összegezve tehát az e fejezet elején feltett kérdésekre a következőket felelhetem.

Névutónak tekintem és külön-külön szócikkben tárgyalom mindazokat a kifejezéseket, amelyeket a szakirodalom nyomán vagy egyéni megítélésem szerint a kódexben névutónak lehet tekinteni. Minthogy azonban a kódex szinkroniájában is eltérő fejlődési fázisban levő névutóképződmények élnek együtt, célszerűnek látszik a készleten belül alcsoportokat elkülöníteni (vö. Abaffy 1984:140). Négy alcsoportot próbálok formálni.

A) A t ö r z s á l l o m á n y . Ide sorolom azokat a kódexbeli névutókat, amelyek szerepelnek a történeti nyelvtan által a kései ómagyar korra összeállított táblázatban (Zsilinszky 1992:696-7). Elfogadom, hogy ezt a listát nemcsak a szerző személye garantálja, hanem - minthogy minden fejezetet az egész kutatócsoport megvitatott (Benkő 1991:21) - a kutatócsoport teljes

kollektívája. Természetes, hogy az itteni szócikkek száma nem éri el a táblázatbeli 50-et, de ezt a forrás egyedi, kisebb korpusza magyarázza.

B) Külön csoportba foglalom azokat a szócikkeket, amelyeknek névutói nem szerepelnek az előbbi táblázatban, de a történeti nyelvtan a kései ómagyar korból példát idéz rájuk. Ezeket legtöbbször *v á l t o z a t o k n a k* tekinthetjük. Mindjárt hozzáteszem: nem hangtani vagy írásmódbeli változatokról van szó, hanem olyanokról, amelyek legalább egy morfémában különböznek más változatoktól. Nem külön névutó tehát a *között* és *közt*, de külön egységek a *-vel egyenben* és a *-vel egyetlenben*. Külön névutónak tekintem a ragvonzó változatot is: az *által* és *vmin által* szerintem konstrukcionálisan különböznek, még ha jelentésükben nem is mindig különülnek el markánsan.

C) Harmadik alcsoportnak tekintem az átmeneti, a névutó kategóriát elhagyó, testes *h a t á - r o z ó r a g g á v á l ó b a n* levő képződményeket. Ide sorolom például a *koron*, *kort*, *kor* családot, a tipikusan átmeneti *-balól/-belől* párt, illetőleg a már szinte kész ragcsaládnak tekinthető, de még nem tökéletesen illeszkedő *-szor/-szer/-ször* sorozatot.

D) Végül a negyedik alcsoport a *n é v u t ó v á f e j l ő d é s n e k* még csak a kezdetén tartó, ragos névszónak is tekinthető, de már a névutói viszonzó-jelentés mozzanatait jól érezhetően felmutató csoport, mint a *módra*, illetőleg a testes, fiatal határozóragokkal formálódó *kedvéért*, *nevében* stb.

A besorolás természetesen olykor vitatható, de kényszerű. Különösen a két utolsó kategóriában merülhet fel a már rag vagy még névutó, illetőleg a még ragos névszó vagy már viszonzó kételye. Hangsúlyoznunk kell azt is, hogy ezek a besorolások csak erre a korpuszra értékelhetők. Például az itt már szinte teljes mértékben illeszkedő *-szor/-szer/-ször* ragcsaládról tudjuk, hogy a későbbi Bécsi Kódexben egyáltalán nem illeszkedik, tehát kevésbé ragszerű.

A fenti A-D fejlődéstörténeti fázis szerinti csoportokon belül betűrendes szócikkekben tárgyalom a formailag eltérő névutótípusokat: *alatt*, *mellett*; *-hoz képest*, *-vel öszvén*; *után*, *szerént*.

A szócikkeken belül névutósként, de elválasztva kezelem a *fának alatta* formális szerkezetváltozatokat. Elválasztva mutatom be a személy-jeles alakulatokat is: *alattam*, *melletted*. Nem különítem el a morfológiai összetételeket (*ez alatt*, *minekutána*), mivel szófajváltásuk végbementé bizonytalan, de a névutózáshoz tartozásuk kétségtelen.

4. A szócikkek szerkezete

A következőkben a Jókai-kódex teljes névutóállományát kívánom szemléltetni az imént jelzett A)-D) csoportok szerint, azokon belül a címszók újrakezdődő betűrendjében.

A szócikkek élén a kövérral kiemelt névutó címszó áll, a könnyebb megtalálás érdekében mai helyesírás szerint. Esetenként tildével utalok a kódexbeli domináns változatra (*elébe~eleibe*, *kívül~kül*, *között~közt* stb.) vagy más módon jelzem a nem mai írásmódot; *kör(ny)ül*. A betűrendbe soroláskor a ragvonzók vonzott ragját figyelmen kívül hagyom: *által*, *-vel egyenben*, *elébe~eleibe*, stb. A *felé* és a *fölé* névutócsaládot úgy teszem összekeverhetetlenné, hogy az utóbbit az *ö-ző* változathoz sorolom. Mivel azonban a kódex nem *ö-ző*, a címszóban jelzem az *e-ző* lehetőséget is, de nem fonetikusán: *fölött~felett*. (A történeti nyelvtanban is a *között*, *mögött* vezérformák alatt találhatjuk a *kezett megett* illabiális alakokat.) A kövér címszó sorában zárójelben számadatok találhatók: a szócikk *a-b-c* bekezdéseiben tárgyalt adatok számával; a sor jobb szélén pedig összesítve kövér számjeggyel.

A szócikk címszó utáni rövid bekezdése a névutó tőszavának etimológiájára utal, többnyire a TESz. és a Névut. locusának említésével. Hasonló rövid tájékoztatás következik még arról is, hogy a névutó egyéb morfémai milyen jellegűek.

Az adattár első bekezdése - kövér *a.* betűvel kezdve - az adott névutós szerkezet alaptípusát mutatja be. Az idézőjeles példamondatok P. Balázs János kiadásából valók, előttük a kiadás oldalszáma és a sor száma. A betűhű példák helykímélés céljából olykor rövidítve vannak, ezt pontozás jelzi. A névutó és a vele kapcsolatos névszó(k) dőlt szedéssel van kiemelve. A példamondat után zárójelben a latin megfelelő, szintén csak rövidített kivágatban. A latin mondaton belül legtöbbször csak a magyar névutónak megfelelő prepozíciót vagy ablativusos szerkezetet szedetem dőlt betűvel. A latin szöveg gyakran segíti a magyar mondat értelmezését, és sokszor fényt derít a szolgál fordításra, akaratlan latinizmusra is, ezért elengedhetetlennek tartottam közlését. Ahol az értelem világos, csak a prepozíciós szerkezet jelzésére szorítkozom helykímélés céljából. Minden példamondatot természetesen nem tudok bemutatni. Arra törekszem, hogy ha egy példatípusra 5 vagy annál kevesebb adat van, mindet bemutassam. Ha több vagy ismétlődő adat fordul elő, közlésüket elhagyom, s ezt Stb.-vel jelzem. A példamondatok elősorolásában arra törekedtem, hogy először a tartalmas alapszókhöz fűződő névutós szerkezeteket mutassam be, a jelentésfunkció terén a helyhatározók, időhatározók és egyéb elvont határozók létezését is érzékeltetve. A névmási alapszóval álló névutók a bekezdés végére maradnak. Ezek esetleges összetétel voltát, határozószói jelentését ma eldönteni nemigen lehet, ilyen elhatárolást nem végzek. Bizonyos történeti tanulmányok olykor teljesen elváltatják a tartalmas szókkal és névmásokkal alkotott névutós szerkezeteket, ennek azonban nem látom különös szükségét és hasznát, ha elfogadjuk is Berrártól, hogy a névutók kialakulásában és elvonásában a névmásos kapcsolatoknak nagyobb szerepük volt.

A ragvonzó névutók esetében az *a.* bekezdésben közlöm a szabad szórendű változatokat: az elváló és fordított sorrendűeket is: pl. *az ott ülőkkel egyenben*, illetőleg: *egyenben az barátokkal*. Nem vallom ugyanis, hogy ilyenkor csak a szorosan kapcsolódó, egyenes szórendűeket lehet névutósnak tekinteni, a másikat pedig előljárósnak.

A kövér *b.* jelzéssel elkülönülő bekezdésbe a formális birtokos szerkezetet imitáló névutós kapcsolatokat gyűjtöm össze, pl. *farkasnak eleibe*, *feszületnek előtte* stb. Az ilyen névutós kapcsolatok külön kezelését az indokolja, hogy - mint fentebb láttuk - ez a funkció nélküli, analóg forma a kódexirodalomban szaporodik fel. Mivel a kódexek sorában a Jókai-kódex a legkorábbi, e szerkezet típus alakulástörténetének későbbi sorsához első tömeges adalékot szolgáltathatja itteni példatárunk. Tartalmilag ugyan nem látszik lényeges különbség, mégis érdemes lehet ezt a formai megoldást külön is számon tartani (erre utal a címszó utáni második szám a zárójelben). Ebbe a bekezdésbe sorolom be a Zsilinszky által találóan „féloldalás”-nak nevezett szerkezeteket is, mint „Úr előtt és *emberek előtte*”, illetőleg *szerszetnek kívül* (= kívül). Ezeket az alakzatokat talán a kétszeresen jelölt forma térhódítása miatti bizonytalanság szülte. A kódexben kevés adat van rá, azokat a szócikkekben külön is megemlíttem (vö. Simonyi 1888:12-3).

A kövér *c.* jelzéssel elkülönített bekezdésbe a birtokos személyjeles névutóval alakult képződményeket sorolom. Ezeket nem tekintem szabályos névutós szerkezeteknek, de mivel teljes értékű névutós szerkezetet reprezentálnak, csak más morfológiai alakban, feltétlenül a névutózás körébe tartozónak veszem őket. Számukat a címszó mögötti zárójelben a harmadik számjegy jelöli. Ebben a bekezdésben mutatom be a ragvonzó névutók személyes névmási vonatkozású példáit is: *vele öszvén*.

A példamondatok felsorakoztatása után a szócikk befejező részében foglalkozom a névutó és a vele kapcsolatban álló névszó formai, alaktani sajátásaival, az alakváltozatok arányaival, majd a jelentésfunkció főbb kérdéseivel. Pontos határozófajára nem minden példánál utalok, de a három legfőbb tartalmi típust, a hely-, idő- és elvont határozói jelentést igyekszem bemutatni. Fontosnak érzem, hogy a helyhatározó kategórián belül arra is utaljak, ha a jelentés eltér a névutó végén elhelyezkedő határozórag eredeti irányjelentésétől. Ennek szerepe lehet az időhatározói vagy elvont határozói síkra való átvitelnél.

A szakirodalom felhasználásában nem célozom a teljes részletesség. „Ősforrás” gyanánt legtöbbször Simonyi Zsigmond hatalmas összegezését idézem, a Magyar határozók két kötetét. Ezt a rövideg kedvéért legtöbbször a név említése nélkül, sőt a névutókat tárgyaló második kötetet csak Hat. rövidítéssel. Hasonlóan név nélkül hivatkozom saját, 1965-ös kötetemre, átvéve a TESz.-ben használt Névut. rövidítést. Nem térek ki a névutózás minden problémájára, hivatkozásaimat az adott névutóra vagy a kódex adataira korlátozom. A teljes szakirodalmi apparátust tervezett fejlődéstörténeti hosszmetzeti vizsgálódásaim során fogom felhasználni.

II. A Jókai-kódex névutókészlete

A) A törzsállomány

alá (2+0+0)

(2)

Az *al* 'alsó rész' főnév lativusi *-á* ragos alakja (Névut. 29).

a. 160:15: „az febes vy3... az halottat eltemete az *fewuen ala*” (*sub sabulo mortuum sepelivit*); 161:3: „holot uala az gyermeknek teste elfedekezet az *fewuen alaa*” (*in quo limus... pueri cadaver obtexerat*). (Ez utóbbi példának nincs szó szerinti megfelelése a latinban; fordítói értelmező ismétlése az előző példának. Az *elfed* 'betakar' visszaható *elfedekezik* származéka társulhatott lativusi vagy locativusi határozóval is.)

A két adat az *alá* névutó legrégebb előfordulása (TESz.). A névutó végén kivételesen jelölve van a magánhangzó hosszúsága (vö. Jakab 1984:240). Egyéb alakszerkezeti megoldásaira nincs példánk. Az *alá* önálló locativusi határozószóként is előfordul kódexünkben: 111:12: „Ez *ala* ýrt bezedeket... Ira” (*infra scripta verba*); 2:14: „mýkeppen *ala* meg tettýk”(sicut probabitur *infra*). Ezeket később az „*alább* írt” „*alul* meg-tetszik” formák váltják fel; l. már itt is: 8:11: „Mýkent *alab* ýelenýk”

Példáink a névutó elsődleges, konkrét helyhatározó jelentését mutatják.

alatt (3+4+2)

(9)

Az *al* 'alsó rész' főnév locativusi *-t* ragos alakja (Névut. 32).

a. 162:25: „Nemi *foto alat* nyomorolot hewfrewl [cím]; 54:9: „*Alfyfia alatuala* (=o) hegýeknek romlafaua” (*montis Subassii=Subassisii*); 126:21: „lelkek ewdewfflegenek *remenfege alat*” (*sub specie salutis animarum*).

b. 67:7: „az *kepnek alataualo* mezeýtýs [=meszet is? mezeit is? - vö. Molnár-Simon 1976:69] el romta” (*destruxit picturae substratum*); 51:20: „laknakuala azýfya *hegyenek alata*” (*in monte sub Assisio*); 65:1: „Magat zent *ferencznek alata* leterýeztuen” (*se sub sancto Francisco prosternens* [ti. a szent a levegőbe felemelkedett; - nem lativus]); 55:21: „alottuolna... kyfded *kereklegnek alata*” (*stetisset... infra parvulum circulum*).

c. 86:20: „femý nem vala *alattok* hanemczak egy keues pelýua” (*nihil habebant subtus nisi modicum de palea*); 86:22: „Es nemý zakadozt gyekenek ualanak *alattak*”.

Az itteni példák a névutó legelső nyelvemlékes előfordulásai (TESz.). A locativusi *-t* rövid: a hangzóközi nyúlás csak a személyjeles alakokban jelentkezik, a formális birtokos szerkezetekben még nem: *-nek alata*, de: *alattok*.

A jelentés túlnyomórészt helyhatározói, de megjelenik már az átviteles, „képletes” forma is (Deme 1991:112) a *reménysége alatt* kifejezésben - talán a latin hatására. A helyhatározón belüli árnyalat a *hegy alatt* 'aljában, tövében, lábánál' (Hat.6). Az időhatározó hiányát talán csak az adatok kis száma magyarázza.

által (1+0+0)**(1)**

Az uráli, távolra mutató *o-* ~ *a-* névmástó *-l -t -l* ablativusi, ill. locativusi ragok halmozódásával alakult származéka (UEW. 332; Pais: 1954:323; Névut. 36).

a. 3:1: „fok ýdeyglen ezkeppen *Alííaaaltal*menuen: farual keuekuel... ýllettetikuala” (per magnum tempus sic eundo *per* Assisium, luto et lapidibus... afficiebatur).

Az *által* - mint névmási alapú határozószó „már az ősmagyar kor elején meglehetett” (Mátai 1991:437), és bizonyára korán beilleszkedett a birtokos előzményű névutók sorába. Hangzásáról Pais azt írja: nem bizonyos, hogy az ó- és középmagyar korban *altal* vagy *által* hangzású volt-e (1954:329).

Kódexünk egyetlen - első nyelvemlékes - névutójaként helyhatározó, ragtalan szóhoz kapcsolódik. Hol? irányjelentésű: sokáig vándorolván Assisián keresztül, szenvedte el a sárdobálást.

Határozószói, igekötői szerepű változatai legtöbbször superessivusi vonzattal kapcsolódnak: 18:26: „Mýre kefel *altalmened* ez vízén”; 138:23: „Es *atartományon atalmenuen*...”. Egyszer mintha az igekötő tárgyiasító szerepe is előjönne, de talán a latin hatása: 18:7: „frater Bernaldnak ýlenek: llegottan nemýnemew nagy ývželuwl: *kýt nem mehetuala alta*” (ultra quendam magnum fluvium, *quem transire non poterat*).

Az igekötő vonzatát látva arra gondolhatunk, hogy élhetett már a ragvonzó jellegű, értelmezős szerkezetű névutó is: *valamin* (mégpedig *által* (Névut. 94). A vonzott rag hiánya talán az ősi névutókhoz hasonulás jele: igazodás a jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű előzményű névutókhoz. Ezek mintájára vette fel a birtokos személyjeleket: *általam*, *általad* stb. (Bárczi 1982:63).

-vel egyenben (2+0+1)**(3)**

Az *egyen* korai ómagyar kori határozó (Mátai 1991:408) *-be(n)* raggal megtoldott változata (vö. TESz. *egyenbelű* c. a.).

a. 86:5: „Es haualamely zegen baratt yutandana auagy bely yewne ewlhetne le az fraterektewl es ewlhetne *egýenbe* az baratokual: nem hogý zegen az fewldewn ewlne” (posset sedere *aequaliter cum fratribus*); 98:3: „es ott *ewlewkuel egýenbe* monda bodog ferencznek” (Et *sedentibus illis simul* ait ille beato Francisco).

c. 59:9: „fel ewltewztete frater Rufent es ewn maga *egýenbe vele* ewzuen fel ewltewzek” (et se *simul cum ipso* reinduit).

Az itt első ízben előforduló *-vel egyenben* ragvonzó névutó előképe a *-vel együtt*-nek. Keletkezés módja világos: az önálló mondatrész értékű határozószó egy értelmező, nyomatékosító kiegészítőt kap: egy *-vel* ragos határozót, amelyet aztán vonzatként visz tovább. Nem zárható ki a prepozíciós latin mondatszerkezet közvetlen hatása sem.

Az *egyenben* határozószó gyakori a kódexben: ’egy helyen, együtt, egyszerre’ jelentésű határozószóként hely-, idő-, társhatározószói szerepben. Pl. 61:23: „mýkoron nemý napon *egýenbe* mennenek” (dum quadam die *pariter* incederent). 41:8: „*egýenbe* mondananak veternyett” (*simul* dicerent matutinum); 105:19: „De ha *egýenbe* mendent kerendetek nem halgatnak meg týteket” (omnia *simul* petiveritis).

Történeti nyelvtanunk csak 1524-ből hoz példát az *egyenbe(n)* névutóra: „gyermekýmvel *egyembe*” (Zsilinszky 1992:711). Korábbi meglétére nemcsak az itteni adatok idézhetők, hanem a *-vel egyetlenben* példái, illetőleg az ÓMS. *-vel egyembeli* rokon szerkezete is.

A *c.* csoportban idézett „*egyenbe vele ewzuen*” kifejezés valójában két ragvonzó névutós szerkezet összekombinálása: *egyenbe vele* és *vele ewzuen*. Hasonló példák másutt is vannak (Sebestyén 1991:377). Hasonló a „*harmadnap óta fogva*” (Pais 1954:328).

elébe ~ eleibe (1+4+2)

(7)

A TESz. szerint „az *elő* névszó *ele-* tövéből keletkezett egyes szám 3. személyű birtokos személyraggal és *-be* határozóraggal” (*elé c. a.*).

a. 65:20: „De nemýkoron az týztes febekuel yegyezet kezekett akaruan vette frater leonak *zyue elejbe*” (*ante cor fratris Leonis... apponebat*).

b. 147:5: „Mert zent ferencz zerze magát az mondot *farkasnak elejbe* menný” (*disposuit exire obviam dicto lupo*); 134:19: „De zent fferencz... *tarfanak elejbe* mene” (*ivit ad socium*); 89:24: „výue vr *papanak elej[be]*” (*portavit coram domino papa*); 90:1: „výue vr *papanak elej* harmad Innocenci[us] vr *papanak elejbe*” (*portavit coram domino papa Innocentio tertio*). [Az előző mondat bővített újrafogalmazása.]

c. 147:27: „kereztnek yegyuel yegyzettettuen Ragada vtat *elejbe*” (*sanctissimae crucis signo munitus iter capere*); 60:9: „yme hoztatýkuala *elejbe* egy erewfen kewtewzet eredewnges ember” (*ecce ducebatur unus daemoniacus fortiter ligatus... ad sanctum Franciscum*).

A szakirodalom hajlamos az *eleibe* alakot az *elébe* írásváltozatának tekinteni, ezt pedig az *elé* lativusi névutó *-be* testes raggal nyomatékosított formájának (Zsilinszky 1998:209). A Jókai-kódex következetes írásmódja négy szótagos, személyjeles morfémaszerkezetet sugall, amely később, másutt számos alakváltozat kialakulásához vezethetett: *eleibe* > *elejbe* > *elébe* stb. A hasonló lativusi szerkezetekben - *fölire*, *közibe* stb. - már korábban is személyjelet sejtettek (Bogner 1912:21; TESz. *közben c. a.*). Az *-é* lativusrag és az *-é ~ í > i* személyjelek tudati összetévesztése nem zárható ki - ámbár feltűnő, hogy az *alá* mellett **alába* nem fordul elő. A T/3. birtokos személyjel *-i* változatára (*cuzicun*) vö. Bárczi 1982:63, Benkő 1980:195. Egyébként az *ele-jé-be* morfémaszerkezetű *ele-y-be* névutó a Jókai-kódexben minden altípusában lativusi szerepű: 'első részéhez; szeme, színe elé'.

A fentiek alapján aligha helyeselhető, hogy a történeti nyelvtan (Zsilinszky 1992:696) az *elébe* névutót az *elől-előtt* család harmadik elemeként leltározza: a személyjel és a testes rag más típust - és későbbi keletkezést -, tehát eltérő besorolást indokol.

ellen (10+5+7)

(22)

„Az *elő* névszó *el-*, *ele-* alapszavából jött létre *-n* locativusraggal” (TESz., vö. Névut. 39). Jelentésfejlődését a TESz. így adja meg: „Az *ellen* névutó eredetileg helyviszony, majd a mozgással szembe irányuló cselekvés kifejezésére szolgált. Jelentésfejlődése 'valami előtt' → 'valamivel szemben' → 'felé, irányában' lehetett.” A Jókai-kódex szinte mindezt példázza.

a. 148:5: „Az zewrnýew farcas... zent *fferencz ellen* futtuala *ky ellen* zent *fferencz* vete kereztnek yegyett” (*contra sanctum Franciscum... Contra quem*); 34:18,19: „ezenne bewnt tewtel ýrgalmáfnagnak *attya ellen* Es menden vigafagnak *ýftene ellen*” (*contra patrem misericordiarum et Deum*); 79:1: „mert *ez ellen* teweunek orfag volna zerzettnek” (*quia*

contrarium facere furtum esset); 30:6: „Smond ew *az ellen* fewg tÿ vatok kett latrok” (Et ille e *contrario* diceret); Stb.

b. 17:5: „De az ÿlyes... mere *ewangeliumnac* es *regulanak ellene* zerzenÿe” (Frater Helias...praesumpserat *ultra* evangelia et regulam ordinare); 16:23: „merÿen ewangeliumÿ *zabadfagnak ellene* tennÿ” (liceat observatoribus sancti Evangelii *contraria* imponere evangelicae libertati?); 115:5: „De ezek nem alnak erewfen *kyferteteknek ellene*” (Isti enim non *resistunt* constanter tentationibus).

c. 103:3: „Sem egÿkeppen *ellenem* ne merÿ mondanod” (et mihi nullatenus *contradicis*); 149:1: „kyert mend *te ellened* ewuewltnek” (om-nes *contra* te iuste clamant); 153:4: „Es hogÿ czuda fonha sem egÿeb [=egy eb] *ew ellene* nem vगतuala” (Et mirum est valde, quod nunquam latrabat canis aliquis *contra eum*); 30:17: „Es hogÿ yften ew nyeluet magafittalya *mÿ ellenewnk*” (et quod Deus linguam suam excitat *contra nos*); 112:11: „en feltamadok *ew ellenek*” (ego insurgam *contra eos*); Stb.

Alaktani szempontból megjegyezhetjük: Az *-l-* hangzóközi nyúlása adatainkban már kivétel nélküli. A példák közt kevés, alig három a formális birtokos szerkezetet mutató *-nak ellene* előfordulása. A személyjeles alakok többsége mellett ott szerepel a személyes névmás is. Van két adat az „extrém” szerkesztésre: pl. 91:25: „kyk valanak ew *tefték ellene* ewrewmelben kerefykuala” (quae erant *contraria* corpori libentius assumebant: e helyett: *testüknek ellene*). E példákat a *b.* típushoz számoltam.

A jelentések közt csak az első példamondatban van helyhatározó, de már azok is lativusiak: a farkas Szent Ferenc irányába fut, ő pedig a farkas felé veti a keresztet (ma is: keresztet vet *valamire* az ember). A helyhatározói jelentés ma is él szórványosan (Névut. 40). Az átvitt jelentésekben még erősebb a tőszó jelentéséből (elülső rész, a partner szemközti része) eredő besugárzás. A rosszat tenni, vétkezni valaki ellen előhívta a rosszat mondani, üvölni, ugatni elvontabb igéket - láthatóan a latin nyomán - illetőleg a rossznak való ellenállást: *ellene*, *előtte* való szilárd megállást, szembeszállást. A kísérteteknek *erősen ellene állás* példájában már az igekötő felé hajlik a névutó jelentése: az ige vonzása felerősödik. Érdekes ugyanakkor, hogy a valaminek *ellene áll, van, mond* átmenti az eredetinek vélhető locativusi jelentést, amely a főnevesülés (*ellen-ség*) vagy az *ellent-áll* féle fejlemények alapja lehet: 103:8: „nem meruala nekÿ *ellene* mondanÿ” (non praesumebat *contradicere* sibi); 51:1: „Es ne hÿgÿ Bernaldo peter fÿyanak ha *ellent* neked mondana” (si *contrarium tibi dixerit*); 33:23: „ew mindenkort *ellent* felelwala” (ille per (=semper) *contrarium* respondebat. Az *ellentmond* alighanem az itteni latin szerkezetek tükröztetése, noha az *ellentmondás* főnévre az első adat csak 1621-ből való (TESz. *ellen-* c. a.). Ezek a példák már nem a névutó adatai.

[**elől ~ elül**] (0+0+0)

(0)

Az *elő* ’elülső rész, előtér’ főnév abalativusi *-l* ragos származéka (TESz., Névut. 41).

A névutóra a Jókai-kódexben nincs adat. Ekkori létezését azonban bizonyítja a belőle származó *elől* határozószó néhány adata. A TESz. erről így ír: „Szóhasadás eredménye: az *elől* névutó elkülönült változata. Az eredetileg ablativusi szerepű *elől* bizonyos mondattani helyzetekben már igen korán locativusi értékűvé vált; vö. *alól ~ alul, belől ~ belül*. Ez a szerepe később a köznyelvben a zártabb, illetőleg a rövidebb magánhangzós változathoz kapcsolódott. A szó újabb alakjában fejlődésében a nyíltabb rövid forma (*elől*) nyomul előre” (*elül* c. a.).

A határozószóra a JókK. adatai a következők: 10:23: „De frater bernald legottan *elewl* lele zent ferenczett” (statim *occurrit* sancto Francisco); 10:27: „zeretett es tyzteffeg *elewl* lewlek egymat” (obviaverunt sibi); 12:27: „zerrelme bekefege es alazatoffaga *elewille* egymast” (obvi-abant sibi); 77:26: „*Elewl* lewle ewtett zent fere[n]c3” (pervenisset ad eum).

A hol? irányú határozószó csak ebben az igés kapcsolatban fordul elő, ’szembe talál, találkozik’ jelentésben. Más kódexekben előfordul még az *elől kel*, *elől múlt* kapcsolat is ’megelőz, előre megy’ jelentésben (Mátai 1971:185).

Az ablativus → locativus jelentésfejlődés korszakunkban tömeges. A határozószói *elől* ~ *elől* létrejötté megteremtette a lehetőségét a *vmin elől*, *elül* ragvonzó locativusi névutó kialakulásához is.

Kódexünkben az *elől*-höz hasonló fejlődési szakaszban találjuk a *belől* és a *főlől* volt ablativusi névutókat is (l. ott).

előtt (12+14+7)

(33)

Az *elő* névszóból keletkezett locativusi *-t* ~ *-tt* raggal (TESz. vö. Névut. 42).

a. 84:23: „es allana az barátoknak *asztala elewti*” (staret *ante* mensam fratrum); 61:24: „lata... *Arczaya elewt* egy zepfegew kereltett” (vidit *ante* faciem); 115:12: „Cristufnak ytelew *zeky elewt* alnak mezeytelen” (*ante* tribunal Cristi); 85:11: „es yaronk *vr elewt* es *emberekelewte*” (et professi sumus *coram* Deo et hominibus); 88:14: „vewue ewtett frateroknak hazaba es monda az *fraterok elewt(e)*” (et *coram* fratribus dixit); 23:13: „aldaffek neked en lelkem *my elewt* meg halok” (*priusquam* moriatur). Stb.

b. 153:15: „alla *feczuletnek elewte*” (*ad* crucifixum... accessit); 84:26: „ewle barátoknak *elewte* alazatoft” (sedit... *coram* fratribus); 69:21: „Sok(o) barátoknak *elewte* meg mondottauala” (*coram* multis fratribus); 152:9: „yt mynd ez *nepnek elewte* agyad nekem hytedet” (hic *coram* toto populo); 78:2: „fmonda ezt zewz *zewlefenek elewte*” (et dixit... virgo *ante* partum); 77:24: „es kysalafat *annak elewte* meg toda ewlelkeben my elewt valamyt neký mondottuolna” (et pugnam eius *praesciens* in spiritu, illi obviavit); 143:26: „Es eftue... az agyra... *egyebeknek elewte* mentuolna” (*ante* alios accederet). Stb.

c. 62:1: „Es valaholot zent ferencz yaruala az kerelt *elewte* megýenuala” (*ante* faciem eius praecedebat); 25:11: „fel emeltete magát es *elewte* allo Baratinak monda” (fecit se erigi, et *adstantibus* fratribus dixit); 132:11: „Tartuan ewtett *ew elewte* fen egben” (impulit illum *ante* se); 151:15: „ez farkas ký yt *elewtetek* al fogada ennekem” (frater lupus, qui hic *coram* vobis adstat, prominit mihi); 119:20: „Ew *elewtewk* eskewm az zerzetett tartanom” (*coram* *ipsis* iuravi). Stb.

Van két extrém alakú szerkezet is: az *emberekelewte* példából hiányzik a formális birtokosjelzői *-nak* rag vagy fölösleges a névutó személyjele. Hasonló: 61:25: „lata... kereltett *elewt* me[n]ny” e h: *előtte*, esetleg: *elől*. A 88:14: „fraterok *elewt(e)* szóvégi betűje át van húzva: a. típus.

Alakilag a névutó ragja az alapformában inkább rövid *-t*-vel, a személyjeles előfordulásokban hangzóközben megnyúlt hosszú *-tt*-vel található. A formális birtokos szerkezet (*-nek előtte*) az adatok felében szerepel, talán az emelkedett stílus eszköze.

Jelentésében a helyhatározó dominál: elülső részénél: szeme előtt; színe előtt; jelenlétében. Mindig hol? Irányú. A hat időhatározói példa között öt névmási alapszó található: *mielőtt* (3),

annak előtte, egyebeknek előtte (= másoknál korábban). A személyjeles alakok fele a névmást is kiírja, valószínűleg a latin prepozíciós kapcsolatok (*ante se, coram ipsis* stb.) hatására is; külön nyomaték nem követelné.

Azt mondhatjuk: az *előtt* a kódex gyakori, jól „bejáratott” sokoldalú névutója. Nem itt fordul elő először: már a HB-ben is szerepel.

elvől (2+0+0)

(2)

Az *elv* ’tulsó rész’ főnévből keletkezett *-ől* ablativusraggal (TESz.).

a. 66:13: „Azert mýkoron emondot barat lakoznak [-nék] *hegyek eluewl* ez mondott [con]uentben” (Unde quum dictus frater conventualis *ultra* montes in conventu praedicto consisteret); 18:7: „az angýal... azon zemelben frater Bernaldnak ýelenek: Ilegottan nemýnemew nagyý *výzeluewl*: kyt nem mehetuala által” (iste angelus... apparuit in eadem specie fratri Bernardo... et stanti *ultra* quendam magnum fluvium, quem transire non poterat).

A névutó e két adata helyhatározó, de nem ablativusi, hanem locativusi irányjelentésű: a hegyen, vízen túl.

Az *elvé, elvett, elvől* névutócsalád ősi ragokkal alakult talán már az ősmagyarban. Igaz, az *elvett* csak a 19. században jelenik meg. A névutó tövéül megjelölt *elv* ’tulsó rész’ főnév feltételezésénél jobbnak érzem Mátaí véleményét, aki az *elvé* névutóról ezt írja: „jelentése ma már nem élő: ’valami elé; úgy, hogy azon át; a tulsó oldalára” (Mátaí 1970:38). Így az *el-*, *elő* tövekre vezethetünk vissza a családot, mint az *elé, előtt, elől* sort. Pais már jóval korábban ezt írta: „*Erdeü+el-é indul*: ’az erdő túl(já)-ra” (1959:184). Vizsgálendő lenne, mi a kapcsolat az *elvé* és az *elevé* határozószó közt. Ez utóbbira kódexünkben 15 adat van pl. 21:5: „Es nekyk vonzauala kapuciumat hat mege S nekyk *eleue*” (trahebant caputium retro quidam *ante*). Itt ’előre’ jelentésű helyhatározó, de van ’ante’ időhatározó változat is. Az *elő* és *elv* viszonya analóg a *nyelő-nyelv; enyő-enyv; fenyő-fenyv-* félékkel, bár a TESz. ezt nem tartja valószínűnek (*elv*^l c. a.). A *nyelv* a Jókai-kódexben kétszer is előfordul *nyelő* formában: 93:26: „Ganaýt ragýon az *nelew* ký en attyamfya ellen harag(ot)nak merget ewtewtte” (Stercus mascito *lingua*); 29:18: „ýollehett ez zerzet zolyon angýalý *nýelewuel*” (loquatur *lingua* angelica).

Magam tehát teljes, háromtagú családnak tekinteném az *elvé, elvett, elvől* névutósort a gyér adatoltság és időbeli eltérések ellenére is, akárcsak a jóval fiatalabbnak látszó, de szintén ősi morfológiát mutató *hegyé, hegyett, hegyől* családot (Sebestyén 1997:84). Számolhatunk azzal, hogy a legősibb névutókeletkezési mód évszázadokon át analógia gyanánt szolgált újabb egyszerű, helyviszonyítást kifejező „ősí” viszonzók létrehozásához. Hasonló ez ahhoz, ahogyan a jelöletlen birtokos szerkezetek alkotásmódja szintagmát már nem hoz létre, de szóösszetételi szabályként tovább működik (*úrhajó, számvitel* stb.).

felé (4+0+0)

(4)

A *fél* főnév (’egyketted rész’ vagy inkább: ’oldalsó rész’) lativusi *-é* ragos alakja (TESz. *ajtófél* c. a., vö. Névut. 45).

a. 129:12: „francya *tartomanya fele* vewn vttat” (*versus* Franciam iter arripuit); 131:12: „felkelenek hogý *francýafele* mennenek” (surrexerunt, ut *versus* Franciam pergerent); 129:18: „zent ferencz mene egý felre es frater Maffeus *mas fele*” (sanctus frater Franciscus ivit per

unam stratam, frater vero Masseus *per aliam*); 49:11: „meg yelenek nekü criftus... zent kereftnek *ydnepe fele*” (*circa festum exaltationis sanctae crucis*).

Ez a névutó is itt fordul elő először nyelvemlékeinkben. A kevés példa is magyarázhatja a formális birtokos szerkezet jelölt változatának hiányát, de oka lehet a személyjellel keveredés elkerülése is. A névutó írása következetes, az egyik eset egybeírása kivételes.

Jelentésében a lativusi helyhatározó dominál, de megjelenik az időhatározó is: ’tájban, körül’, ami feltételezi a hol? irányú helyhatározó meglétét is. Érdekes az *egy félre - más felé* összekapcsolt határozós szerkezet: a *félre* a *felé* szinonimájaként szerepel: egyik irányba, másik irányba. A *felé* és *félre* viszonyában olyanféle kapcsolat lehet, mint a *föle* és *fölibe*, *föltre*; *közé* és *közibe*, *elé* és *elébe* közt: az ősi lativusi ragot a frissebb, fiatalabb, testes rag váltja fel. Itt azonban nincs közbeiktatott személyjel. Egyébként a *félre* önálló határozószóként is megvan a kódexben: 142:25: „De az vtan *ferre* vyuen meg kerduen...” (Tandem vero ducta *seorsum* et interrogata...). Itt már szinte a *félre*visz igekötős alakulat sejlik fel. Sajátságos, hogy hasonló szerepben később a *félen* forma szerepel: az ErdSzT. *félen* címszót is felvesz, és ilyen 16. századi adatokat idéz: *félen hív, félen hajlott, félen üt, ver* (harangot).

felől (3+3+0)

(6)

A *fél* ’oldalsó rész, felerész’ főnév ablativusi *-ől* ragos alakja, a *felé* névutó testvére (TESz., Névut. 48).

a. 11:20: „malyk labadat vuffed en zamra vgý hogý en torkomra es en zamra nyomotuan te labaydual *egý felew* mas ferre” (*ex una parte ad aliam*); 142:21: „labayt... meg czokolvan es hadapasokot (= csókokat) kettewzgettuen *mendenfelew*” (et geminando oscula *circumquoque*); 31:2: „es ha *mendenfelew* mýnkent (= mýnket) eý keppen nyomoroltattakot...” (Et si *undique* afflictos...).

b. 29:23: „kerlek teged attýam *yštennek felewle* hog mogýad [!] meg ennekem” (rogo te *ex parte* Dei ut dicas mihi); 134:7: „Azert yelentyvk neked *criftuľnak felewle* hogý te kyuanatod vagýon meg tellyefewlt” (Ideo notificamus tibi *ex parte* Domini Jesu Christi...); 148:12: „ýewý ydee Attyamfya ffarkas es *criftuľnak felewle* paranczok nekod hogý fem nekem fem egyebnek valakinek arcý” (*ex parte* Christi tibi praecipio...).

A *felől* névutó már a HB-ben is előfordul. Itt ragtalan számnévhez és névmáshoz járul. A *felől* (és *felé*) névutók számnévhez kapcsolódását levezethetjük a *fél* ’dimidium, felerész, darab’ jelentéséből: *kétfelé*: két félre, két darabra, illetőleg az ’oldal → irány’ átvitelből: *egy felől más félre* ’egyik irányból a másikra’.

A formális birtokos szerkezetet mutató példáink latinizmusok: az *istennek felőle* (kér, mond, parancsol stb.) a latin *ex parte* tükrözései: az isten részéről, oldaláról, nevében. Ezek tehát nem valódi helyhatározók, közelebb állnak a helyettesítéshez. Az összetételszerű *mindenfelől* sem valódi ablativusi irányú.

Itt kell kiigazítanunk Benkő Lorándnak egy eltévedt adatát (1980:286): az általa idézett (84:16) „*zegennek felele*” nem a *felől* névutó példája: teljesebb környezetben idézve: „Es az *zegennek felele* mý[ni]ľter” (Et *respondit* illi Minister). Vagyis *felele*, válaszola a szóalak jelentése, nem *felőle* a jelzett adat. A névutó második magánhangzója kódexünkben sohasem *e*, hanem *ew*.

A *fog* igének névutói szerepben elkülönült határozói egeneve. Eredetileg feltehetően nyomósító szerepű határozószó volt, amely az alapige 'összefog, magában foglal' jelentésárnyalatát hordozva járult *-stul*, *-stül*, *-tól*, *-től* ragos határozóhoz (TESz., Névut. 103).

a. Tartalmas szó melletti szabad határozóként csak öt példában szerepel: 152:25: „Azert az *naptolfoguan* az farkas es az nep... bekefeget tartak” (*Ex illo igitur die*); 1:24: „appaftaloknak *idejtel foguan* vylag nem vallot oly czudaľ embereketh” (*a tempore apostolorum*); 126:12: „kyl te zerzeted vallot zewlefenek [!] *ydejtewlfoguan*” (*quam habitura est tua religio usque ad tempus partus eius*); 109:3: „kybe hyuattatotuolna *elewtewlfoguan*” (*in qua vocatus a principio fuerit*); 83:8: „Es *adtol-foguan* mendenyk erewmelben keruala bolczot” (*Et ex tunc*).

Külön tárgyalást kíván az itt először előforduló *mindenestülfogván* 38 példája. Ez az 'egészen, teljesen, nagyon' jelentésű, összetételszerű kifejezés kegyeleti szerepű nyomatékosító stíluselemnek látszik, legtöbbször mód-, fok-, mértékhatározó. 5:18: „En *mendenestewlfoguan* zerzem ezuylagot elhadny” (*ego penitus proposui*); 17:8: „az mondot feeles *mendenestewlfoguan* vala ew ellene” (*erat totaliter contra eum*); 50:9: „*mendenestewlfoguan* lewtuala komorodott” (*totus erat melan-cholicus*); 51:18: „Boczata vtanna frater Maffeus hogý *mende-estewlfoguan* hozza ýewne” (*ut ad eum omnino veniret*); 147:10: „Mert az farkas ky ymbaran fok embereket megmart *mendenestewlfoguan* tegedet meg ewl” (*penitus te occidet*). Stb.

A névutó fő formája a *fogván*, 1 példában van *fogva*, egyszer *fugván*. Egy kivétellel egybeíródik a ragos névszóval. A tartalmas szóval kapcsolt névutós kifejezések *-tól/-től* (egyszer *-tel*) ragot vonzanak. Ez a rag Bárczi szerint a HB *kinzotviatwl* szóalakjában még *-tül* hangzású lehetett: „velarizációja nem cáfolható ugyan, de nagyon kevésbé valószínű akkor, amikor egyetlen rag-névutó [!] sem illeszkedik még” (1982:178). Kódexünkben a *-tewl* olvasata lehet *-tól* vagy *-tül* is, de a *-tol* (*naptolfoguan*, *adtolfoguan*) a velarizáció bekövetkezésének, a raggá válásnak, a *-tól/-től* kétalakúságnak kétségtelen bizonyítéka.

A *mendenestewlfoguan* *-stewl* elemének hangzása *-stül* vagy *-stől* is lehetett: számolnunk kell a *-től/-töl* analógiás hatásával. A 3 *-stel* (?-stél) változat erősíti a *-stől* valószínűségét. A BécsiK-ben már a *-stől* általános (Katona 2000:213). A *minden* elem első magánhangzója mindig *-e-*; *-stül* ragja három esetben *-stel*. A *-stul/-stül* rag (*-st + -ul/-ül*) - mint Berrár kifejti (1957:33) - a *mindenestül*, illetőleg a *mindenestül fogva* kifejezésekben nyerte el az összefoglaló 'teljesen, egészen' jelentés mellé a társhatározói 'mindennel együtt' új jelentésváltozatot. Felmerül a kérdés: a *-től fogva* és a *-nál fogva* mellett számolni kell-e egy *-stül fogva* névutótípussal. Berrár nyomán, aki a *fogva* névutóvá fejlődésének folyamatát 8 fázisban mutatja be (1956:434), ezt elhált szálnak tekinthetjük. A nyelvérzék a *-stul*-ban a *-tól*-t érzi (NyKk.).

A tartalmas szóval alkotott névutós határozók időt jelölnek. A *mindenestülfogva* határozószó legtöbbször mód-, fok-, mértékhatározó.

A ragvonzó névutók általában úgy keletkeztek, hogy a ragos határozót egy határozószóval nyomatékolták, „értelmezték”. Itt is megtaláljuk a *fogván* nélküli ragos határozókat azonos szerepben: 46:24: „Vram en *mendenestewl* tyed vagyok” (*Domine, ego sum totus tuus*); 2:20 „De maga *mendenestewl* meg vtaltatott” (*totus despectus*). Ez az értelmező nyomatékolás tehát el is maradhatott.

Előfordul a *fogván* igenévi szerepben más határozóval is: 31:12: „Es ky yewuen nagy feyew bottual mynkett *capuciumoonkon foguan* feldre le ewt” (capiens nos *per caputium* et ad terram... proiiciet). Az effélék azonban még nem tekinthetők viszonyozói természetűnek (Zsilinszky 1991:451).

[fööl ~ föül] (0+0+0)

(0)

A *föl* ~ *fel* 'felső rész, felület' főnévből keletkezett az *-l* ablativusraggal. A *föle, fölött, fööl* névutócsalád tagja (Névut., TESz.).

A névutóra a Jókai-kódexben nincs adat. A TNyt. a táblázatba *felül* formában veszi fel. Három szemléltető példája közül („feyem *felywl*”, „ezen *fewlw*”) az utóbbi láthatóan már ragvonzó szerkezetű, tehát más típusba tartozik (l. Zsilinszky 1992:698).

Kódexünkben több példa van a *fööl* névutóból „lehasadt” határozószóra; ezek a latin *supradictus, praedictus* fordításai: hol? irányú határozószók: *felül*mondott: a papíron feljebb írt, mondott.

63:8: „Azert frat[er] leonak ez *fewlwmondottakbalol* tyzta artatlanfaga” (Claret igitur *ex praedictis* fratris Leonis innocentia); 125:8, 9: „De ez *fewlw* mondot bewlczec my keppen *fewlw* mondam...” (*Supradicti* enim sapientes, ut *dixit*...); 6:14: „Ez *felel*mondott pap vewue az myfaalt” (sumpsit sacerdos *praedictus* missale); 69:22: „mert netalamtal e *fewlw*mondottat alaytanak” (ne forte *praedicta* in opprobrium sui ordinis reputarent). Stb.

Egy pár példa van, melyben nem ez az összetétel szerepel: 62:5: „De meg ekefeytuala es megvylagofoytuala *fewlw*lualo eget es” (sed et decorabat aerem *circumquaque* et omnia frater Leo cla[ra] luce cernebat).

A határozószó alaki megoszlása a következő: *fewlw* 30, *felel* 3, *fewlewl* 1, összesen 43. (Egy példából elmaradt a szó.) Egybeírva csak 6 példában található. Ejtésük *felel, felél, fööl, felül, fööl, föül* lehetett.

Az adatok zöme melléknévi (igeneves) szerkezet vagy ennek alkalmilag főnévi továbbtoldalékolt fejleménye: *felül mondottat, mondottakat, mondottakban, mondottakbalól*. Közvetlen igebővítményként az idézett *felül mondam* két példájában meg a *felül való* kifejezésben fordul elő.

A *fööl* határozószóként is tipikusan az az eset, amelyről Pais azt írta: automatikusan kiegészül valamilyen tárgyfogalommal (1953:183), tehát határozószóként is névutószerű tartalmat hordoz: odaértjük a tárgyat, amihez viszonyít. A *felülmondott* valószínűleg latinizmus: a kódexírás gyakorlatában a papíron feljebb írt, mondott szövegre utal: anaforikus szövegszervező elem (vö. Sebestyén 1959:464-70). Ablativusi névutóként rendkívül ritka (Névut. 53). Határozószóként - mint az itteni példák is igazolják - locativusi értelemben gyakori. Ilyen a ragvonzó *-n föül* névutós szerkezet is, a *fööl, föül* határozószóból. Ennek ablativusát is a *föülről* továbbragozott forma fejezi ki.

fölött ~ felett (2+18+0)

(20)

A *föl* ~ *fel* 'felső rész, felület' főnév *-t (>-tt)* locativusragos alakja (TESz.).

a. 104:18: „Frateroknak nemy Cymteremeben zent Coporfoknak *vara felett*: nemykoron yeunekuala toluayok kenerett” [= kenyérért] (In quodam eremitorio fratrum *super* Bergum

Sancti Sepulcri veniebant latrones aliquando pro pane); 114:20: „Es keuefen voltatok hýuek *Sokak felet* tyteket helyheztetek” (et quia *super* pauca fuistis fideles, *super* multa vos constituam, [az első *super*-t nem fordítja - vö. Máté 25,21: „a kevésen hű voltál, sokat bízik rád ezután”]).

b. 116:22: „Egyeb *yozagoknak felette* Az alazatoŧŧagot kýuanyauala ew baratyban” (*prae ceteris virtutibus ipsam humilitatem optabat in fratribus suis*); 121:12: „ky az ydewben volt tefteben erews menden *embernek felette*”(qui tempore illo fuit fortis corpore *super* omnes homines); 78:25: „Nem voltam ragadozó alamýzna kerefefekben: es benne eluen *kelleŧŧegenek felette*” (Non fui latro de eleemosynis acqirendo eas vel utendo eis *ultra* necessitatem.); 79:24: „*mendennek felette* vtuála pe[n]zt” (*super* omnia exsecratur pecuniam); 139:2: „Meg *annak felette* ez felewlmondott faknak melletteuálo mezewben lakozykuala... madaraknak nagy fokaffaga” (In campo *insuper* iuxta praedictas arbores...); 61:19: „Meg *annakfelete* lata tewzes vylagoffagot” (Ipse *insuper* vidit lucem igneam); 74:17: „hallam mend az Enekleŧt es az orgonaláŧt: meg *annak felette* áldot tefteŧt vewk ottan” (audivi cunctos cantus et organa, et *insuper* ibi sacram communionem suscepi); 76:14: „*Annakfelett* [!] Papa czudalkoduan” (Papa *insuper*... admirans). Stb.

Ezek a *felett* első előfordulásai (TESz.). Alakszerkezetileg megállapítható, hogy a névutó locativusragjának megnyúlása előrehaladott: rövid *-t* összesen 4 adatban van (közülük 3 hangzóközi). Ragtalan névszóval (a. típus) csak két példában találkozunk, személyjeles alak (c. típus) egyáltalán nem fordul elő. A *-nak felette* forma (b. típus) adja a példák zömét. Az ide tartozó *annak felette* 12 példájából 9 a latin *insuper* fordításaként nyomatékos „*még annak felette*” formájú. Egy példa van a „szabálytalan” *annakfelett* előfordulására, a névutó személyjelének elmaradására.

A jelentéseket tekintve feltűnő, hogy csak egy helyhatározó akad: az első példában, az is latin hatásnak látszik. Hasonlóan a második példa lativusi jelentéséhez: a *helyheztet* vonzata nem *fölött*, hanem *fölé* lenne. Az *insuper* fordításaként megjelenő „*még annak felette*” az összetett prepozícióban meglevő fokozó hozzátoldást kívánja visszaadni. Alighanem az ilyenekből, meg a „*mindennek felette*” kapcsolatokból indult el a *felette* ’nagyon’ határozószói önállósodása. Ennek bizonyos előképe már kódexünkben is megvan: 156:15: „*vala attyanac es anyanak egyetlenegý lyanýa gyenge korbely ýgen felette zeretew*”: (patri et matri unica erat filia, in tenera aetate tenere praedilecta). Még inkább igazolja ezt a szerepet a *felettebb* két adata: ez csak a ’nagyon’ jelentésű *felette* alapján érthető: a fokjel határozószóhoz járult: 78:20: „Hogý alohad vrfagnak lenný *felettebualo* alamýznakot”; 109:16: „De tanufagnak *feletebualo* gongyarol vonna mendent” (a superflua cura).

Azt is latin hatásnak tekinthetjük, hogy a hasonlító határozót nem *-nál* + középfokkal, hanem *felett* + alapfokkal fejezi ki: „minden embernek felette erős” e helyett: „minden embernél erősebb” (fortis super omnes homines).

A *felett* névutós szerkezetek többsége mód-, illetve fokmértékhatározó szerepű.

iránt ~ aránt (1+0+0)

(1)

Az *irány* (~ *arány*) főnév *-t* locativusi ragos alakja (Névut. 57).

a. 86:8: „nem hogý zegen a feuwdewn ewlne: es az barát az magaf aŧtálnal ewlne az ert legýen egýarant eteltek nem hogý egý zaya kedvent egyek f mafnak ne legýen mytt az ellenne enný”.

(„A latinból hiányzó utolsó mondat a fordító sajátja lehet” - jegyzi meg P. Balázs János lábjegyzete.)

A TESz. az *egyaránt* címszó alatt ezt írja: „Összetett szó: előtagja az *egy* tőszámnév, utótagja az eredetileg helyviszonyt kifejező *iránt* ~ *aránt* névutó. Jelentését az magyarázza, hogy helyi (időbeli) azonossággal általában valamilyen módbeli azonosság is együtt jár.”

Ha az *egyaránt* 'aequaliter egyformán, egyenlő mértékben' utótagja névutó, feltételezhető, hogy az *aránt* ~ *iránt* névutó a kódex korában már létezett, ha első adata csak a fenti összetételben jelentkezik is. Az *iránt* névutó első adata 1519-ből való (TESz.).

-hoz képest (0+0+1)

(1)

A *képes* 'hasonló' melléknév *-t* locativusi-modalisi ragos származéka (Névut. 106, TESz.).

A kódexben először jelentkezik, igaz, csak egyetlen példában:

c. 69:18: [Szent Ferenc] „olý ayoýtatoť kewnuezeťekuel fyruala: hogý kyk latyakuala azokes fyruakuala *hozyaťa kepeťt*” (in tam devotis lacrimis erumpebat, quod faciebat etiam alios lacrimari). Értsd: hozzá hasonlóan; a latinban tkp: hogy másokat is megríkatott, sírásra készítetett.

Éppen a nem szolgál fordítás sugallja, hogy a névutó már szokásos eleme a korabeli nyelvnek. A példában az E/3. személyes névmás viszonyítója gyanánt jelenik meg, módhatározóként.

A történeti nyelvtan felveszi e névutót a kései ómagyar állományába (Zsilinszky 1992:697), de a kötelező korpuszból nem tud rá adatot bemutatni.

kívül ~ kül (10+1+0)

(11)

„A *kívül* a *ki* határozószónak is alapjául szolgáló *kiv-* 'külső rész' főnévből jött létre *-l* ablativusraggal” (TESz., másként Klemm 1928-42:231).

a. 41:21: „Es nemýkoron lewlýuala ewtett *cellaťa kewl* egbee fel emelttetet” (Et aliquando inveniebat eum *extra* cellam elevatum in aere); 84:7: „mykoron allottuolna nemykeueťt czergete *aytokewl*” (Quumque stetisset aliquantum *foras* (*foris*), pulsavit ostium); 152:8: „mykoron meglen valank az varafnak *kapuťa kewl*” (Quum essemus *extra* portam); 74:22: „Es nem tudom hogý teťtembenee auagý *teťtemkewuewlee* voltam mend eť yťtený tyťteťteťben” (in corpore, an *extra* corpus - = testemben-é avagy testem kívül-é); 130:1: „De mykoron monnaýk *feld kyuel* nemý helyben... eťybeyuttkuala” (Quum autem ambo simul in quodam loco - *extra* terram in quodam loco - convenissent);

147:8: Attyamfya ferencz az *kapukewl* ne menýe” (ne portam *exeas*); 146:28: „hogý valaky nagý elyg mer uala kymenný az varafnak *kapuťa kewl*” (*extra* portam civitatis); 102:9: „Demaga nem akaryauala hogy ewkewť az *Spital kewewl* vinne” (quod *extra* hospitale deduceret eos); 80:17: „es kyuyę az fewuennek *helye kyuewl*” (*extra* sepem loci portare); 54:17: „zent ferencz es ew tarfý ky yewuennek *helyek kyuewl* hogy neźnek eť výľagott” (*extra* dictum locum).

b. 17:29: „ygen felek azon hogý tegedet te kevellfed eť *zerzetnekkýuel* nevetne” (timeo vehementer, ne tua superbia *extra* istum ordinem faciat te fieri).

A TESz. írja: „A *kivül* birtokos szerkezetekben önállóságát elvesztve névutóvá is vált. Mint névutó kezdetben ragtalan főnévvel alkotott határozós szerkezetet, később *-n* ragos főnévhez kapcsolódott. Mind névutóként, mind határozószóként eredetileg ablativusi értelmű helyhatározó volt; ablativusi jelentése azonban igen korán elhomályosult, s locativusi, sőt lativusi jelentést vett fel.”

Kódexünkben a névutó bonyolult átmeneti állapotban mutatkozik. Még eleven a ragtalan szóhoz kapcsolódó *kül*; megindult a ragvonzó *-nál/-nél kül* kialakulása és belőle a *nélkül* új, szóhatáreltolódással magyarázható névutó létrejötte (l. annak szócikkét); viszont hiányzik még a másik rag-vonzó képlet, a *vmin kívül* névutó. Az alakváltozatok is elég változatosak. A *kül* dominál a *-nél* ragot vonzók közt: *nélkül*. Itt, a ragtalan alapszóhoz járulók felében is a rövidebb, egyszótagos alak fordul elő, de a többi kétszótagos. Vannak, akik a szótagszám eltérése miatt külön kezelik a *kül* és *kivül* adatait (Jakab-Kiss 1980); mivel azonban itt csak hangtani változatokról van szó, morfématikai eltérés nincs, én egységben kezelem őket. A kétszótagosok alakváltozatai a következők: *kyuewl* (*kivül* vagy *kivől* ejtésű): 2; *kewuewl* (*küvül* vagy *küvől*): 1; *kewewl* (*küül* vagy *küöl*): 1; *kyuel* (*kivel* vagy *kivél*): 1. Egy példában - szerkezetileg nem egyértelmű esetben - *kywl* (*kiül*) olvasható (l. a *nélkül* szócikkében).

Az egyetlen *b.* típusú, jelölt birtokos szerkezetet utánzó példa „szabálytalan”, mivel a névutóról lemaradt a személyjel. Mégis itt kell számontartanunk, mert a birtokos jelző ragja ilyen forma szándékáról árulkodik.

A névutó itteni példáinak jelentésében nincs adat az eredetinek feltételezett ablativusi funkcióra. Az adatok bemutatásakor az első bekezdésbe soroltam a locativusi, másodikba a lativusi jelentésű névutókat. Lativusi az egyetlen *b.* típusú adat is. A személyjeles *kivülem*, *kivüled* stb. még teljesen hiányzik. Talán ezt próbálta megoldani a fordító, amikor a latin *extra se* kifejezést így magyaráította: *önbelőle kívül* (l. a *nélkül* szócikkében).

Előfordul a kódexben a *kivül* önálló, mondatrész értékű határozószóként is. Ezek is mind locativusiak, nincs köztük eredeti ablativus. Az, amelyet a TESz. ilyenként minősít, a következő: 52:15: „es meg-monda kyfertetyt kit vallotuala belewl es *kyuewl*” (Ez dixit sibi per ordinem tentationem, quam habuerat intus et *extra*). Szerintem itt nem ’kivülről’ jövő kísértésekről van szó, hanem *belső* és *külső*, belül és kívül levő kísértésekről. A *vallani* ’birtokolni’ igének inkább lehet locativusi, mint ablativusi vonzata.

A ragtalan alapszóhoz járuló *kül*, *kivül* névutó a Jókai-kódexben még szilárdan tartja magát. Példáinak számát azonban már meghaladja a hol? irányú határozószóként önállósult, *-nál/-nél* ragos határozót nyomatékosító, értelmezős szerkezetet alkotó, ragvonzóvá fejlődő hasadási szerkezet: *kapu kül* → *kapunál kül* → *kapu nélkül* példaanyaga. Az itteni első fázis példái lényegében mind helyhatározók, a *-nál kül*, illetőleg a *nélkül* adatai közt már nincs helyhatározó. Az alakszerkezeti hasadást tehát alighanem funkcionális elkülönülés is követte - vagy okozta.

kör(ny)ül (0+2+0)

(2)

Az ősi finnugor *kör-* ’abroncs, gyűrű’ jelentésű főnév *-ny* névszóképzővel bővült alakjának *-l* ablativusraggal ellátott formája, a *köré*, *körött*, *körül* névutócsalád tagja. A *körny-* tö eredetibb, a *kör* elvonás (TESz.).

b. 130:9: „Annakutanna yftenný akaratkak myatta yutanak nemý-nemew kutra *kynek kewrnywle* vala egy helheztetett zep kew” (invenissent unum fontem, *in cuius margine* erat

lapis latus et pulcher - loc.); 96:24: „Megyenuala zent ferencz *affiznak kewrnewl* ualo falukra es egyhazakra” (per illas villas et ecclesias in *circuito* civitatis Assisi). A városnév a következő sor elejére van írva, jellel ide utalva. Ez lehet az oka, hogy a névutó végéről hiányzik az *-e*.

A névutónak ezek az első nyelvelmékes adatai. Mindkét példa formális birtokos szerkezet alakú, helyhatározó szerepű, locativusi irányú.

A kódexbeli *környül* határozószóiban már érezhető eltolódás az igekötő szerep felé is: 30:7: „tý vatok kett latrok: kyk ez vilagott *kernyel* kerengyk” (qui ites circumquaque per mundum).

közben (7+0+0)

(7)

A *köz* 'térköz, időköz' főnév *-ben* inessivusi ragos alakja (Névut., TESz.).

a. 68:7: „*Azon kezbe* ez mondot [con]ventnek fraterý gyळेkezenek” (*Iterim* vero fratres praedicti conventus... convenerunt); 104:25: „*Azon kewzbe* bodog ferencz ýuta az helyre” (*Interim* beatus Franciscus venit ad locum illum); 84:2: „De *azonkezbe* az barátok belýewuenek az aýtalra” (fratres vero *interim* intraverunt ad mensam. Stb.

Kódexünkben a *közben* csak ebben az időhatározói összetételben fordul elő. A 7 eset alaki megoszlása: *Azonkewzbe* (3), *Azon kezbe* (2), *azonkezbe* (2). A mutatónévmási alapszón természetesen nem superessivusi rag, hanem nyomatékosító *-n* képző van. Az időhatározói mikor? irány feltételezi, hogy helyhatározóként hol? irányú *-ben* szerepelne, bár a rag végén egyszer sincs *-n*. Az, hogy 5 esetben mondatkezdő helyzetben fordul elő, bevett elbeszélő stílusfordulatra enged következtetni. Feltűnő még a névutó első szótagjának illabiális magánhangzója: hétből négyszer. Ez a kódex illabiális tendenciájával egyezik, de egyöntetűsége eltér a többi *köz* tőszóból alakult névutótól.

A *közben* testes ragja az ősi névutóknál fiatalabb keletkezésre vall. Személyjelet nem vehet fel ma sem. Talán nem szintagmából, hanem összetételből vált ki. Elsősorban az *időköz* jöhet számításba (vö. Hat. I. 11). Erre enged következtetni kódexünk következő adata: 141:20: „Es yme *ydew kez leuen* Azon Jacoba cergetuala az Capura” (Et ecce, *facto intervallo* modico, domina Jacoba sonavit ad portam). Az *intervallum* kézenfekvő magyarítása az *időköz*.

A kódex számítógépes feldolgozása (Jakab-Kiss 1980) a *közben* névutót nem veszi fel, mivel csak ebben az összetételben fordul elő, határozószóként. A TESz. a *közben* névutó első előfordulásának tekinti példáinkat.

közt ~ között (18+2+7)

(27)

A *köz* főnév locativusi *-t* ragos származéka. A két változat elsősége vitatott (Névut. 65), a TESz. szerint a *közöt* formából levezethető a hangzóközi *-tt* nyúlás és a kétnyíltszótagos tendencia révén a *közt* kialakulása is.

a. 153:24: „Es en te erted myt erdemlek figuen *toluajok kewzt*” (pendens *inter* latros); 101:16: „ew *baratykewzt* ew nyayafflagatt yelentyuala” (*inter* fratres); 59:3: „volt ott allo *neppék kewzt* oly fyralm hogý...” (*in* populo assistente); 103:15: „tewtekuala egý talat zent *ferencz kewzt* es az *poclos kewzt*” (apposita est una scutella *inter* beatum Franciscum et leprosum - lativus!); 25:2: „ýewnekuala hozzya *kýkkewzet* uolt... frater egyed” (*inter* quos fuit); 46:21: „Es *egyebekewzewt* kýket akkoron monda” (Et *inter* alia); 73:27: „Tewe ewtett lelkeben yeleft ýftený *zolgalatok kewzt* lenny” (fecit eam... *interesse*). Stb.

b. 64:3: „gyakorta zent fferencz *y madfagnak* es egyebnemew *y fteny dolgok kewzewt* hagyauala” (*interesse ad orationis clandestina studia permittebat*); 77:6: „vala nemy nagy mefter *Predicatoroknak kewzewtte*” (*de ordine Predicatorum*).

c. 149:4: „De Attyamfiam [!] farkas en akarok *tekewzted* es ez *emberekkewzt* bekefeget tenny” (Sed, frater lupe, ego volo *inter* te et istos facere pacem); 112:14,15: „Es ewk azanna lewzatott uettnek *ewkeztewk es vylag kewzt*” (et ipsi tantum scandalum ponent *inter* eos et mundum - az ige lativusi értelmezést is megenged); 107:13: „fok bewlcz(e) barátok es tanultak valanak *kewztewk*” (*inter* quos fuerunt sapientes et scientifici); 37:1: „valamynemew haznalatott *Ew kewzewttek* tezewnk” (*inter* eos aliquem profectum faciemus). Stb.

A névutónak ezek az első nyelvemlékes előfordulásai, de gyakorisága és változatossága ősi jellegét igazolja. Alakváltozatait így összegezhethetjük: *közt* 12; *közöt* 4; *kezt* 2; *közet* 1; *-nek közöttte* 1; *teközted* 1; *ököztök* 4; *köztök* 1; *ő közöttte* 1. A TESz. állításának megfelelően a hosszú *-tt* rag csak egyetlen hangzóközi esetben jelentkezik, szóvégen még nem. Az illabiális *kezt*, *közet* a kódex enyhe illabialitását tükrözi. Fő változat a *közt*: 27-ből 20. A *-nak közöttte* formális birtokos szerkezetű példa feltűnően kevés. Ennek az oka lehet, hogy a *-nak* a toldalékos alapszóhoz ritkán járul más névutóknál is, itt pedig a többesjel szemantikai okokból gyakori az alapszón.

Jól kirajzolódnak a névutó ma is élő jellegzetességei: a többes számú vagy többesi értékű, illetőleg több egyes számú névszóhoz járulás (Névut. 62); a névutó megismétlése két alapszó esetén (Szent Ferenc *közt* és a poklos *közt*; *ököztük* és a világ *közt*).

A jelentés síkján a helyjelölés mellett (11) fő területe a valamilyen közösségben, cselekvésben való szereplés átvitt külső állapotjelölő, körülményjelölő használat. Feltűnő a lativusi helyjelölő egy viszonyt kifejező két példája. Magyarázhatja ezt, hogy a feltehetően ősi *közé* névutó a kódexben nem fordul elő (a TESz. első adata 1456-ból való rá), itt a *közibe* helyettesíti (l. ott). A *közé* kerülését végződésének kétféle értelmezhetősége (lativus, birtokos személyjel) befolyásolhatta.

közül (16+0+3)

(19)

A *köz* főnév ablativusi *-l* ragos származéka (TESz.).

a. 155:19: „Es ottallokkezewl egy papot attyaya hÿua monduan” (et unus *de* astantibus... advocavit dicens); 3:7: „De vr Bernard ky vala afífiabely *nemesslek kezewl* es *belczekkezzel*” (qui erat *de* nobiliaribus et ditioribus et sapientioribus); 30:6: „mÿ vagyonk ketten te *attjadfyay kezewl*” (duo *de* fratribus vestris); 61:14: „mend ew *tarfy kezewl* nem volt oly hogÿ ky inkab tudolbuoltuolna” (*inter* omnes socios); 50:22: „mert te nem vagy *yduezewlendewk kezewl*” (*de* predestinatis); 2:14: „*kykkezewl* elewlfew... volt frater Bernald” (*Quorum* primus). Stb.

c. 106:24: „Es annakutanna nekyk ew *kewzewlew*k zerzetbe menenek” (aliqui *ex* ipsis intraverunt religionem); 85:21: „Es nemelyk *kewzewlek* kezde erewlsen kewnueznÿ” (Et quidam *ex* eis); 70:20: „egÿk *kewzewlek* monda” (unus *eorum* dixit).

A névutó itt fordul elő először. Alaki megoszlása: *közül* 12, *kezü*l 2; *kezzü*l 1, *kezzel* 1; *közüle*k 2; *ő közülük* 1. A kódex helyesírásában az *ew* betűkapcsolat egyaránt jelölheti az *ö-ő* és *ü-ű* hangokat, így a *közöl* olvasat sem zárható ki. Az illabiális első szótag (*kezü*l) mellett egy példa mindkét magánhangzója illabiális (? *kezél*). A hangzóközi *-z-* megnyúlása két esetben figyelhető meg.

Jelentésében az egyetlen ablativusi helyhatározót nem tekintve a partitivus, a közösségből származás külső állapothatározója a domináns. Ezt a viszonyt olykor szinonim szerkezet is kifejezi: 51:5: „te vagy *karhozattacnak zamabalol*” (tu es de numero damnatorum. (vö. Sebestyén 2000:370.)

-tól megválva(n) (3+0+0)

(3)

A *megválnék* 'elválék, elkülönül vmitől' ige határozói igenevéből szófajváltással keletkezett (Károly 1953:104-6; Zsilinszky 1991:450, 1992:700).

a. 20:9: „Es el jarnakuala ezvylagotmja: mykeppen zaradnokok: Es ydegenek: *yftentewl megualuan* femmýt velek vylfeluen” (Et ibant per mundum tamquam peregrini et advenae, nihil secum *praeter* Christum portantes); 27:19: „Es ez felewl mondot ket *kenerektewl* egyknek *feletewl megualua* femmý teb nem ylettettuala” (de dictis duobus paniculis, *praeter* medietatem unius, nihil erat tactum); 65:13: [a sebek kötözését] „menden nap meg vyojtyauala tyztojtuan: *czetertektewl megualuan es pentektewl*” (*excepto* die Jovis et per totum diem Veneris).

Simonyi (Hat. 151) a *kívül* állapothatározói használatánál utal rá, hogy a latin *praeter* mintájára 'kivéve' jelentésben a régi nyelv a *megválva*, a népnyelv a *kiválva* alakot is használja. Névutó voltát Károly Sándor vizsgálta behatóan (l. fent), mint elkülönítő szerepű, *-tól* ragos főnévvel járó viszonyzóét. Zsilinszky szerint (1991:450) ősmagyar kori keletkezésű; „névutóként való minősítését a latin megfelelők is indokolják.” Az, hogy az indoeurópai típusú, prepozíciózó latin hatására a toldalékoló magyarban névutós szerkezet jöhet létre, nem meglepő. Nem egy latin, német nyelvi fordulat magyar átültetése eredményezett nyelvünkben névutós kifejezést (vö. Sebestyén 1996:239-43).

A *-tól megválva* szerkezet rugalmas szórendje, egyidejűleg több ragos szóhoz is kapcsolódása megszokott nyelvi formációra vall. A határozói igenév szófajváltás után az alapige vonzatát örökölte névutóként is. Jelentése külső állapothatározói: 'vmin kívül, vmit kivéve, nem tekintve'. A fenti példák e ragvonzó névutó első előfordulásai. Később kiszorult a használatból, de még a 19. századból is adatolható (Hat. 314).

A *-tól megválva* nem minden szempontból minősíthető névutónak, amint ezt a szinkrón grammatika felveti (Lengyel Klára 1989:182). A fő kritériumnak, a viszonyjelölő elemmel való felcserélhetőségnek eleget tesz, így névutóként való felvétele szerintem is indokolt (Katona Krisztina 2000:214).

mellé (1+0+0)

(1)

A *mell* főnév *-é* lativusragos alakja (TESz.).

a. 80:6: „es aldozafnak kedveert vete egy penzt az *Cereft melle*” (et ablationis pecuniam poneret *intra* (~ *iuxta*) *crucem*).

Első, korai, ritka adat a névutóra. A TESz. következő adata 1770-ből való. Az ősi, háromtagú névutócsaládok lativusi változatai az ómagyar korban általában ritkán fordulnak elő. Kódexünkben is a fiatalabb korú, személyjeles lativusi névutók szerepelnek: *eleibe*, *közibe* (l. ott).

A már szinte mai formájú névutó helyhatározóként ragtalan szóhoz járul.

mellett (7+2+0)

(9)

A *mell* főnév *-t (>-tt)* locativusragos alakja (TESz.).

a. 138:25: „Tekente az *vt melletualo* nemű fakra” (arbores *inxta* viam); 84:27: „le ewle *atewz mellett*” (sedit *iuxta* ignem); 26:14: „mýkoron Parufia feldeben voltuolna egý *to mellet*” (*iuxta* lacum); 92:9: „leewluen az *zewlew uefzew mellett*” (sedens *iuxta* vitem); 144:16: „Es mene nemű halomra az *hely melet* holotuala zepfegew erdew” (ubi *iuxta* locum erat silva pulcherrima); 91:14: „mykoron bodog fferencz voltuolna *azýmellet*” (quum esset beatus Franciscus *apud* eundem locum); 62:16: „Az zegencze ehfegnek *dewge mellett* yftentewl nem hagyattatýkuala meghalný” [félreértett latin mondat].

b. 139:2: „ez felewlmondott *faknak melletteualo* mezewben lakozykuala kewlewmbkewlewmb madaraknak nagy fokaffaga” (*iuxta* praedictas arbores); 144:6: „Az gyermek... helyhezete magat helyben zent *ferencznek mellette*” (*iuxta* sanctum Franciscum - lativus is lehet).

A névutó első adatai (TESz.). A névutó *-t* ragja nemcsak a személyjeles, hangzóközi helyzetben hosszú, hanem a szóvégi helyzetűek egy részében is, *t : tt = 4:3*. A formális birtokos szerkezetre a kilenc adatból csak két példa van. Személyjeles határozószói alak viszont egy sem akad.

Jelentésükre nézve a példák egy talán lativusi kivétellel hol? irányú helyhatározók. A meg nem értett latin mondatban a *döge mellett* talán 'ellenére' jelentésű megengedő állapothatározónak tekinthető.

miatt (41+46+8)

(95)

A *mi-* kérdő-vonatkozó névmás *-á* lativusi és *-t* locativusi ragos alakja (Benkő 1980:285; TESz.).

a. 37:16: „es ew *nýelue myat* zent lelek bezzele” (*per* linguam eius); 149:16: „adatok neked eleg elefeget ez varafnak *emberi myatt* myglen elz” (*per* homines istius civitatis); 49:25: „Rufen nehezen *ewrdewgmyat* gewtreykuala” (*a* demone); 3:13: „keteztendeýg ekeppen *emberekmyat* meg vtaltattot” (*ab* hominibus); 37:18, 19, 20: „byzonoýtuan apostoloknak es martýroknak *kýnjýmýat* Confelloroknak kemen *penetencieye myat* Es zenteknek fok *tewredelme myat*” (*per* poenas martyrum...); 31:3, 4, 5: „Ehfegnek *zoroýtafamýat* hýdegfegnek *gyettrefemýat*: meg annak-felete enek [= éjnek] *kezeleytelle myat* czergetewnk” (fame urgente, frigore affligente, nocte insuper propinquante pulsabimus - az ablativus modi és causae névutós fordításai); 133:2: „Mert ez legyen az mennyey ýozag *ky myatt*... nyomottattnak” (*per* quam... calcantur). Stb.

b. 42:18: „ygen gyakorta zent melegfegben *eyeknekmyatta* tudakozykuala zent fferencznek týtok dolgýn” (*per* noctem et diem - ez utóbbi hiányzik a fordításból); 152:26: „az farkas es az nep zent *ferencznek myatta* zerzet bekefeget tartak” (*pacta per* sanctum Franciscum ordinata servavit), 11:14: „paranczoloc neked zent *engedelmeffeg-nekmyatta*” (*Per* sanctam oboedientiam praecipio tibi); 61:10: „nagy *tyztafagnak* es galamby *artatlanfagnakmyatta*... ewrifuala” (*propter* magnam puritatem et columbianam innocentiam); 67:13, 14: „Tehat az frater *alnokfagnakmyatta* meg feteteffewle Es *kegyetlensegnekmyatta* rezeztetek” (*Tune idem* frater obtenebratus nequitia et perfidia incitatus), 115:2: „fogagyatok... ewrewk orzogat melyet alazatos *ymadlagotoknak* es egy *ýgewfegteknek* es *fyralmatoknak myatta* erewuel ragattatok” (*per* humilitatis et simplicitatis vestrae atque orationum et lacrimarum vestrarum violentiam

rapuistis); 36:6: „Felfeges yftennek hyv zolgaÿa es baratÿa zent ferenc: mert ew teremtewet (= teremtőjét) es yduezeÿtewet mend ew zeueuel (= szívével) *ewnmaga es egyebeknek myatta...* tÿztelyuala” (*per se et per alios honorabat*). Stb.

c. 123:19: „fogadom... kyt crift[us] *te myattad* zolott” (*Christus per te locutus est*); 136:13: „nem vala ketleg hogÿ *ewmÿatta es egyebeknek mÿatta* zent lelek nem zoltuolna” (nulli dubium erat, quod *per* ipsum et alios Spiritus sanctus loquebatur); 5:4: „eleuelattuan nagyÿ gondokot melleket *ew mÿata es zerzetenek mÿata...* gondoluan” (*per ipsum (et) suum ordinem*). Stb.

A *miatt* névutó 95 előfordulásával a kódex leggyakoribb névutója. A locativusrag rövid-hosszú előfordulási aránya: 32:63. A rövidек többsége szóvégi helyzetben jelentkezik: ragtalan alapszó + *miat*: 25; *-nek miata* 2; *-nek miat* (extrém) 3; csonka alak 1.

A hosszú *-tt* jelentkezése: szóvégi *miatt* 15; hangzóközi helyzetben: *-nek miatta* 39 (formális birtokos szerkezetben); *te miattad* 2; *ő miatta* 5; ragtalan alapszó+*miatta* (extrém) 2. Látható, hogy az eredeti rövid még jól tartja magát szóvégi helyzetben, de a hangzóközi helyzetben megnyúlt forma terjed: már 15 szóvégi helyzetben is megjelenik. Az extrém alakszerkezetek közé soroltam a 158:23: „Zent *ferencznek myat*”; 12:7: „*engedelmességnek mÿat*” illetőleg a felemás eseteket: 108:16: „De igaz *tanufag es bewlczefegnek myatta*”. Stb.

Jelentéstani vonatkozásban érdekes, hogy a *miá*-tól eltérően hiányzik a helyhatározói szerep. Egyetlen adat van az időhatározóra: a b. típus első példája: *éjeknek miatta* (vö. Simonyi Hat. 259), de lehet, hogy ez a „per noctem et diem” hapax fordítása. A példák zöme ’által, révén’ eszközhatározó, de jelen van már a ’következtében’ jellegű okhatározó is (Benkő 1980:285).

mögé (2+0+0)

(2)

A *mög* (~ *meg*) ’hátralévő rész, vminek hátsó része’ főnév lativusi *-é* ragos alakja (Névut. 75). A TESz. a ’vmi mögött levő terület’ jelentésből indul ki, ezzel kizárva a (test)résznevi felfogást, ami pedig ősi névutóink közt elég tipikus.

a. 21:5: „ottan gyermekek gÿlekezének hozzaÿa fokban es emberek: Es nekyk vonzuala kapuciumat *hat mege* f nekyk eleue” (*Et quidam trahebant caputium retro, quidam ante*); 43:21: „Es frat[er] leo meghalla es *hatmege* veppek hogÿ ne bantana zent ferenczet” (*Sed frater Leo timens celavit (cessit) se retro*).

Mindkét példa összetételszerű, ’hátra’ jelentésű kifejezés, bár lexikalizálódásuk még nem igen zajlott le. Gyakori ez a kapcsolat a Huszita Bibliában is (vö. Bogner 1912:25; Mátai 1970:37). Különösen a személy-jeles alakok helyén fordul elő sokszor a régiségben és a nyelvjáráásokban is: *hátam mögé* e h.: *mögém* (vö. Márton 1820:62; Gottvald 1840:42; Fogarasi 1843:179 stb.). Legutóbb Szépe György mutatott rá, hogy a névutók és határozószók testrésznevekkel kombinált alkalmazása az irányjelölésen túl a közvetlen közelség érzékeltetésére utal (1991:613).

A *mögé* névutó itteni két példája az első előfordulások adata. Személyes névmásra utaló szerepe nincsen, éppenséggel az általánosító ’hátrafelé’ helyhatározói jelentést hordja. A *hát megé* kapcsolat rögzülését támogathatta a *meg(é)* igekötőtől és a személyjeles határozószótól való elkülönítésre törekvés is.

mögött (1+0+0)**(1)**

A *mög* (~ *meg*) 'hátralévő rész, vminek a hátsó része' főnév locativusi *-t* ragos alakja (Névut. 76).

a. 131:17: „zent ferencz az egyhaznak *oltara megett* el enyezte magát ymadfagra” (abscondit se *post* altare ad orandum).

A névutócsalád elsőként előforduló locativusi adata, a rendszer meglétének értékes bizonyítéka. Helyhatározó.

nélkül ~ -nál kül (15+0+1)**(16)**

A *kívül* ~ *kül* névutó-határozószó ragvonzó változatának és a vonzott *-nál/-nél* ragnak összetapadásával alakult a szólamhatár eltolódásával és palatális irányú hangrendi illeszkedéssel (Névut. 79; TESz.).

a. 143:1: „*kefedelmmelkewl* ý[n]gyen maytan elmeny azyfba” (statim *absque mora* vadas Assisium); 147:27: „Es ew *felelmmelkewl* alhatatofit kezdé elmenny” (Franciscus *intrepidus* exivit ad lupum - *elmenni* = előre menni a farkashoz); 5:9: „hog az ýften megtekellene *ky nelkewl* hemberý teredelmefleg femýt nem hat” (*sine quo nihil potest humana fragilitas*); 157:20: „kernenek nemý zekeret... *kynelkewlewn* nemý keueffe zewkefek valanak” (*quo aliquantum indigebant* - a *nélkülön* egyetlen adata).

136:8: „mý vronknak vr yefus cristufnak gýczeretyre *gondolattnalkewl* kerewdnek valamýt” (*absque praemeditatione* aliquid eructaret); 148:22: „Teremtettek *yrgalmaffagnalkewl* elueztuen” (creatus Dei *sine misericordia* destruendo); 126:27: „Arannak es ezewftne *valtozafanal kewl* valyak” (facta mutatione auri in argentum); 117:17: „Egyebkeppen nem hathatnak ew *gyalazafoknal yteleteknel* es *karhozatyoknal kewl* egyeb barátokot ýmténye” (Aliter autem non possunt *absque* sui confusione praeindicio et condemnatione de hoc fratres alios admonere). Stb.

c. 44:19: „ew *nalanalkewl* elny nem byzykuala” (*sine ipso* nullomodo vivere confidebat).

A fentiekből is látható, hogy a *nélkül* névutó itt van keletkezőben: a ragvonzó *-nál kül* összeforr, de még nem illeszkedik (l. a *-balól/-belől* kérdését is). Érdekes ezért a nem túl nagy készletet egészében bemutatni: az első oszlopban a mélyhangú, mellette a magas hangrendű kapcsolatokat:

30:13:	haborolafnalkyl;	5:9:	ky nelkewl
30:13:	zugafnalkyl;	117:17:	yteleteknel...
44:19:	ew nalanalkewl	135:24:	kefedelmmelkewl
98:19:	leuzatnal kewl	143:1:	kefedelmmelkewl
117:17:	gyalazasoknal...	147:18:	feregnelkewl
117:17:	karhozatyoknal kewl	147:27:	felelmmelkewl
124:14:	glöfanalkewl	154:10:	tewruenyenel kewl
126:27:	valtozafanal kewl	157:20:	kynelkewlewn
136:8:	gondolattnalkewl		
148:22:	yrgalmaffagnalkewl		

A *-nál/-nél* rag hangrendi illeszkedése teljes: ez van az *őnálánálkül* személyjeles alakban is (ma *őnála-nélkül*). Ugyanakkor a *kül* különírása a 16 példából csak 4 esetben mutatkozik. A két *-kyl (kil)* változat a kódex enyhe illabialitásához tartozik; a *nélkülön* utolsóként idézett példája lehetne önálló névutó vagy nyomatékosító változat (vö. Bogner 1912:37; Zsilinszky 1992:704). A 117. oldal példájában egy *-kül* három ragos szót vonz.

A *nélkül* itt kapcsolódásmódját tekintve még inkább ragvonzó névutó, de funkció tekintetében már kiforrt viszonyzó: jellemző, hogy eredeti helyhatározói szerepben nem fordul elő. Külső állapothatározóként (abessivus) végső ablativusi ragja ellenére hol? irányt képvisel. A 147:27. adatában P. Balázs kiadása lábjegyzetben jelzi, hogy a harmadik *l* utólagos betoldás. Szarvas Gábor a névutót *-nélkül*-nek olvasta (1872:412). Nem zárható ki, hogy a mai népnyelvi és beszélt köznyelvi *nélkül* előképe jelent meg itt, amelyet a „tudós” rájegyző korrigált. (Az *ew* betűkapcsolat egyaránt jelölhet *ö, ő, ü, ű* hangokat (vö. Molnár-Simon 1976:69-70; a kötet lektora Bárczi Géza volt).

Ragvonzó jellegére vall, hogy *b.* típusú, formális birtokos szerkezetet utánzó példánk (*-nek nélküle*) nincs. A ragvonzó *kívül*-höz fűződő rokonsága ma is megfigyelhető: *kétség nélkül; kétségen kívül*. A 157:20 példa - a szekerek, ki nélkülön szűkösek valának - előképe lehet a későbbi *szűkös, szűkölködik* valami *nélkül* kifejezéseknek (Simonyi Hat. 236). Van egy példánk, amelyben a *kívül* mintha *-ből* ragot vonzana: 10:18: „nem zolhatot te neked mert vgy uala *ewnbelewle kywl*” (quia ita *extra se* erat). Ez mintha köztes forma lenne a *-nél kül* és az *-n kívül* között: ma úgy mondanánk *magánkívül*. A kódexben az *-n kívül* szerkezet még nem fordul elő.

óta ~ olta (2+0+0)

(2)

Az *az* távolra mutató névmás *u- ~ o-* tövéből alakult az *-l* ablativusrag, a *-t* locativus és az *-a (<á)* lativusrag halmozódásával. Eredetileg 'oda' jelentésű határozószó volt, majd ablativusivá fejlődött. Az eredetibb *olta ~ ulta* az *-l-* kiesésével lett *óta* formájú (TESz.)

a. 98:9: „Azert ýmar *mýolta* kelletek vrnak hogý teged latnalac akarom tenný valamý neked kellelendiric” (Nunc ergo, *postquam* placuit Domino, ut te viderem, volo facere, quidquid tibi placuerit); 119:18: „*Myolta* kelletek vrnak engemet helyhezettetny: hogý volnek feyedelmek Ew elewtewk eskewm az zerzetett tartanom” (*postquam* placuit Domino me statuere, ut essem praelatus eorum coram ipsis iuravi eam similiter observare).

Pais Dezső szerint (1954:326) a névutó olyanféle - állítmányi - szerkezetben alakult ki, mint a *múlva*. „Ez: *hét nap olta* várok előbb így lehetett: *hét nap olta* (mondat), várok, vagyis a. m. *hét nap oda* (van, ment) várok” (i. m. 327).

Kódexünk két példája - a névutó legkorábbi nyelvemlékes adata - még őrzi a három határozóragot, ugyanakkor már összetétellé forrt a vonatkozó névmási alapszóval. Időhatározóként bizonyára már a korai ómagyarban is előfordult. Történeti nyelvtanunk ősmagyar kori keletkezésűnek tekinti (Zsilinszky 1991:450).

-vel öszvén (3+0+3)

(6)

Az ősi, uráli *ösz-* tö származéka; a *-v* mibenléte és szerepe tisztázatlan. Az *é (>e)* ősi lativusi rag, az *-n* locativus (TESz.).

a. 159:27: „le teryezte magat *tarfaual ewzuen ymadfagban*” (prostravit se frater ille *cum fratre socio in oratione*); 22:9: „Es azért ez ember *ew tarfual ewzuen* ez vylagnak zentfegesb emberikewzewlualo” (iste homo est *cum sociis suis...*); 124:24: „Es mend lyanyt *fyajual ewzuen* meg nyomöroytany” (et omnes liberos *cum suis filiabus opprimere*).

c. 39:27: „Menenek az vitezhez Es *vele ewzuen* ez mondott hegyre fel menenek” (simul *cum ipsis*); 155:7: „elfem hagyta fonha adeglan myglen *veletekuel ewzuen* ez kutbalol ky hozza” (donec *una vobiscum* puteo me eduxit); 59:10: „fel ewltewzete frater Rufent es ewn maga egyenbe *vele ewzuen* fel ewltewzék” (et se *simul* ipso reinduit).

A kódexben önálló határozószóként és igekötőként is előfordul az *össze* (9:6: hog zolnanak *ewzue*”; 156:20: „rokony es baraty *ewzue* gyewytewzuen), de a végső *-n* nélkül: talán a névutóban modális szerepű - esetleg igenévi áthallású - forma jelenik meg. A szakirodalom az 1350 k., KTSz-beli *ufve* alakot határozószóként kezelte, magam Benkő felfogását (1980:287) elfogadva a *fyal ufve* kapcsolatban ragvonzó névutót látok, így a JókK. fenti adatai nem első előfordulásai a *-vel össze* névutónak (Sebestyén 1991:577). Az itteni *ewzuen* hangzása kérdéses: az *ew* betűkapcsolat akár *ü*, akár *ö* is lehet. A történeti nyelvtan szerint a névutó fő változata az *öszve* (Zsilinszky 1992:697) ennek változata az *öszvén*. Elekfi szerint (2002:27) a *-vén* forma - a végső ragnak köszönhetően - kevésbé képző, inkább ragfunkciós. Kódexünkben ez utóbbi forma látszik fő változatnak.

A *-vel öszvén* társ-állapothatározót fejez ki; a *-vel együtt* szinonimája; kódexeinkben még évszázadokig él. Külön érdekesség az utolsó példamondat „*egyenbe vele ewzuen*” kifejezés : az *egyenben vele* és a *vele öszvén* kombinációja (Sebestyén 1991:577). Hasonló ez az *olta fogva-hoz* (vö. Zsilinszky 1992:707). A „*veletekvel öszvén*” raghalmozásos változatot talán a latin megfelelő - *una vobiscum* - hívta elő.

szerint ~ szerént (14+0+0)

(14)

A *szer* 'sor, rend, mód' főnév *é* (> *i* > *i*) személyjellel és *-n + t* locativusi-modalisi ragok halmozásával alakult származéka (TESz.).

a. 83:19: „czynalanak aztalokot nemykeueffe tyztefen es *oduarzerent*” (paraverunt mensas aliquid honorifice et *curiose* - vö. uitt 24: *oduar modra*); 34:1: „en *bezedym zerent* felely” (*secundum* verba... respondeas); 35:5, 6: „De engemet yften zoltata *ew akarratia fcererent* [!] es nem en *gondolatom zerent*” (*secundum* suum beneplacitum et non *secundum* meum propositum); 63:18: „Az *ew* aldol lelke gyakarta egbe nem czak *elmeyezzerent* De *testizerent* es fél emeltetykuala fewldrewl” (non solum *mentaliter* sed *corporaliter* elevabatur a terra); 81:16: „mert vala ez vylagban gewnge ember es beteg *termezetyzerent*” (*secundum* naturam); 100:7: „yollehet *ewa[n]gelium mondeka ferent* kellene... adny” (*secundum* evangelium); 107:24: „mondottauolna zent ferencznek ymtellenek *zokafayerent* [y = z]” (*per modum* admonitionis). Stb.

A névutó hangalakja következetes: a második szótagban még nincs *i*, bár a kódexben a személyjel sokszor *i*: *testi szerént*, *természeti szerént* (l. fent). A *szerént* olvasatot nem zavarja az egyszer előforduló *f-*, illetőleg *fc* kezdőbetű. Ezek a változatok a kódexben szokásos *z-s* kezdőbetűhöz képest arra engednek következtetni, hogy a másoló előtt egy korábbi, régiesebb írású szöveg feküdt, s olykor azt betű szerint másolta le. Volf György szerint (1881:XXI.) ez bizonyítja a szöveg régiségét és másolat voltát. Ma úgy mondhatnánk, a korábbi szöveg szubsztrátum jelenségével állunk szemben. A névutó végi *-nt* együtt erősíti a mód jelentést: vö. 86:9: „*zaya keduent* egyek”: önmagában is módhatározó.

A jelentésben a mód-állapot dominál, de előfordul tekintethatározóként is. Feltűnő, hogy a birtokos szerkezeti előzmény ellenére sem személy-jeles, sem *-nek szerénte* formális szerkesztés nem fordul elő. Igaz, ez utóbbi ritkábban szokott előfordulni, ha a kapcsolódó névszón todalékok szerepelnek, itt pedig a 14 adatból 12 ilyen: *beszédim, elméje, természeti szerint*. Kialakulóban vannak már bizonyos sztereotípiák is: *mondéka szerint, szokása szerint* stb.

szerte (3+0+0)

(3)

A *szerte* 'sor, rend, mód' főnév *-t* locativusraggal és *-é (>e)* lativusraggal ellátott formája (TESz.).

a. 152:28: „Es az farkas ket... eztendeyg eluen az *varafzerte* aytorol aytora megyenua[la]” (Et lupus per duos annos vivens et *per* civitatem ostiatim victitans); 150:19: „Es az hýr legottan mend az *varafzerte* meg hyrhewuek” (et novitas haec statim *per* totam civitatem insonuit); 97:20: „kýmene az hýr mend az *faluzerte*” (exivit rumor de ipso *per* totam villam).

A korábbi kutatók egy része a szóvégi *-e-t* birtokos személyjelnek minősítette (Névut. 85). Összetételi hajlandósága miatt névutószerű utótagnak is szokás tekinteni. Önálló névutó volta itteni, első előfordulásaiban még valószínű, bár a kapcsolódó névszó már a határozószerű összetételt sejteti. Talán csak az alacsony példaszám miatt nem fordul elő a *-nak szerte* formális birtokos szerkezet. Önálló határozószerűként itt nem fordul elő a *szerte*. A Münchener Kódex szótárában ragvonzó névutószerűen kerül elő: 1466: 82 va 5: *mēd iudean zēztē*. (*per universam Iudaeam* - Nyíri 1993:317): ez is locativusi irányú.

Helyhatározói jelentésében egyszerre van jelen a hol? és hová? iránymozgás: a város, falu utcáin mindenfelé, minden irányban megy, halad: ezek az igék is mindkét irányú határozóval bővíthetnek. Mindenesetre abban a kifejezésben, hogy a hír „*városszerte meghírhövék*” én a hol? irányt érzem erősebbnek: mindenütt elterjedt. Fontos jelentésbeli mozzanat az is, hogy a mozgás, cselekvés a névszóval megjelölt hely, település teljes területére, annak határaiig kiterjed. A latin *per totam* kifejezés fordításában meg is jelenik a *mend* szó, a teljességre utalva: egész területére kiterjedve, egész területén. Így érthető a lativus és locativus egyidejű jelenléte.

után (31+23+9)

(63)

Az *út* főnév *-a (~ á)* birtokos személyjellel és *-n* locativusi-superessivusi raggal alakult formája (TESz., Névut. 86).

a. 101:13: „Es keues *ydewutan* meg hala” (et *post* modicum tempus mortuus est); 99:16: „De az *etel* [= evés] *vtan* monda” (*Post* comestione[m] vero dixit); 109:26: „zent ferencz *halala vtan* meg yelenek neký” (*post* mortem); 122:14: „es keues *bezed vtan* kyket mondana...” (et *post* pauca verba); 107:1: „Es ygerék magokot elny kezek *munkayautan*” (vivere *de* labore manuum suarum); 38:7: „vram menyel ez holual týtellyed te barátýdot... Es az *vtan* mongyad meg valamýt akarý” (et *post* prandium loquemur); 137:7: „Ez *vtan* frater Maffeus tere zent Clarahoz” (*Post* haec); 14:22, 23: „czerges magadnac es rytkan egyet *mafvtan* czerdeh Az *vtan* varý” (unam pulsationem *post* aliam, *Postea* exspecta); 62:24: „*mývtan* elký mulok ez vilagbol” (*postquam* recessi de mundo); 122:7: „boczata kyalne azonnyhoz ket kewettet *egýmáfitan*” (duos nuntios *successive*); 153:4: „Az*vtan* az farkas meg aguan meg hala” (*Tandem* frater lupus seniens mortuus est). Stb.

b. 150:16: „Es az farkas legottan el megyenuala zent *ferencznek vtana*” (*cum* [!] sancto Francisco - lativusi helyhatározó!); 25:23, 24: „Es ez *bezedeknec vtanna* es egýeb ýlyen

idueffeges *j̄mteffeknek vtanna... ew arczaya lewn j̄gen fenlew*” (Et *post* haec verba et alia salubria hortamenta [csak egy latin prepositio!]); 148:10: „[a farkas] kemenen n̄ytot zāyat belrekezte: Es *annakutanna* hoza h̄yuan ewtett monda neky” (Et *demum* advocans illum ait); 76:17: „*Annakutanna* bodog Clarat v̄ygafagoft meg alda” (et *postea*); 39:13: „*Annakuttanna* lelenek ott eḡy kyfded p̄yac̄zott” (invenerunt *tandem* ibidem parvam planitiam). Stb.

c. 127:21: „mend ez v̄yilag yewyewn *envtannam*” (ut totus mundus veniat *post me*); 127:5: „mend ez vylag lattatyk *te vtannad* yewn̄ye” (venire *post te*); 127:10: „Azert honnan neked hoḡy mend ez v̄yilag *te vtannad* yewyewn” (Unde ergo tibi, quod totus mundus veniat *ad* [!] *te*?); 126:16: „De kyk *te* [!] *vtannatok* yewnek” (Qui autem *post vos* venturi sunt); 138:14: „el haḡyuan az varaft akarnac uala mend *vtanna* menn̄y” (ire *post eum*); 51:17: „Boczata *vtanna* [= érte] frater Maffeus[*t*]” (misit fratrem Masseum *pro* [!] *ipso*). Stb.

A nyelvemlékeinkben először itt előforduló névutó sokoldalúan kifejtett és a kódexben a második leggyakoribb viszonyzó. Alakja, kiejtése a maival egyező. Birtokos személyjele még a későbbi hiátustöltő *j* nélküli *-a* változat, mely a határozórag előtt *-á*-vá nyúlt. (Így szerepel ragos főnévben is: 121:9: „Es criftuft keweti *kereftnec vtan*” (*per viam* crucis; 155:14: „meg változtata minden *teftnek vtat*: az az meg hala”stb.) Az első szótag magánhangzójának hosszúságára semmi sem utal. A végső *-n* geminálódása rendszeresnek látszik, mind a formális birtokos szerkezetekben (*-nek utánna*), mind a személyjeles alakokban (*énutánna*) két magánhangzó közé kerülve. A nyúlás csak egy-két esetben hiányzik. Egyébként a személyjeles alakok már kiforrt rendszert mutatnak: (*én*)*után-am*, (*ő*)*után-a*, (*ti*)*után-atok* stb. Ez markánsan eltér a főnévi birtokszó toldalékolásától: (*az én*) *útam-on*, (*az ő*) *útá-n*, (*a te*) *úta-d-on*. Ez bizonyára a névutónak a töszavától való elszigetelődéséből következik, és korábbi kialakulásra vall, *szerén(t)*, *gyanán(t)*. A későbbi, hasonló morfémaszerkezetű *révén*, *során* stb. esetében nincs *során-om*, *révén-em* személyjelezés, még kevésbé az *alapján*, *útján* típusúak esetén.

A jelentések síkján feltűnő a helyhatározók alacsony száma: a 10-ből 9 a személyjelesekben adódik. Fő funkciója az időhatározás. Ezekben legtöbbször nem idő jelentésű szók, mint inkább cselekvéstartalmúak szerepelnek: *halála* ’meghalása’, *étel* ’evés’, *beszéd*, *munka* stb., hiszen a cselekvések töltik ki, teszik érzékelhetővé az időt (Sebestyén 1974:532). Van egy példa az eszközhatározói jelentésre is. „kezük *munkája után* élni” (vö. Hat. 70). A nyelvműveléstől olykor elmarasztalt használatot testesíti meg az elsőként idézett példa: kevés *idő után*” e h. *múlva*: a latin pontos lefordítása. Viszonylag nagy az alapszók közt a névmások száma: a kiírt vagy rejtett személyes névmásokon túl ezek fordulnak elő (a példamondatokban törekedtem változatosan bemutatni őket): *az után* 6, *azután* 2, *ez után* 1, *ezekután* 1, *egymásután* 1, *más után* 1, *miután* 4, összesen 16. A számok alátámasztani látszanak azt a közfelfogást, hogy a névutóvá válás a névmási alapszók mellett gyorsul fel. Még feltűnőbb a szinte stílusellemmé vált, szövegfunkciónak tekinthető *annakutána* 17 előfordulása. (Ide számíthatjuk 2 „extrém” alakú *annakután* példánkat is.) Ezek több mint fele mondatkezdő helyzetben fordul elő, anaforikus visszautalásként korábbi történésekre vagy előzményre, de olykor csak az elbeszélő stílus elemeként. Ezt a jelenséget nem lehet egészében a latin szöveg visszaadásával magyarázni: a terjedelmesített kifejezés bizonyára prédikatori hatásra való törekvést takar. Annak eldöntése, hogy mely esetekben beszélhetünk már összetételről, és melyekben még csak a szövegelőzményre utalásról, rendkívül nehéz. Az egybe- vagy különírás ehhez nem elég fogódzó.

Az *után* a Jókai-kódexnek második leggyakoribb, de használati változatosságban, jelentésköreinek sokféleségében akár első helyre tehető névutója.

B) A változatok

-vel egyetlenben (0+0+2)

(2)

Az *egy* számnévből keletkezett *-t + -l + n + ben* határozóraggal (TESz.).

c. 139:13, 14: „legottan hogy predicalny kezdende mend azfan lakozo madarac le zallanak ew hozza es *egyetlenbe velek* az mezewn *egyetlenbe velek* meg maradanak” (omnes aves in arboribus residentes descenderunt ad eum et *simul cum aliis* de campo immobiles permanserunt). A kiemelt névutós kifejezések a személyes névmás T/3. alakját képviselik: (ő)velük *egyetlenben*, 'velük együtt'.

A szövegkiadás szerint a kiemelt szerkezet tévedésből ismétlődik. Az *egyetlenben* határozószó közvetlen összetevői: *egyetlen + ben*. Előtagja azonban nem az *egy* számnév fosztóképzős nyomatékos formája, hanem ugyanaz a szóalak, amely az *egyetemben* határozószóban van. Ennek igen sok változata élt, kódexünkben következetes az *-l-* betoldásos forma. (Az *m* az *n* hasonult formája.)

Az *egyetlenben* morfeumatikailag eltér az *egyenben*-től, így külön kezelendő. Funkcionálisan ez is az összekapcsolódást kifejező *-vel egyben, egyenben együtt, egyetemben* stb. családba tartozik. Önálló határozószóként is az *-l-* betoldásos alakjai szerepelnek: 13:11: „De mykoron mennenek *egyetlenben*” (irent *pariter*); 92:13: „Es vr yltent *egyetlenbe* gyczerek” (et *Dominum pariter* laudaverunt); 12:8: „valamýkoron vagyok *egyetlenbe* fegy meg engemet” (quandocumque sumus *simul*); 6:2: „Es azért menewnc *egyetlenbe* pispekfezherre” (*simul*). Látható a leírás bizonytalansága, a jelentés azonban mindig az: 'együtt, egyszerre'. A fordított szórendet a „jelöltség”, a ragvonzat teszi lehetővé.

A TESz. által jelzett ragok halmozódásának nem minden fázisa igazolható. Szarvas Gábor (1872:369) a *-len* „határozóképzőt” tekinti egyik toldalékelemének, mint az *egezen* (24), *miglen* (55), *nagyglan* (49) kódexünkbeli szóalakokban, de véleménye aligha fogadható el. Talán az *együtt* és *egyetlen-* hasonló írásmódja motiválta.

A határozószó névutóvá fejlődése itt is az értelmezős szerkezetben következett be. Erre a TESz. is rámutatott: „Névutószzerű, *-val ~ -vel* ragos névszókhoz kapcsolódó használata már legkorábbi adataitól fogva jelentkezik” (*egyetemben* c. a.).

Az *egy(et)lenbe(n)* itteni 9 előfordulásából 2 a *-vel* ragot vonzó névutó, a többi 7 önálló határozószó. A Jakab-Kiss adattár (1980:248) csak határozószóként tartja számon.

félre (2+0+0)

(2)

A *fél* 'oldalsó rész' főnév sublativusi *-ra* ragos alakja (Névut. 45).

a. 129:15: „Azért testeknek nauolyaokert keluala koldolnyok: mykent regula mongya vgý hogý zent ferencz mene *egy félre* es frater Maffeus *mal fele*” (sanctus frater Franciscus ivit *per unam stratum*, frater vero Masseur *per aliam*); 11:20: „fel labadual nywmofal en torkomra es nywmotuan mafyk labadot vuffed en zamra vgý hogý en torkomra es en zamra mymotuan te labaydual *egy felewl mas ferre*” (*ex una parte ad aliam*).

A *félre* a *felé* szinonimájának látszik. Összekapcsolt, kettős hely-határozóként ma is használatos az *egyfelé-másfelé* 'egyik irányba-másik irányba' kifejezés (ÉrtSz.). Hasonló az *egy felől-más felé* kapcsolat is: egyik irányból a másikba. Természetesen az *egy* nem számnévként, hanem 'egyik' jelentésű határozatlan névmásként szerepel az *irány* főnév jelentésének besugárzásával. Egyébként mindkét kifejezés a latin megfelelők szabad fordítása.

A *félre* 'oldalra' önálló határozószóként is előfordul kódexünkben (142:25: „*ferre vyuen*”: *ducta seorsum*), a fentiekben azonban a viszonyozói jelentés dominál. A *felé*-vel való szerepazonosság névutó gyanúját kelti: a *felé-félre* viszonya hasonlít a *fölé-fölébe*, *fölire* eseteihez: a fiatalabb, testes rag átláthatóbbá teszi a régi *-é* lativust, amely a birtokos személyjellel keverhető. (Az *útfél* főnévről az ÉrtSz. megjegyzi, hogy rendszerint csak *-en* és *-re* ragos alakban fordul elő.)

A *fél* főnév - mint a második példa mutatja - élt a kódexben a páros testrészek egyikének megjelöléseként is: *fél lábaddal* (TESz.). Egy további példa azt mutatja, hogy szerepelt a *fél* főnév 'vidék, Gegend' jelentésben is (erre a TESz. csak 1527-ből hoz adatot): 25:1: „*kewlewmb e kywlemb felbelew yewnekuala hozzya*” (ex *diversis partibus multi* [= *mundi*] *convenerunt ad eum*). Ezekben az oldal → irány → vidék jelentéstágulás követhető nyomon.

közibe (3+0+0)

(3)

A *köz* főnév *-i*- birtokos személyjeles és illativusi *-be* ragos alakja (TESz.).

a. 138:22: „*Elmene onnattlan Es yewue kameria es beuania kewzybe*” (et venit *inter Cannarium et Mevanium*); 150:27: „*monduan hogy lelkelek kewzybe yftentewl bewnert boczattatnak ylyen halalok*” [ti. mint a farkasveszedelem] (*dicens inter alia - tévedésből animalia-nak olvasta a fordító - quomodo propter peccata tales pestilentiae permittuntur*); 33:12: „*Adkoztattakewzybe melto vagy zamlaltatnod*” (*inter maledictos dignus es computari*).

A névutónak ezek a legkorábbi előfordulásai. A birtokos személyjel *-i*- alakja már a HBK. *cuzicun* névutójában is előfordul. A testes határozórag a későbbi keletkezésre utal.

Jelentése a *közé* névutóval megegyező, de ez csak 1456-ban fordul elő először (TESz. *között* c. a.). A három példa közül az első lativusi helyhatározó, a másik kettő külső állapotározó: 'közösségébe'. A *köz* szó jelentése előhívja a közép vagy az elhatároló részek fogalmát, így a névutó legtöbbször többes számú alapszóhoz járul (Névut. 62).

A kódex számítógépes feldolgozása nem vesz fel *közibe* névutót; a fenti példákat határozószóként tartja számon (Jakab-Kiss 1980:257). Nem találjuk e névutót a történeti nyelvtan ómagyar névutóinak táblázatában sem (Zsilinszky 1992:696-7), de ott szerepel egy példával az innen hiányzó *közé*. Az *elé* helyén ott szerepel az *elébe* is. A *közibe* névutóra, mint a *közé* testes raggal alakult változatára éppen itteni első példánkat idézi (Zsilinszky 1992:698).

-t miá (4+0+0)

(4)

A *mi* kérdő-vonatkozó névmás *-á* lativusi ragos alakja (Benkő 1980:285; Bárczi 1982:173).

a. 20:7: „*Es el yarnakuala ezyvylagotmya mykeppen zaradnokok es ydegenek*” (Et ibant *per mundum* tamquam peregrini et advenae); 129:3: „*boczata kettewt kettewt ezyvylagotmya predicalny es el ozlata*” (*binos per mundum ad praedicandum dispersit*); 93:16: „*mykoron haljyuala [tollhiba] zent frateroknak nagy dolgyt: kyk ezyvylagotmya el ozlottakuala*” (*qui erant per orbem dispersi, audiebat magna*); 13:22: „*yelentuala neký vr yftentewl... hogy ew venne*

helyeket *ezüylagotmja* azért hogy keluala ew zerzetenek nagy fokafflagban terjedny” (quod caperet loca *per mundum*).

A ragtalan szóval kapcsolódó *miá* névutóra a korai ómagyar rövid szövegeiben már 5 adat van (Sebestyén 1991:579), *-t* ragos szóval először a fenti adatokban fordul elő. Nem egyértelmű a végén levő *-á* mivolta sem: akad, aki hajlamos személyjelnek tekinteni (legutóbb: Máta 2002:73). Névmási töből eredő névutóink morfológiai szerkezetét nehezebb rekonstruálni.

Az alapszó *-t* ragját a TESz. (*miatt* c. a.) - talán Klemm nyomán (1942:247) - tárgyragnak tekinti, a latin *per mundum* accusativusának hatására. Simonyi ezt még élénken ellenezte (Hat. 259); őszerinte valamilyen szláv eszközhatározó hatására lehet gondolni. Ez nehezen hihető. Ha meggondoljuk, hogy a fenti *világot miá* kapcsolatok igen közeli rokonságot mutatnak a *világon szerte*, a *környéken mindenfelé* formájú értelmezős szerkezetekkel, talán azt sem zárhatjuk ki, hogy locativusi *-t* rag kombinálódott lativusi határozóval.

Feltűnő ugyanakkor, hogy kódexünk négy példája ugyanazzal az alapszóval mutatja a névutót, ahogyan Simonyi 10 adata is (Hat. 259), a latin előzményben pedig mindig a *per mundum*, *per orbem* jelenik meg. Így mégsem zárható ki az accusativus hatása, csak szokatlan: tárgyragot vonzó névutóink előzménye tárgyas szintagma szokott lenni: *vmit kivéve* (< *-t kivesz*); *vmit tekintve* (< *-t tekint*); *vmit illetően* (< *-t illet*; vö. Névut. 197-8). Az itteni példák nem igenévi előzményű névutók: a *miá* inkább határozószó, nem birtokszó, így inkább ragvonzó előzményszerkezetre gyanakodhatunk, amely aztán beilleszkedett az ősi formájú névutók közé: *világot miá* > *világ miá*, mint a *világon szerte* > *világszerte*. Igaz, a fejlődés legtöbbször fordított szokott lenni: *által* → *-n által*, *kívül* → *-n kívül* stb. A *miá* locativusragos testvére, a *miatt* éppen ez idő tájt veszi át a szerepet: a Jókai-kódex 4 *miá* előfordulása mellett már csaknem száz *miatt* van.

A *-t miá* ősi voltát mutatja egyébként, hogy helyhatározó szerepű, de azon belül lativusi és locativusi is lehet. Benkőtől tudjuk, hogy már kialakult ’által, révén’ eszközhatározói jelentése is (1980:285). Példáinkban a névutós határozókat uraló igék lativusi és locativusi irányokkal is kapcsolódhatnak: *eljár*, *eloszlat*, *eloszlik*, míg az utolsó, a *vesz*, *szerez* vmit csak locativusi irányú határozót kaphat. A kizárólag helyhatározói előfordulás a névutó fejlődésének korai fázisát, annak az adott kapcsolatban összetételszerű lexikalizálódott használatát mutathatja.

Megjegyzem, hogy Zsilinszky (1992:697) a kései ómagyar névutóinak táblázatába nem veszi fel a *-t miá* névutót, de néhány lappal később már jelzi, hogy az *által* és *miá -t* ragos alapszóval is előfordul (707).

szerrel (3+0+0)

(3)

A *szer* ’sor, rend, mód’ főnév *-vel* határozóragos alakja (TESz.).

a. 142:26: „De az vtan ferre vyuen meg kerduen hogy mykent yewtuolna *jly zerrel*: felele” (interrogata, quomodo *sic ordinata* venisset, respondit); 35:14: „Mongyad attyam mert ymmar *ez zeruel* az keppen felelek mykeppen akarandaz” (Dicat, pater, quia *hac vice* sicut volueris, respondebo); 107:21: „Es veýtquala zent benedeknek regulaý zerzetett Agoftonnak bernaldnak kyk tanoyt(at)nac *ezkeppen es ezkeppen zeruel* elnye” (qui docent *sic et sic vivere ordinate*).

Névutós szakirodalmunk nem ismer *szerrel* névutót, magam is csak a Jókai-kódex vizsgálata során vettem fel e lehetőséget (Sebestyén 1998:170). Megerősít hitemben Mikola Tibor etimológiai fejtegetése (1997:125), amelyben a *szer* magyar és rokon nyelvi megfeleléseiben az elvontabb ’mód, szokás, rend’ árnyalatokat teszi az élre (vö. még: Hajdú M. 1986:41). Már a

TESz. is így adja meg a *szér* negyedik jelentését: 'megfelelő mód, eljárás' - hozzáfűzve: „ma főként *szérrel* ragos alakban”. Azt hiszem, a „ma főként” megszorítás elmaradhat. A *szérrel* jelentése tehát annyi, mint 'módon'.

Fontosnak tartom, hogy a névutó szintagmatikus előzménye nem birtokos, hanem melléknévi, kijelölő jelzői: *ily szerrel, ez szerrel*. Érdekes a harmadik példa latin előzménye: sic et sic ordinate: ezképpen és ezképpen szerrel: ma úgy fordítanánk így és így; ilyen és ilyen módon; az ezképpen megisméltése után a latin *ordinate* pontoskodó fordításaként jelenik meg a *szérrel*. Az *ily szerrel* minenképpen új névutótípus, az *ily módon* előképe. Talán ezt a névutót kereshetjük a mai *gyalogszerrel, könnyűszerrel* határozószavakban.

C) A raggá fejlődő névutók

belől ~ balól (67+0+2)

(69)

A *bél* főnév ablativusi *-l* ragos alakja (TESz.).

Kódexünk egyik feltűnő érdekessége, hogy ez a névutó a raggá válás állapota felé haladva már hangrendileg illeszkedik alapszavához (a kérdés részletes kifejtése: Sebestyén 2000:361-74). Az alábbiakban a példákat hangrend szerint új bekezdésben mutatom be.

a. 60:17: „kewteleýt el zagatuan es mendennek *kezebelewl* elky zalada” (confractis omnibus vinculis *de manibus* omnium exilivit); 45:15: „Es tehat latek tewz langott *menbelewl* leýtewtt” (Et tunc vidi flammam ignis descendentem *de caelo*); 49:24: „*Afifyabelewl*ualo nemes frater Rufen” (*de Assisia* - egyetlen példa az illeszkedés hiányára); 126:1: „melye es karyaÿ *ezewftbelewl*” (pectus et brachia *de argento*); 82:18: „Ment az ky egÿ *penzbelewl* zaÿ penzt ad” (quam illa qui *de una nummata* offerret centum denarios); 76:3: „De annak felette *ebbelewl* legen erdelmed te neked” (habeas *inde* meritum); 1:16: „egy *tizenkettewbelewl* tewrben magat megakaftotta” (unus *de duodecim*); 91:2: „Es ne zegÿenkegyel *eÿbelewl*” (Sed noli [*inde*] verecundari). Stb.

157:11: „nem hagyja az megalut teftet kyvynnÿ az *hazbalol*” (non permisit extinctum corpus efferi - a *ház* nincs a latinban); 88:2: „yewuala... megteruen *allizbalol* alamyznaual” (revertens *de Assisio*); 143:6: „meglen zent fferenz ky mulak [!] eÿ *vylagbalol*” (donec sanctus migravit); 158:24: „germeknek *halottaybalol* fel tamadafarol” [cím] (*e lapsu mortuus*); 53:8: „es ew bewnet alazatoft meg efmeruen *azbalol* melyett ewtewle el enÿeztetettuala” (*de hoc*, quod ab ipso celaverat). Stb.

c. 154:1: „Azert morgas ne zarmazzek ky *belewled* hanem [= ha nem] lezen kyt kertel”(Ergo non murmur exeat si non fit quod orasti - személyes névmás a latinban nincs!); 10:17: „ne ezudal ha nem zolhatot te neked: mert vgÿ uala *ewnbelewle* kywl” (quia ita *extra se* erat); 97:19: „es legottan *ew(belewle)* rola kÿmene az hÿr mend az faluzerte” (et statim exivit rumor *de ipso* [eo] per totam villam). Ez utolsó példa lehúzott, javított forma, nem szokás számontartani.

A *belől* HB-beli és korai ómagyar előfordulásait a szakirodalom egyértelműen névutónak tekinti. Raggá válásának egyik jele a kódexünkben előforduló *-balól* mélyhangrendi illeszkedés, mely alól csak egy kivétel van, az idézett *Afifyabelewl*. A két alak megoszlása: 32 *belől* és 35 *balól*.

Érdekes, hogy az egy szótagra rövidült, erősebben ragszerű adatok is megjelennek: 4 *-ból* és 8 *-ból*. Pl. 17:22: „zent fferenz... megteruen *erdevbowl* kemenen megfegÿe frater ÿlyeft” (rediens *de silva*); 104:24: [alamizsnát] „adnakuala *kewnewrewletbowl* (*ex compassione* dabant); 12:9: „fegÿ meg engemet en *fogyattkozasombol*” (*de meis defectibus*); 43:18: „Es az *langbol* zo zozatlikuala” (Et *de illa flamma* vox egrediebatur). Stb. Ezeket már ragnak tekinthetjük.

Feltűnő a birtokos szerkezetet imitáló *-nak belöle* forma (b. típus) hiánya (a Bécsi-kódexből van rá adat). Előfordul az önálló mondatrész értékű határozószói *belől* is: 52:15: „es megmonda mend zereuel kyfertetÿt kyt vallotuala *beleul* es kyewl” (*intus* et extra). Stb.

Jelentésükre nézve a *belől*, *balól*, illetőleg *-ből*, *-ból* toldalékos határozók hely-, eredet- és részeshatározói viszonyt fejeznek ki. Összességükben átmenetet képeznek a névutók és ragok közt: a kétszótagúak a névutókhoz, a redukált egyszótagúak a ragokhoz állnak közelebb.

Itt jegyzem meg, hogy a ragcsalád *-ban/-ben*; *-ba/-be* tagjaira a kódexben rengeteg adat van, illeszkedésük teljeskörű, kétszótagú változatukra nincs példa. A *-balól/-belől* elemet a TNyt. inkább ragnak tartja (Korompay 1992:369) - magam tipikus átmenetnek tekintem (2000:373; vö. alább a Függelékben).

-ért (158+0+10)

(168)

A feltehető, de nem adatolható **ér* alapszó 'hely' jelentésű változatának *-t* locativusragos alakja (TESz.).

a. 9:1,2: „zent ferenc penitencyanak kemensegeyt [= yrt] es gyakorlatos firalmaert letuala mykent vak vgy hogý keufet latuala” (*propter* paenitentiae rigorem et continuum fletum, factus est quasi caecus, ita ut parum videret); 63:6: „Azert ehfegert embereknek fokfaga veze el” (*unde prae fame* periit maxima multitudo hominum); 81:2: „Mykeppen tanyoytotta az baratokot *alamyzna ert* menny” (*pro* eleemosyna); 113:17, 18,19: „es kereste myert kyket hyznek ew *predicaciookert* es *tudomanyokert* fordolny penitenczere” (nam quos credunt *per scientiam* et praedicationem suam aedificari et ad paenitentiam converti); 96:2: „Az ert monda bodog ferencz” (Dixit ergo beatus Franciscus). Stb.

c. 155:26: „De zent ferencz monda ymadfagot *en ertem*” (*pro me*); 108:4: „Es ez vtat mutata ennekem byzonual *erettem* es azokert kyk...” (et hanc viam ostendit mihi in veritate *pro me* et *pro illis*...); 102:6, 7: „Te ugy vezefed attyadfyajt: mert sem *te erted* sem ew *eretek* tyztes yollehet akarna hogy zolgaltuolna nekyk” (Tu non deberes ducere christianos, quia non est honestum *pro te* neque *pro ipsis*); 82:2: „Mert vr yften *myeretewn*k magat zegenne tewe ez vylagban” (quia Dominus *pro nobis* se fecit pauperem in hoc mundo).

A TESz. (az *érte* c. a.) így foglalja össze az ide tartozó tudnivalókat: „Az *ért*, amely korábban névutó volt, helyettesítést, cserét, majd a cselekvés okát és célját kifejező határozóraggá fejlődött. E folyamat lassú volt, s hogy mikor fejeződött be, arra nézve nincs biztos fogódzónk”. Bárczi erre utalva megjegyzi: „A HB.-ben mindenesetre már befejeződött” (1982:91). Az Árpád-kori szövegekről szólva Benkő kissé eltérően így nyilatkozik: „A *-ért*-nek névutón keresztül való raggá fejlődése a HB. és K. korában már előrehaladott jelenség” (1980:138). Valamivel később azonban még ugyanitt, tovább távolodik Bárczi felfogásától: „A *-ből* és *-be*, a *-ra*, *-tól* és *-ért* rag a XIII-XIV. században még névutónak tekinthető” (uo. 230., az én kiemelésem).

A TNyt. szerint az *eret* szóalak névutóvá válása már a kései ősmagyarban befejeződött, raggá alakulása a kései ómagyarban lezárult (Zsilinszky 1991:456, 458). Ennek megfelelően a kései ómagyar kor névutótáblázatában már nem is szerepel (uő. 1992: 696-7). A Jókai-kódex adatai alapján úgy látszik, mintha a raggá válás folyamata még nem zárult volna le teljesen. Erre utalnak a következő mozzanatok.

Az egyalakúság, az illeszkedés elmaradása, máig be nem következése. Bárczi szerint „fiatal ragra” jellemző viselkedés, hogy a hangzórövidítő tövek az *-ért* előtt rövid magánhangzót mutatnak: *faért*. Gyanús, hogy hasonló lehet a JókK. *siralmaért*, *keménysegeért*, *alamizsna ért* stb. is. Elég sok a különírt eset: *alamizsna ért* (3), még a nyilvánvalóan határozószói összetételek esetén is: „Az ert” (85:11, 96:2), „az ert” (86:7, 95:22) stb. A személyjeles alakokra (c.

altípus) jellemző a névmás külön kiírása, illetőleg a rövidebb és hosszabb változatok keveredése: *te érted, ő érete* (102:6, 7). Stb.

A ragszerűséget látszik erősíteni az *azért* határozószói összetétel feltűnő gyakorisága: ez adja az előfordulások túlnyomó többségét: 142 példában ez fordul elő (közülük 7 külön van írva). A *miért* csak 4 példában szerepel, mindig egybeírva. Az *azért* példáinak többsége (108 eset) nagybetűs, mondatkezdő helyzetű: valószínűleg szövegfunkciós szerepű; az emelkedett egyházi stílus anaforikusan visszamutató, összefoglaló eleme. Az *ezért*-re kódexünkben nincs adat. A ragszerűség mellett szól az is, hogy teljesen hiányzik a formális birtokos szerkezetű *-nek érette* forma (b. típus): úgy látszik, a névutó alapjául szolgáló egykori **ér* főnév fogalmi tartalma már teljesen elhomályosodott, így a birtokviszony még formálisan sem rekonstruálódhatott.

Az *-ért* jelentéséből a helyi vonatkozás teljesen hiányzik. Domináns az ok, a cél, a csereviszony jelölése.

Úgy tűnik, a Jókai-kódexben az *-ért* a raggá válás utolsó fázisában van, de viselkedésének néhány sajátága még a névutóra vezethető vissza.

Megjegyzem még, hogy a fentiekben nem vettem figyelembe a *mert* kötőszó adatait. Ez a *miért*-ből alakult ki redukcióval és funkcióváltozással (TESz.). A Jókai-kódexben 180 adat van rá (Jakab-Kiss 1980:326-9), ilyen alaki megoszlásban: *mert* 173, *mer* 3, *mert hogy* 3, *merhogya* 1. Elhagyását indokolja, hogy kialakulása az *-ért* raggá válása után indult meg, így a névutófázishoz nem kapcsolódik.

-ként (24+0+0)

(24)

Történeti nyelvtanunk szerint - amely munkaközösségi véleményt tükröz - a *kéj* ~ *kény* főnévből származik, annak *-t* locativusragos alakja (Korompay 1992:364). A JókK. korában a raggá válás kezdeti szakaszában van.

a. 142:26: „meg kerduen hogý *mýkent* yewtuolna ýly zerrel: felele” (interrogata, *quomodo* sic ordinata venisset, respondit); 61:4: „Frater leorol *mikent* yelenet meg neký bodog ferencz” (De fratre Leone, *quomodo* apparuit sibi sanctus Franciscus); 1:26, 28: „Mert nekyk [= neky] volt ryüteteth harmad menyg: *mýkenth* frater Eged Nedy volt ýllettetet aýakyual *Mýkent* yfayas týzes keuel angaltol: *mýkent* frater fylep” (Nam quidam eorum fuit raptus ad tertium caelum, *videlicet* frater Aegedius. Quidam tactus fuit labiis ab angelo calculo ignito, *sicut* Isaias, *videlicet* frater Philippus); 94:29: „nem efmerik en yo tetemet kykett oly zaporan es beufefegst adok nekyk *mykent* tudod” (quae ita largiter et abundanter impendo eis, *ut* nosti); 156:18: „zewleý mas maradecot nem hýuen magokot azlyanban aloytyakuala *mykent* meg holtakot” (parentes eius successionem aliam non sperantes, se in illa *quasi* mortuos reputabant). Stb.

Berrár Jolán a rag teljes kódexkori anyagát feltárva (1957:27-9) még bizonytalannak tekinti eredetét (vö. uő 1957a:39), nem zárja ki a raghalmozással keletkezését sem. Az önálló szó előzmény mellett szól az *én kéntem* személyjeles alakok előkerülése (Beke Ödön 1914:358). Az ÚMTSz. is közöl egy *énkéntem* határozószót a felvidéki Kéméndről; magam a Szatmár megyei Gacsály nyelvjárásából jegyeztem fel a *tekénted* 'te szerinted' változatot.

A példák túlnyomó része 'amiként' jelentésű vontkozó névmási alapú határozószó, kötőszó. Kérdő jellegű csak 3 példában szerepel, közülük kettő címben, mint a 61:4. sorból idézett is.

Adatok híján nehéz igazolni az önálló szó névutóvá válását. A BécsiK.-beli *őkéjén*, *önkéjeken* (Berrár 1957a:28) személyjeles *kéjén* alakra utalhat, de akkor eltérő morfémaszerkezettel

kellene számolnunk *kéj-é-n-t*: személyjel és modális $n + t$ ragokkal. Vagyis: a *ként* hangtanilag levezethető a *kény-t > ként*, illetőleg a *kejént > ké-ént > ként* vonalán is, a hiátustöltőnek érzett *j* kiesésével és a két hosszú magánhangzó összeolvadásával. A toldalékok hangtörvényektől elütő redukciója közismert nyelvtörténeti sajátság.

Az egyetlen *miként* névmási összetételben való előfordulás - a tartalmas szavakkal való kapcsolódás hiánya - felveti a *-ként* elem határozószó-képzővé alakulását: leíró grammatikáink erre a minősítésre hajlanak (Kiefer 1987:484).

-képpen (173+0+0)

(173)

A *kép* '(eljárás)mód, -forma' főnév *-en* modális-essivusi ragos alakja.

a. 35:15: „*az keppen felelek mjkeppen akarandaz*” (*hac vice sicut volueris respondebo*); 106:14: „*Es azonkeppen tewnek az barátok mjkeppen zent ferencz mondotauala*” (*Facerunt itaque fratres omnia, sicut eis dixit Franciscus*); 34:9: „*felely ez keppen semegykeppen nem vagy [méltó] yrgalmafagot lewlnewd*” (*respondeas: Nullomodo es dignus*); 149:11: „*[a farkas] mutattyauala menden keppen fogadny azokat [a szókat] kyket zent ferencz monduala*” (*monstrabat illa, quae sanctus dicebat omnimode acceptare*); 140:20: „*sokkeppen ewruendeznekuala*” (*multipliciter delectabant*); 32:21: „*Es ogyad magadott hogý egyeb keppen bezededyt [!] ne boczaffad*” (*et cave, ne verba aliter mutes*). Stb.

A *-képpen* rag, névutó vagy képző volta körül az utóbi évtizedekben élénk vita folyt. A leíró szempontú, disztribúciós analízis módszerű vélemények kirekesztő, képzőnek minősítő felfogását nem tekintve (vö. Antal 1957, 1961; Kiefer 1987:484), arra kell utalnunk, hogy a nyelvtörténészek felfogása sem egységes a raggá vagy névutóvá minősítésében. A KTSz. alapján Benkő (1980:284) nemcsak az ómagyarrá nézve tekinti névutónak, hanem „a mai nyelvben raggá minősítésének jogosságát is” erősen kétli. Zsilinszky Éva (1981:82-4) a régi nyelv *-képpen* végződésű határozószavait névutós összetételeknek tartja. Tartalmas szókhoz ritkán járul a régiségben is. Mátaí Mária szerint a *-képpen* „a kései ómagyar korban még névutó” (1984:181); az utolsó, amely a középmagyarban raggá vált (2002:79). Hasonlóan írnak a TNyt. szerzői is.

Nincs egységes vélemény a névutó alakszerkezetének és szintagma-előzményének kérdésében sem. A *kép-en* mellett felvetődik a *kép-ben* szerkezet lehetősége is (Benkő 1980:284, Sebestyén 1991:579; Hadrovics 1998:276). Erről magam 1965-ben így írtam (Névut. 177) „Ha a *-képpen* rag valóban a *képben* szóalakból származik (vö. Simonyi Hat. I, 412), a *képében* ennek birtokos szerkezetben szereplő megfelelőjének tekinthető.” Természetesen a *képben* is jöhet birtokos vagy főnévi jelzős összetételből: *emberkép-ben > ember-képben*. A hosszú *-pp-* helyén azonban legalább fel kellene tűnnie az elvárható *-bb-*nek is.

Kódexünk a *képpen* első tömeges előfordulásának forrása: érdemes a kapcsolatokat teljes egészében szemügyre venni:

Azkeppen (3), azkeppen (2), az keppen (2) = 7;

Azonkeppen (2), azonkeppen (11) Azon keppen (1) = 14;

Ezkeppen (3), ezkeppen (20), Ez keppen (2), ez keppen(4), Ekeppen (1), ekkeppen (1) = 31;

Mýkeppen (29), mýkeppen (71), mi keppen (5), mý keppen (1), mýkepen (1), mikepen (1) = 108;

Semegykkeppen (1), femegykkeppen (1), Semegy keppen (1), Sem egykeppen (1) = 4;

Egyébkeppen (1), egyéb keppen (1) = 2;

menden keppen = 1;

fokkeppen = 1;

valamykeppen = 1.

Látni való: tartalmas alapszó egyáltalán nincs, csak főnévi és melléknévi (számnévi) névmás. Az összesen 173 adat zömét a *miképpen*, *ezképpen* és az *azonképpen* adja (153). A ma szokatlan *semegyképpen* a latin *nullamodo* fordítása: semmiképpen. (A *semmi* is előfordul 34 esetben.) A különírt forma csak 13 ízben fordul elő, rövid *-p-* csak 2 adatban. Ezek az adatok igazolják a kutatások eddigi eredményeit: a modális szerepű *-képpen* igen produktív névutói utótagja a névmási alapú határozószóknak; ez sugallhatja képzőként való felfogását.

-kor (5+0+0)

(5)

A *koron*, *kort* névutók ragjának redukciója következtében a szótóvel azonos alakúvá rövidült rag vagy névutó, illetőleg átmenet.

a. 35:12: „es *mýndenkor* ezeket frat[er] leonak mondyauala nagy fíralmual” (Et *semper* ista fratri Leoni imponebat cum multis lacrimis); 35:3: „ýften tugya ýo attýam hogy *myndencor* azkeppen akarek felel(e)nem mýkeppen paranczoltaluala” (quod ego proposui *semper* sicut praeceperas); 23:4: „De *mendenkor* nagyob ewrewmuel es touaba valo zerelmuel lelettetikuala hozzaýa” (*semper* maiori gaudio diligebat); 3:14: „*mendenkor* inkkab alhatatoflnak lattatýkuala” (*semper* constantior vide-batur); 158:15: „Neked adom magamot ty zolgalatydr[a] enmagamot *mendenkor* kyuetem” (Tibi me reddo, tuis me obsequiis *semper* expono).

A redukált *kor* 5 példája a *koron* 183, illetőleg a *kort* 5 adata mellett talán a raggá válás kezdeti szakát, az átmenetet sejteti. Az egyalakúság - a *-kër*, *-kõr* hiánya - a zárt *ë* hiányával hozható összefüggésbe (Nyirkos 2000:319).

A *koron*, *kort*, *kor* névutók tartalmas szók mellett alig fordulnak elő kódexünkben, névmások mellett viszont gyakoriak. Szintagmatikus kapcsolatuk így kevésbé érzékelhető, funkcionálisan határozószók alkotása a fő feladatuk. A jelenség hasonlít az igekötők új szók képzése felé tendálásához. Az *éjfé*l *koron* félék birtokos kapcsolata szintaktikailag két módon értelmezhető: „az éjfél *kora*”, illetőleg „éjféli idő, kor”. Benne van tehát a főnévi jelzős kapcsolat lehetősége is, amely átmehet melléknévi jelzőbe: *ilyen kor(on)*, *módon* stb. (Névut. 149). Birtokos vagy főnévi jelzős lehetőségre utal kódexünk *hajnal*korig adata is: 36:1: „maradanak ewbrewn [= ébren] *haynal*corik” (que ad *auroram* vigiles permanserunt).

Az ótörök eredetű *kor* szavunk itt fordul elő először főnévként is: egyrészt ’idő, időpont’ jelentésben (36:1: *haynal*corik), másrészt ’életkor’ jelentéssel (156:15: gyenge *kor*belý gyermek). Ugyanitt találjuk első előfordulásait a *kort*, *koron* locativusiból temporalisi szerepű ősi ragokkal alakult névutóként. (Ezeket némelyek határozószóinak tekintik, de mondatrész szerepben nem fordulnak elő kódexünkben.) Egyetérthetünk a TNyt. állásfoglalásával: „A *-kor* raggá válása a kései ómagyarban kezdődik meg. Előzményét a *koron*, *kort*, *korban* névutók jelentik, melyek a *kor* főnév ragos alakjaiból jöttek létre” (Korompay 1992:365). A *korban* névutói besorolása kétséges, kódexünkben nincs rá adat. A redukált, ragvesztett *kor* talán kezdeti fokán van a raggá válásnak, de még névutónak is tekinthető. Az egybeírás, illetőleg névmásokhoz járulás mindhárom szóalakra jellemző, így a névutó vagy rag jelleg eldöntéséhez nem ad támpontot. Az illeszkedés hiányára fentebb utaltam.

koron (183+0+0)

(183)

A *kor* 'idő, időszak' főnév superessivusi-temporalisi *-on* raggal bővült alakja.

a. Tartalmas alapszóval csak 3 példánk van. 162:16: „Es yme *efelkoron* kezdde az hews afoytanÿa” (Et ecce, *circa* horam noctis mediam, coepit invenis oscitare); 41:3: „tewbÿer ne menne hozzáÿa egy nappon hanem czak egyel keneruel es vizuel. Es *veternÿekoron* euel egyel” (semel in die... et semel in nocte hora matutinali); 87:28: „Es egyeb *ÿdewkoron* lakoÿykuala zent fferencÿ zent marÿaua” (Alio quoque *tempore*);

32:14: „*Mÿkoron* yutanak vetternÿe corra” [!] (*dum* surrexisset ad matutinas); 10:5: „*Mÿkoron* menne az vton: monda tarfanak” (*dum* iret per viam); 66:21: „*mÿkoron* azon frater ewlne az aztalual” (*quum* idem frater sederet in mensa); 13:5: „zerzednec elew kezdetiben: *mÿkoron* keues fraterec valanak” (In principio ordinis, *quando*); 48:11: „Es mÿkeppen *micoron* boczatom uala kezemett kebelembe” (Et sicut *quando*); 59:24: „*Valamÿkoron* valakÿytwl hÿwtattatÿykuala” (*quan-documque* ab aliquo vocabatur); 75:5: „Azert *nemÿkoron* Vr papa mentuolna zent Claranak monoforaba” (Etenim *quadam* vice papa... accessit); 23:16: „monda frater ÿlefnek: kÿ *azkoron* vala vÿkariususa az zerzetnek” (qui erat *tunc* vicarius ordinis); 78:26: „*Mÿdenkoron* keuefbbet vewttem mÿnt ennekem kelettuo” (*Semper* minus accipi); 48:17: „*mendencoron* ewtett... gÿczzerem” (*semper* eum... magnifico). Stb.

Régebbi felfogás szerint a *-kor* rag összetételi utótagból alakult (Simonyi 1905:392; Papp István 1966:127). A közfelfogás ezzel szemben a *koron*, *kort* névutókat tekinti a rag közvetlen előzményének (Mátai 1991:425-6; Zsilinszky 1992:702; stb.). A Jókai-kódex a *koron* névutó első és tömeges előfordulásait adja. Feltűnő a névmási alapszókkal alkotott névutós összetételek túlnyomó aránya: 183-ból 180. Érdeemes ezt az alakváltozatok bemutatásával is érzékeltetni:

Azkoron (1), azkoron (2), akkoron (1), akoron (1) össz. = 5;

Mykoron (12), Mÿkoron (7), Mikoron (7), Mÿcoron (4), Mikaron (1), mykoron (41), mÿkoron (65), mikoron (1), mÿcoron (3), mÿkoron (2) = 143;

Mÿndenkoron (1), mÿndenkoron (2), myndenkoron (2), mendenkoron (4), mendencoron (2) = 11;

Nemÿkoron (5), nemÿkoron (6), nemykoron (2) = 13;

Valamÿkoron (1), valamÿkoron (4), valamikoron (3) = 8.

A *-koron* egybeírása kivétel nélküli ezekben a határozószókbán, de a tartalmas szókkal is. A *kor* főnév még kétszer önállóan is előfordul a kódexben: 77:4: „*Azkoron* kyben meg eluala zent Egyed” (*Tempore*, quo vivebat sanctus frater Aegidius = abban az időben); 32:14: „*Mÿkoron* yutanak vetternÿe *corra*: monda zent ferenc” (*quadam* nocte dum sur-rexissent *ad matutinas*, dixit sanctus Franciscus = veternye idejére). Az írásváltozatok nagy száma nem hangzási eltéréseket tükröz: a tíz változatban írt *mikoron* egyetlen hangzást jelöl; legfeljebb a *mindenkoron* és *mendenkoron* példái tükröznek eltérő hangzást, meg az *azkoron* és *akkoron* példái. A *koron* a főnévi névmási előtagokkal kijelölő jelzői viszonyban volt, amely melléknévi jelzőssé is alakulhatott később: *ilyenkor*. A tartalmas alapszóval birtokos kapcsolat is feltehető: *éjfélskoron* 'éjféli idején'. Az *egyéb idő koron* melléknévi szerkezetnek is felfogható: *máskor*.

Az időhatározó jelentésén belül megjegyzendő, hogy a 143 *mikoron* mind vonatkozó értelmű: 'amikor'; kérdő jelentésűre nincs adat. A *némikoron* példái 'valaha, rég, egyszer, aliquando', a *valamikoron* hasonló jelentése mellett 'bármikor' jelentést is hordhat.

Szövegtani megfigyelés lehet, hogy példáink jelentős része mondat vagy szólam kezdetén szerepel, amit a nagybetűs szókezdés jelöl. Az alakváltozatok felsorolásából látható, hogy szókezdő nagybetűs *Mikoron* 31 példában szerepel, s ehhez hozzászámíthatjuk még a „*De mikoron*” 10, az „*Es mikoron*” 12 példáit is. Talán a latin-magyar elbeszélő stílus jelensége ez.

-kort (5+0+0)

(5)

A *kor* 'idő, időszak' főnév locativusi-temporalisi *-t* ragos alakja.

a. 93:7: „Az bekefegnek tetelerewl *mýkort* az barátok valnakuala haborot” (*quando* unus turbabat alium); 9:15: „Es *mykort* volna elmeýeben ýftenhez akasztatott: nem felele neký” (et *tunc* esset mente suspensus ad Deum, non respondit); 15:6: „De frater maffeus *mýkort* meg mondottauolna” (Frater autem Masseus, *quum* dixisset); 9:7: „Es *mýcort* yutottuolna az herre” (Et *cum* pervenisset ad locum); 33:23: „Es zent fferenc czudalcodak hogý ew *mýndenkort* ellent feleluala” (quod ille per (*semper*) contrarium respondebat).

A *koron*-hoz képest a *kort* elenyésző adatszámot mutat. Elképzelhető, hogy a két ősi locativusi rag közül az élő nyelvhasználatban inkább az *-(o)n* szerepelt, a *-t* visszahúzódott, inkább a már korábban rögzült névutókon élt tovább.

A névmási alapszók itt is kizárólagosak; a *mikort* 'amikor' értelmű vonatkozó határozószó. Az egybeírás az összetétel jellegét bizonyítja: a névutó morfológiai jellegű összetétel utótagja.

-szer (-szor, -ször) (17+0+0)

(17)

A *szer* 'sor, rend, mód' jelentésű főnévből alakult *szeren*, *szert* névutók raggá rövidülőben levő alakja (Zsilinszky 1991:452, Korompay 1992:362).

Példák az illeszkedés típusai szerint: 72:13: „lewn neký *keczser* zozad menbelewl” (facta est sibi vox de caelo, *bis* clamans); 9:20: „zent ferenc ýmmaran yelenfezes vala benne *tebzser*” (beatus Franciscus *multoties* iam expertus fuerat - a *töb*b a kódexben többször *teb* alakú, így nincs illeszkedési eltérés).

A veláris illeszkedés teljeskörű: 10:3: „frater Bernald ew tewle *harumzor* hýuatattot” (frater Bernardus *ter* ab eo vocatus); 45:16: „Es tehat latek tewz langott menbelewl leýtewtt es veled zolott es *f3okzor* neký felelný tegedett Es *harmaczor* te kezeýdett neký ký terýeztený” (Et tunc vidi flammam ignis descendentem de caelo tecum loquentem, et te illi *pluries* respondentem et manum illi *tertio* extendentem); 9:22: „legottan *maloczor* es *harmaczwr* hýua” (iterum *secundo* et *tertio* vocavit - a *-czwr* egyetlen adat). Stb.

Labiális tőhöz illabialis *-szer* társul: 41:1: „hogý *tewbzser* ne menne hozzaýa hanem czak egýel” (quod *non nisi semel* in die iret ad eum); 6:19: „melý megnýtalban *elewzer* efek eýz” (In qua apertione *primo* occurrit); 8:19: „Azert hogý *elewzer* ew vewn ewangeliumý zegenfeget” (quod evangelicam paupertatem... ipse *primus* incepit).

Egy adat van a rag/névutó *-ször* előfordulására: 76:16: „*Elewzewr* criftufnak halat ada” (*primo* gratis Deo egit).

A *szer* főnév több névutónak adott alapot: *szerint*, *szerte* és talán a *szerrel* is ide vonható kódexünkben. A melléknévi jelzős szerkezetekre, a *szeren*, *szert* névutókra nincs adatunk, pedig ezeket gyaníthatjuk a számhatározói *-szer* rag mögött. Az alakszerkezeti sor párhuzamot mutat a *koron*, *kort*, *kor*, illetőleg a *módon*, *módra*, *mód*, *képpen*, *képp* sorozatokkal.

A *-szer* előzményeként Berrár a BécsiK. *Vtolzeren* alakját említi (1957b:39). Mások szerint névutózási fázis közbeiktatása nélkül, az *előszert*, *utolszeren* rövidült *előszer*, *utolszer* alakokból is elvonódhatott (Korompay 1992:362). Tipológiaiilag fontos, hogy itt melléknévi (számnévi) szófajú alapszóhoz kapcsolódó viszonyzóval állunk szemben: nyelvtudományunk Simonyiig többnyire csak főnévi alapszóhoz kötötte a névutózást.

A Jókai-kódex 17 multiplicativusi toldaléka így oszlik meg alakilag: *-szer* 5; *-ször* 1; *-szor* 11. Az illeszkedés nem teljes volta miatt nem lehet teljesen elfogadni Korompay (1992:362) állítását, hogy „a kései ómagyar kor elején a *szēr* már a ragrendszer szilárd eleme.” Kétségtelen azonban, hogy raggá fejlődése már a korai ómagyarban megindul, s a Jókai-kódexben vége felé jár. Feltűnő ugyanakkor, hogy a BécsiK.-ben a folyamat még hátrább tart: az illeszkedés meg sem indult, csak a *-szer* alak fordul elő (Károly 1965:232).

Jelentésében két árnyalat figyelhető meg: tőszámnevekhez járulva „globalizáló” matematizálódó jellege van, sorszámnevekkel kapcsolódva megmarad egyedi, eseti vonatkozása: *kétszer*, *sokszor*, de *másodszor*, *harmadszor* (vö. Sebestyén 1998:172).

D) Keletkezőben levő névutók

elmúlván (3+0+0)

(3)

Az (*el*)*múlik* ige határozói igeneve (Névut. 79; TESz.).

a. 28:4: „Es kyřded ydew *el muluan*: lewn nagy var” (et parvo *elapso tempore factum est ibi castrum magnum*); 158:4: „Mert legottan elfew fya meg betegewle kewřded ydew *el muluan* ky boczata lelket” (parvo *elapso spatio spiritum exhalavit*); 39:3: „Es azért ez felewl mondott ydnepp *el muluan*: Es vrland[us] vr feldebe teruen: zent ferenc boczata kettewt tarfy kewzewl” (*Completa itaque sollemnitate praedicta...*).

A TESz. a *múlván* névutó első előfordulását 1525-ből idézi. Mátaí szerint (2002:78) a JókK-beli adatok még „tisztá igenévi” jellegűek. Zsilinszky szerint a névutó a kései ómagyarban alakult ki (1992:702). Joggal írta a TESz.: „A *múlva* és *múlván* névutóként való minősítésének kora vitatható.”

Egységesebb a közfelfogás abban, hogy a névutó előzmény-szerkezete „nominativus absolutus” (Hat. 282); saját alannyal rendelkező határozói igenév, amely „alanyi vonzatával együtt vált névutós szerkezetté” (Lengyel 1989:195). Azt mondhatnánk: a *múlva* olyan „ragvonzó névutó”, amely zéró ragos nominativust vonz. A latin *elapso* az *elabor* átvitt ’elillan, elszökik’ jelentésével alakult.

Az *elmúlva*, *elmúlván* változatokat sokan az igekötő miatt nem tekintik névutónak. Joggal mutat rá azonban Katona Krisztina, hogy a *-től megválva* esetében az igekötő megléte nem akadály (2000:217). A JókK. példáiban az igekötő a tartalom megváltozása nélkül elmaradhatna. Harmadik példánk latinja (*completa*) a kódex egy másik helyén *megetelven* fordításban jelenik meg: 140:29: „De az predicacio *megeteluen*” (*Completa vero praedicatione*). Itt is az „elmúlván, véget érven” szinonimákat várhatnánk, mint a ma is eleven *telik-múlik* kifejezésben. Hasonló saját alanyos igenevek kódexünkben: 87:19: „zemeremfeg *el hagyuan*” (= totus nudus); 97:5: „p[re]dicacio *meg vegeuzen*” (= finita praedicatione); 126:17, 20: „ymadrag *el hagyuan*... es zegenfegnek ferelme *el hagyua*” stb. (ez utóbbi példa az igenév rövidebb változatának meglétét is tanúsítja).

Mindezeket figyelembe véve az *elmúlván* szóalakot erősen névutószerűnek minősíthetjük kódexünk nyelvállapotában.

[jutván] 0+0+0)

(0)

A *jut* ’(el)érkezik, megjön’ jelentésű ige határozói igeneve.

Az igenévi *jutván* szóalakra kódexünkben egyetlen példa van: 73:16: „De yuttuan Aldot vr iefus crifus zewletety napyanak ydnepere kynek zewletety napyara az apacza lyanok zoktakuala myfere meny es vratt uenny” (*Adveniente vero sollemnitate Domini nostri Jesu Christi benedicti, ad cuius matutinum sorores solebant accedere et in missa nativitatis communicare devote*).

A szóalak kódexünkbeli szemügyre vételét a körülötte kialakult érdekes eszmecsere indokolja. Már Simonyi megemlíti, hogy a *jut* ige a régiségben olykor vonzat nélkül kerül elő (1888:4). A

HBK. *bírságnap jutva* kifejezéséről Benkő Loránd ezt írja: „Ha már a határozói igenevek névutói szerepe szóba került, hadd utaljak itt a HBK.: *birfagnop ívtua* szerkezetére. Nem mintha a *jutvá*-t akár itt, akár egyebütt kifejezetten névutónak tartanám, de van bizonyos kapcsolata, hasonlósága az igenéből lett ragvonzó névutókhöz. A régiségben nem ritkák az efféle, időre vonatkozó kifejezések: JordK. 439: *esthwere juthwan*; VirgK. 33: *zent kereztnapyara iutuan*; stb. A HBK. ragtalan határozós szerkezete a maga jelöletlenségével nem föltétlenül előzménye ezeknek: lehet megőrzött régiség ugyanúgy, mint ragjavesztett határozó... A jelölt határozós *valamire jutva* ~ *jutván*, valamint a jelöletlen határozós HBK.: *birfagnop ívtua*-féle szerkezetek mindenesetre nem álltak messze attól, hogy időhatározót jelölő névutós szerkezetekké fejlődjenek. Ebben feltehetően a *jut* időre vonatkozó szerepének a nyelvtörténetben fokról fokra való háttérbe szorulása akadályozta meg e szerkesztésmódot” (Benkő 1980:287). Átveszi ezt a véleményt a történeti nyelvtan is (Zsilinszky 1991:451).

A kérdéshez szólva Hadrovics László egy posztumusz írása így érvel: „Kár, hogy Benkő ezen a helyen egyúttal nem mondja meg világosan, hogy ilyen értlemezés szerint a *jutva* igenévként mi vagy ki lenne az alanya, maga az Isten, aki bírságnapon ítélni jön, vagy az elhúnyt, aki bírságnapra, azaz ítéletre jut” (1998:271). Hadrovics - Zolnai Gyulának egy 1894-es, elfelejtett véleményét felújítva - úgy véli: a *bírságnap jutva* kifejezésben a *bírságnap* nem határozó, hanem az igenév alanya. Igaz, hogy a *jutván* igenév legtöbbször *-ra/-re* ragos határozóval jár, de mellékmondatot sűrítő, a latin ablativus absolutus fordításaként előforduló szerkezetekben időre vonatkoztatva ragtalan szóval kapcsolódik: idővel kapcsolódva a *levén*, *múlva*, *múlván*, *telve*, *telvén*, *jutva*, *jutván* igenevek a leggyakoribbak.

Hadrovics ezzel nem cáfolja meg Benkő névutós gyanúját, csak a ragvonzó csoportból az alanyesetet vonzó kategóriába helyezi a *jutva* alakot, ahol a *múlva* valóban máig élő névutóvá vált.

A Jókai-kódexben a *jut* ige különböző alakjai 21 mondatban fordulnak elő. Közülük 12 esetben *-ra/-re* vonzat szerepel, többnyire konkrét helyhatározóként, de néha idő vagy elvont jelentésben is: 156:16: „*yuta halalra*”; 32:14: „*yutanak vetternye corra*”; 112:6: „nem boczatom ez vylagot *yuttnya tewredelmefegre*” stb. Előfordulnak más lativusi határozók is a *jut* alakjai mellett: 133:18: *Romaba*; 131:13: *egyha3ba*; 58:1: *men orzagba*; 36:22: *varaban*; - 138:8: *varafhoz*; 39:9: *vrhoz*; 77:22: *ewhozza*; - 121:5: bekefegnek... *allatyayg yuta*; stb.

Külön figyelmet érdemel az ige két igekötős fejleménye: 130:3: „De mýkoron monnaýk feld kýuel nemý helyben hogy egyetlenbe uennenek etket *egybeyuttakuala* nem lewlnekuala holot letennek az lewlt alamyznat hanemczak fewldet” (in quodam loco *convenissent*); 109:9: „Azert akarnam ynka b erewfewytený ewkewt yozakokban hogy mýkoron tewredelmnek *ydeje el jutandana* velek vo(n)lna vrok tewredelmefegekben” (Ideo vellem eos magis roborari virtutibus, ut quum *tempus* tribulationis *venerit*, secum haberent in angustia Dominum). Ez utóbbi eset az egyetlen, amelyben a *jut* igének ragtalan, alanyi bővítménye van: az idő megjön, elérkezik. A *jut* itt világosan a *jön* szinonimája: ma is úgy mondjuk: *eljön az ideje* valaminek. (Vö. még: Máta 2002:75.)

Összegezve azt mondhatjuk: a *jutván* igenév „helyzetben volt” ahhoz, hogy akár a *múlva* mintájára ragtalan alapszóval, akár a *-tól megváln* mintájára, ragvonzóként bekerüljön az ómagyar kor névutóállományába. Elvetelésében a Benkőtől említett időhatározói igejelentés háttérbe szorulása játszhatta a fő szerepet. A Jókai-kódexbeli *jutván*.. *idnepére* semmiképpen sem tekinthető névutózásra gyanúsak. Él viszont még az *eljut az ideje valaminek* kifejezésben az „eljön, megérkezik” jelentésárnyalat, amelynek alapján az alanyos szerkezet eleven lehet.

kedvéért (4+0+0)

(4)

A *kedv* (= jókedv) főnév személyjeles és causalis-finalisi *-ért* ragos alakja (Névut. 177).

b. 80:5: „mene... zent marianak egyházaba *ajoytatoffagnak kedueert* es *aldozafnak kedueert*” (Accidit... quidam ecclesiam Beatae Mariae de Portiuncula oraturus intraret et oblationis causa); 83:17: „Es az barátok *mynyfternek kedueert* es az *idneppnek*: czyńnalnanak aztalokot” (fratres occasione ministri et festi paraverunt mensas); 26:17: „kyt zent fferencz *yftennek kedveyrt* kere: hogy ewtett vettne által az tonak nemynemew zygetebe” (Quem rogavit amore Dei).

Simonyi írja (Hat. I. 442): „*Valaki kedvéért tenni vmit*: ez eredetileg bizonyára annyit jelentett, mint 'azért tenni vmit, hogy vkinek kedvét találja az ember; vkinek kedvét keresni vele.'” Versegly után az 1962-es akadémiai leíró nyelvtan tekinti névutónak, majd Gálffy elemző tankönyve (1972:224). Magam az esetenként névutószerű kifejezések közt tárgyalom (Névut. 177). Viszonyszói, névutói jelentésről akkor beszélhetünk, amikor az örömszerzés mozzanata már nem ébred fel, helyette a cél képzelet kerül előtérbe: céljából.

Formailag a személyjel és a testes rag az ősi névutóknál későbbi keletkezésre utal. Ezt erősíti meg a kétszeresen jelölt birtokos szerkezeti forma, a *-nek* ragos alapszó is.

A célhatározó szerep főleg az elvont jelentésű alapszók esetében érezhető; a *miniszter*, az *isten* szóval kapcsolva kevésbé: 'áldozás céljából'; illetőleg: 'hogy a miniszternek, istennek tessék; örömére'. Az *amore Dei* későbbi közkeletű fordítása az *Isten szerelmére* lett.

[?-n keresztül] (0)

(0)

A *kereszt* főnév *-ül* essivusraggal alakult származéka (TESz.).

Határozószóként a TESz. 1529-ből idézi rá az első adatot, névutóként 1604-ből. Felvételét itt P. Balázs János egy lábjegyzete indokolja, melyet egy szóhoz fűz: 112:17: „fenky nem lezen ky hordozhatna te zerzetedet hanenczak [!] *erdewkewn(k)*” (nullus erit, qui possit portare habitum tuum nisi *per silvas*). A kiemelt szóhoz az alábbi lábjegyzetet fűzi a kiadás: „A szöveg *k* át van húzva. (Talán a *keresztül* (*per*) névutó kezdőbetűje akart lenni.)”

A kódex számítógépes feldolgozása sem *keresztül* névutót, sem határozószót nem vesz fel (Jakab-Kiss 1980). A *kereszt* főnévre 24, a *keresztfa* összetételre 4 adat van. Simonyi ezt írja (Hat. 176): „A *keresztül* névutó synonymuma az *által* v. *át* névutónak; de csakis *-n* ragos főnévvel használjuk.” Példái mind késeiek: Arany, Jókai, Madách műveiből valók.

Véleményem szerint a *per silvas* fordítása *erdőkön* lett volna, ebbe bakizott bele a másoló. Az *erdőn* locativusi-superessivusi alak egyszer előfordul a kódexben: 72:6: „Tewrtnek hogy nemy napon bel mene erdewbe es által menuen az *erdewn* az mondot *ajoytatoffagert*” (quadam die intravit in silvam; et eundo *per ipsam*). Ez ugyan az *által* igekötő vonzata, de bizonyítja a superessivusi alak meglétét.

Az *-n keresztül* névutó ekkori megléte a kódex fenti helye alapján nem igazolható, bár létezése általában nem zárható ki.

-hoz közel (5+0+0)**(5)**

A *köz* 'térköz' főnév *-l* ablativusi ragos alakja. „Felépítésére nézve a *köz*el azonos a *köz*ül névutó-határozószóval” (TESz.). Az ablativus → locativus irányjelölésre sok példa van, itt szerepe lehetett a két viszonyzó teljes elkülönülésében.

a. 155:11: „Maran[us] hegyenek varaban beneuentum *varalhu3 [!] kewzel...* meg hala” (In castro montis Marani, *prope* Beneventum); 51:20: „laknakuala... egy helyben *kewzel affyfyahoz*” (stabant in loco... *prope* Assisium); 111:17: „ffrater cunrad[us] lakozykuala *kewzel affyshoz*” (*prope* civitatem Assisii); 39:1: „vraland[us] vr lakozykuala *kewzel* aluerna *hegyehez*” (*prope* montem Alvernae), 87:16: „Paranczola neký... menneel alamyznaert nemýnemew *egy mely fewlthew3 kewzelualo* uaralba” (iret... ad quoddam castrum *prope* circa unum milliare [terram]).

A *köz*ül és *köz*el azonos alakszerkezetéhez bizonyára eltérő mondatszerkezeti szerep is járult az irányváltáson túl. A *köz*el határozószóként önálló mondatrészként élt. Kódexünkben is: 107:14: „menenek hoftyenlisnek vrahoz *ky vala ottan kewzel*” (qui erat *ibidem*). A fenti példák a *köz*el első nyelvemlékes előfordulásai. Névutó voltát a 18. század óta tucatnyi nyelvtan számon tartja (pl. a MMNyR, de az ÉrtSz. nem - vö. Névut. 20). Határozószóból összekapcsolt határozós szerkezetekben alakult ragvonzó névutóvá. Versegly egyértelműen „esetet vonzó határozószó”-nak minősíti (1817:362). Ez természetesen nem zavarja határozószói használatát.

Példáinkban mindig helyhatározó, a *prope* előljáró fordítása. Fordított és közbeékeléses szórendje is ekkori kialakulására enged következtetni. Mátaí szerint (1984:284) a *köz*el, *messze*, *rokon*, *távol* határozószók ragvonzása „névutószőségükre utal” már az ómagyarban is. Az utóbbi három csak határozószóként fordul elő kódexünkben.

[lévén] (0)**(0)**

A lenni ige határozói igeneve: a megnevezett dolog, állapot, cselekvés bekövetkeztekor, következtében (Névut. 179).

a. 141:20: „Es yme *y dew kez leuen* Azon Jacoba cergetuala az Capura” (Et ecce, *facto* intervallo modico, domina Jacoba sonavit ad portam. = mikor az időköz eltelt); 5:16: „legottan *holualleuen* hozzahývya zent ferencett” (statim mane *facto* advocat sanctum Franciscum = mihelyt reggel lett); 148:14, 16: „Chuda: legottan *kerez*t *leuen* bel rekezte ew zewrnyew zayat es az *paranczolat leuen* legottan magat feye hájtuan leteryezte zent ferencznek labáyhöz” (Mirabile dictum, quod statim *facta* cruce conclusit os illud terribile! Et *facto* mandato statim se ad pedes sancti = mihelyt a kereszt(vetés) megtörtént... és a parancs meglett); 152:11: „es engem te erted *keze*leuen el ne hagy” (et me is fideiussione pro te *facta* minime derelinques = mivel kezes vagyok); 78:11: „es ott kele harmad zepfegew lilium Es *ez leuen* el futt az frater eged” (Et confestim ortum est tertium lilium. Et hoc *facto* frater Aegidius an fugit = ez megtörténvén); 12:3: „es *az leuen* monda zent fferenc” (Et hoc *facto*, dixit sanctus Franciscus = és mikor az megvolt); 160:1: „egyebeket *kyk* ot valanak rezzeztuen ymadafra *ky leuen* kezde az gyermek nemy keuffe afoytany” (Quo *facto* coepit puer aliquantum oscitare = ami miután megtörtént); 74:18: „Azert ez enne malaft *nekem leuen* erewlyetek” (Unde de tanta gratia *mihi facta* gaudete = hogy nekem lett); Stb.

A *lévén* névutó voltát Szabó Dénes vetette fel (1955:319). Tompa József is névutószőrűnek mondja a *beteg lévő*n 'betegségem miatt' kifejezést. Lengyel Klára alapos tanulmányozás

alapján arra a következtetésre jut, hogy „nincs helye a névutók és a névutószerű szavak között, létigenévnek, illetőleg segédigenévnek neveztük” (1989:211). Névutó minősítése azóta is elő-előbukkan (Grétsy-Kemény 1996:353). Régiségbeli előfordulásait Hadrovics a latin ablativus absolutus fordításának tekinti. Szövegtani magyarázatot is ad rá: „Egy eseménysorozat lezárásaként főleg a *meglevén, elvégezvén* szerepel mint átvezető formula egy újabb közléshez. Idővel kapcsolatban pedig a *levén, múlva, múltván, telve, telvén, jutva, jutván* igenevek a leggyakoribbak” (1998:273).

A Jókai-kódex fenti példáiban még többnyire tartalmas igenévként használatos, a latin *facere* származékaként, időt, cselekvést jelentő szók mellett, az előidejűség érzékeltetésével: miután valami megtörtént, meglett. Példáim közt aránylag sok a névmással kapcsolódó: 5. A megengedő jelentésű *létére* névutó szerepében már régen előfordul: Félegyházi Tamásnál (1586: Márk 8:18) „*Szömötök leuen* nem lattok? es *fületök leuen* nem hallotok? es nem emleköztök?” Ugyanez a Vizsolyi Bibliában: „*Szemetek lévén* nem láttoké: és holott fületek vagyon nem hallotoké: és nem emlékezteké meg?” Itt a kifejezés azt jelenti: bár, noha, annak ellenére hogy van szemetek, fületek. A jelentések alakulásában szerepe lehetett a két szóalak azonos töből származásának.

A névmási alanyok mellett a *levén* nem veszíti el fogalmi tartalmát, nem erősödik viszonyjelölő szerepe: *ez, az, ki lévén* világosan utal a szövegelőzményre: *miután ez, az, ami megtörtént* (vö. Sebestyén 1959:466).

Összegezve azt mondhatjuk: a Jókai-kódex példái még tartalmas jelentésű igenevei a *lenni* igének, szorosán tükrözik a latin *facere* ige *factus* származékát, a tesz, csinál, történik jelentésárnyalatokat. Sem önálló határozószóvá, sem névutóvá fejlődésének nem látszanak jelei. Nincs jelen még a megengedő jelentése sem, ami később a *létére* névutószerű jelentésével való vegyülést előidézhette.

módra (3+0+0)

(3)

A latinból kölcsönzött *modos, mód* 'megjelenési forma; cselekvés rendje' főnév *-ra* sublativusi ragos alakja (TESz.).

a. 83:24: „lata az aztalokott magaffan meg uettny Es *oduar modra*” (vidit mensas in alto positas et *curiose* paratas); 85:2: „Mikaron [!] latam ez aztalt tÿztafen es *oduar modra* zerzettett Gondolom hogy ne legyen zerzeteffege[n]eknek aztalla” (Qum viderem mensam honorifice et *curiose* paratam, consideravi, quod non erat mensa pauperum religiosorum); 92:27: „Es mykaron voltuolna bod[og] ferencznek *palajt modosraualo* egy zen” [két levél hiány] (qum beatus Franciscus haberet pannum plicatum *in modum* mantelli...) A *modos ~ módos* itt nem magyar *-s* képzős alak, hanem a latin *modus* (?-s-ező) magyar fejleménye, valószínűleg hosszú első szótagi és nyiltabbá vált második szótagi magánhangzóval. A *módra* és *modosra* (~ *módosra*) közt nem morforológiai, csak hangzásbeli eltérést látok.

Az *udvar módra* (~ *udvari módra*) kifejezések a gazdagon megterített, fejedelmi, udvari fényűzést idéző, szegény szerzetesekhez nem illő lakoma miatt feddő történetből valók. A harmadik példában a *modus* jövevényszó magyar kiejtésben nyiltabbá vált, de még kétszótagú *módos* változata szerepel névutóra gyanús kapcsolatban: ezt igazolja a latin „in modum mantelli” szövegrész. A változatok magyar kiejtése *módra* és *módosra* lehetett (TESz.).

A viszonyozói lehetőség már a latin szó jelentésében benne rejlett, valódi viszonyozóvá valószínűleg az itteni első előfordulások idején válhatott. Simonyi (Hat 242) névutóként

tárgyalja, az ő nyomán magam is (Névut. 150-2). Főnévi, majd melléknévi jelzős szerkezeti előzményével külön is foglalkoztam (Sebestyén 1963:314-9; hasonlóan: Máta 2002:81). A *módra* szinonimájaként előkerül a *szerint* is ugyanitt: 83:19: „czýnalanak aztalokot nemýkeuffe týztfen es *oduarzerent*” (honorifice et *curiose*). A történet címe is erről szól: 83:12: „Mykeppen fegye neg az barátokot kyke [!] czýnaltakuala *oduary* aztalt”: udvari szokásra jellemzőt.

nevében (0+12+0)

(12)

A *név* főnév személyjeles és *-ben* inessivusi ragos alakja (Névut. 181).

b. 76:7: „Es aldyad meg ewkewt *vrnak neuebe*” (et benedicas eos *in nomine* Domini nostri Jesu Christi); 135:21: „paranczola hogý *vrnak neuebe* zayat meg nýttna” (ut *in nomine* Domini os aperiret); 60:7: „kerlek teged felfeges *iefufnak* es mendenható *haromfagnak neuebe* fegehetek” [nincs latin megfelelő]; 82:21: „*Iftennek neuebe* tegýetek alamýznat nekewnk” (Amore Domini Dei facite nobis eleemosynam); 125:17: „Es gyczewlkewdny kezðnek embereknek gyczeretyben Es *tudomannak neueben*” (et gloriabuntur *in laudibus* hominum et *de nomine* scientiae). Stb.

Simonyi a *fejében* szinonimájaként tárgyalja (Hat. 224), rajta kívül csak Gálffy említi (1972:226), valószínűleg a Névut. (181) nyomán. Simonyira meg talán a Szókötés volt hatással (1843:61), ahol az *-ul*, *-ül* kapcsán szinte teljes összeállítást találunk a helyettesítés és csere eszközeire: *eszköz-ül*, *gyanánt*, *-kép*, *-képen*, *képében*, *-ként*, *fejében*, *nevében*, *helyett*, *-nek*. Kódexünkben leggyakrabban az *úrnak* (5), *istennek*, *Krisztusnak* alapszókkal fordul elő, mindig birtokos jelzői *-nak* ragos formák után. Jelentése a személy dolog nevének segítségül hívását, annak képviselőtét fejezi ki. Valójában egyfajta helyzetátképzés fejeződik ki benne: 44:7: „Es monda zent ferencz paranczok teneked mý vronk *iefus criftunak ereýeuel* hogý valamý vagý meg alý magadot se indohad” (in *virtute* Domini nostri Jesu Christi). Benkó Loránd az „*istenségnek neve miá*” (KTSz.) kifejezése kapcsán írja: „Az *istenség neve* itt alighanem az isteni hatalmat, isteni dicsőséget jelképezi, aminek jegyében, aminek kifejezéseképpen valószínűleg Sybilla jósnő látomást látott. E jelentésre vö. pl.: Jókk. 39: *vr iefus criftunak neuebe menenek azok zent ferenczert*” (1980:285).

A helyettesítés mozzanatára az ÉrtSz. is utal: *nevében* „helyette, meghatalmázására, megbízásából; képviselőtében, személyében, képében” (*név* c. a.). A *nevében* szövegformulává vált például oklevelek bevezető fohásza gyanánt: *In nomine* sanctae Trinitatis et individuae Unitatis...

Nem vált valódi viszonzószóvá, bár a fenti szerepekben máig él (Névut. 181). Máta Mária említi, hogy a Müncheni Kódex is a *nevében* elemet használja *képében* helyett (1971:102).

számából (1+0+0)

(1)

A *szám* ’élőlények rendje, csoportja, sora’ főnév birtokos személyjeles és elativusi *-ból* ragos alakja (TESz.).

b. 51:5: „Azert byzonual hýgý en nekem hogý te vagý *karhozattacnak zamabalol*” (ideo credas mihi pro certo, quod tu es *de numero* damnatorum).

Simonyi a „*Fejében (nevében, számában)*” cím alatt tárgyalja ezeket a „képpen, ként, gyanánt értékével vagyis essivusi jelentéssel” használt elemeket (Hat. 220-6). Példákat hoz a factivusi *számába, számba* mellett a *számából* előfordulására is (226). A *szám*-nak fent idézett jelentését Pais Dezső a seregek, csapatok megszámlálásából, *szerbe, számba vételéből* vezeti le (1942, idézi Balázs 1988:87). Uralkodó mozzanat ebben a jelentésben a valamilyen szempontból való csoportos összetartozás: emberek, dolgok közössége. Zsilinszky (1992:701) a kései ómagyar kor névutó-kezdeményeként említi, ezt erősíti meg Mátai (2002:77) is.

Adatunkat a TESz. a *szám* főnév első előfordulásaként említi, névutó voltára nem utal. Sajátos fejlemény, hogy a névutóvá váló elem a *-ból* ragot még átmeneti rag-névutói *-balól* formában veszi fel.

A *számabalól* jelentése világosan partitivusi: a kárhozottak közösségéből, közül. Nem zárható ki, hogy a latin *de numero* szolgai fordítása szülte a szóalakot, bár a *szám* főnév egy-két származéka is előfordul már kódexünkben: *számtalan, számlál* (TESz.).

III. A r e n d s z e r f ő b b k é r d é s e i

1. A teljesség kérdése

1. A Jókai-kódex névutózásának teljes mélységű vizsgálatát már a bevezetésben azzal indokoltam, hogy a korai ómagyar szövegekből kiemelhető, valós előfordulású példatár oly csekély, hogy abból a készlet és a rendszer kontúrjai is megrajzolhatatlanok. A korpusz méretéről szólva láthattuk, hogy kódexünk a maga húszszet meghaladó szóalaknyi terjedelmével talán már több lehetőséget adhat mindkét vonatkozásban. Ismételten óvni azonban attól, hogy a számoknak túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítsunk. Láthattuk: huszadik századi anyagunk 100 névutóját egyesek soknak találták, mások még hozzátettek e számhoz. A történeti magyar nyelvtan szerzői a kései ómagyar nyelv névutókészletét 50 körülire becsülték (Zsilinszky 1992:696-7). Ez azonban elég tágra értelmezett „szinkronia” (a 14. század közepétől a 16. század harmincas éveiiig - Benkő 1991:20); illetőleg nagyszámú nyelvemlék feldolgozásának összesítése. Jellemző adat például, hogy a TNyt. fenti összesítő táblázatában létezőnek tekintett névutók közül a kötelezően vizsgált 270 ezer karakternyi szövegből 14 névutóra egyetlen adat sem fordult elő: létezésüket csak a többi forrás alapján lehetett igazolni. Arra a kérdésre, hogy a Jókai-kódex terjedelme hogyan viszonyul az említett kötelező törzsanyagéhoz, azt mondhatjuk: jó fele, kétharmada lehet annak. Azt is hozzátehetjük azonban, hogy a Zsilinszky-féle táblázat - amelyet az egész kutatócsoport konszenzusának tekinthetünk (vö. Benkő 1991:21) - csak a feltehető névutókészlet zömét tartalmazza, és a névutófejezet kiegészül a változatok és az átmeneti formák számbavételével. Ezt az elvet már korábban megfogalmazta Abaffy Erzsébet: célszerű „aszerint is csoportosítani a bemutatásra szánt anyagot, hogy melyek a rendszer szilárd elemei, melyek a kialakulóban, melyek a kihalóban lévők (pl. a névutók). A szinkroniában egymás mellett élő változatok megítélésekor arra is tekintettel vagyunk, melyik tekinthető egy-egy nyelvjárás vagy egy-egy szociolingvisztikailag leírható nyelvréteg jelenségének” (1984:141). Ezekkel az elvekkel teljes egyetértésben tagoltam a fentiekben magam is a Jókai-kódex névutóállományát A)-D) csoportokba. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a korszakösszesítő táblázat a változatok révén megnövekedő névutószámot tükröztet, amihez képest egy konkrét nyelvemlék, melyben a változatokkal kevésbé számolhatunk, az összehasonlításban kevesebbnek tűnhetik.

2. A teljesség kérdésében még sincs más lehetőségünk, mint az, hogy a TNyt. táblázatát a saját kódexünkbeli adatokkal összemérjük. Ezt az összehasonlítást kísérel meg az alábbi táblázat, melyben a TNyt. Név-utólistáját és kötelező törzsanyagának számadatait szembesítjük a Jókai-kódex megfelelőivel. A táblázat fejlécében látható rovatjelölő számok magyarázata a következő:

1. Sorszám a TNyt. névutóihoz. (A táblázat csoportosítását megváltoztattam: a névutó-családok szerinti rend helyett a könnyebb keresés kedvéért mechanikus betűrendben haladok.)

2. A névutó mai nyelvi formában. (Ahol szükséges, utalok a kódexbeli uralkodó formára is. A *felé* és *fölé* családot az *ő-ző* forma címszóba emelésével különítem el; ez a *megé* és *mögé* esetében szokásos megoldás itt jelentések elkülönítését segíti.)

3. A TNyt. táblázat ragtalan alapszóhoz járuló névutóinak abszolút száma a törzsanyagban.

4. A TNyt. táblázat formális birtokos szerkezetet (-nak -a) mutató előfordulásainak száma.
5. A TNyt. táblázat előző két rovatát összegező számadat.
6. A JókK. ragtalan alapszóhoz járuló előfordulásainak száma. (Ide értve természetesen az összes ragozási alapalakot: *házam, házak, házá, házaim alatt* stb.)
7. A JókK. formális birtokos szerkezetet mutató adatainak száma.
8. A JókK. előző két rovatát összegező számadat.
9. A JókK. birtokos személyjeles névutóinak száma. (Ezt az adatot a TNyt. táblázata nem tartja számon, magam, mint a névutós szócikkek szerkezeténél jeleztem, szükségesnek tartom vizsgálatukat. Megjegyzem: a hasonlóan személyes vonatkozású *hozzá képest* típusú adatokat a TNyt. is felveszi.)
10. Az esetleges megjegyzések rovata.
11. A JókK.-ben is meglévő névutók sorszáma. (Összehasonlítási lehetőség az 1. rovat sorszámával.)

Táblázat: A névutók száma és arányai a kései ómagyarban és a Jókai-kódexben

A TNyt. törzsanyag-készlete					A Jókai-kódex készlete					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.	alá	10	2	12	2	-	2	-		1.
2.	alatt	21	8	29	3	4	7	2		2.
3.	alól	2	1	3	-	-	-	-		
4.	által	4	1	5	1	-	1	-		3.
5.	-n által	1	-	1	-	-	-	-		
6.	át ~ ált	-	-	-	-	-	-	-		
7.	belül	3	-	3	69	-	69	-	l. C) csop.	
8.	-vel egyenben	1	-	1	2	-	2	1		4
9.	-vel egyetemben	17	-	17	-	-	-	-		
10.	-vel együtt	1	-	1	-	-	-	-		
11.	elébe ~ eleibe	3	7	10	1	4	5	2		5
12.	ellen	37	19	56	10	5	15	7		6
13.	elől	1	1	2	-	-	-	-	de: adv.	
14.	előtt	49	37	86	12	14	26	7		7
15.	elvé	-	-	-	-	-	-	-		
16.	elvől	1	-	1	2	-	2	-		8
17.	fejében	2	-	2	-	-	-	-		
18.	félé	4	-	4	4	-	4	-		9
19.	felől	36	-	36	3	3	6	-		10
20.	-től fogva	37	-	37	43	-	43	-		11
21.	fölebe	-	-	-	-	-	-	-		
22.	fölől	1	-	1	-	-	-	-	de: adv.	
23.	fölött	8	22	30	2	18	20	-		12
24.	gyanánt	-	-	-	-	-	-	-		
25.	helyett	-	-	-	-	-	-	-		
26.	iránt	-	-	-	1	-	1	-		13
27.	-hoz képest	-	-	-	-	-	-	1		14

A TNyt. törzsanyag-készlete					A Jókai-kódex készlete					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
28.	kívül ~ kül	3	2	5	10	1	11	-		15
29.	kör(ny)ül	-	-	-	-	2	2	-		16
30.	közbe(n)	9	-	9	7	-	7	-		17
31.	közé	1	-	1	-	-	-	-		
32.	közepett	-	-	-	-	-	-	-		
33.	közt ~ között	27	3	30	18	2	20	-		18
34.	közül	22	-	22	16	-	16	3		19
35.	-től megválván	2	-	2	3	-	3	-		20
36.	mellé	-	-	-	1	-	1	-		21
37.	mellett	8	2	10	7	2	9	-		22
38.	mellől	1	-	1	-	-	-	-		
39.	miá	14	-	14	-	-	-	-		
40.	miatt	13	30	43	38	-	38	-		23
41.	mögé	1	-	1	2	-	2	-		24
42.	mögött	1	-	1	1	-	1	-		25
43.	mögül	-	-	-	-	-	-	-		
44.	nélkül	42	-	42	15	-	15	1		26
45.	óta	1	-	1	2	-	2	-		27
46.	-vel öszvén	7	-	7	3	-	3	3		28
47.	szerint	67	-	67	14	-	14	-		29
48.	szerte	-	-	-	3	-	3	-		30
49.	túl	-	-	-	-	-	-	-		
50.	-n túl	-	-	-	-	-	-	-	?	
51.	után	47	47	94	31	23	54	9		31
52.	vége	2	-	2	-	-	-	-		
53.	viszett	-	-	-	-	-	-	-		
		502	182	689	326	78	404	43		
		72,85%	26,41%	80,69%	19,3%					

3. A számok értékeléséhez szükséges még néhány megjegyzés.

A fentebb mondottakból világos, hogy a TNyt. táblázatának teljes készletéhez képest a Jókai-kódex névutótípusainak száma kisebb. Ha azonban azt is figyelembe vesszük, hogy a TNyt. listáján szereplő 53 névutó közül a törzsanyagban 14-re egyetlen adat sincs, akkor a két korpusz névutóinak arányát nem az 53:31 aránypár mutatja helyesen, hanem a 39:31. Vagyis: a törzsanyagból is adathozható névutóknak 79,48 százaléka fordul elő kódexünkben, amelynek terjedelme csak legfeljebb kétharmada a törzsanyagénak. Helyesnek látszik tehát az a feltevésünk, hogy kódexünk változatos tartalma a névutók változatosságát hozta magával.

A névutóadatok száma a törzsanyagban 689, a JókK.-ben 404. Százalékosan ez azt jelenti, hogy arányuk egymáshoz képest 58,63:41,37. Vagyis: kódexünk névutótarkasága nagyobb, mint a törzsanyagé. Ez ismét a tartalom változatosságával hozható összefüggésbe. Természetesen ezt is óvatosan kell kezelnünk: amikor egy-egy névutó csak 1-2 előfordulással szerepel, az növeli a tarkaságot, de sok mögötta a véletlen tényező. Megjegyzem még itt, hogy az összehasonlításban a 9. oszlop adatait figyelmen kívül hagytam, mivel a TNyt. táblázata erre nézve nem tartalmaz adatokat.

Érdeemes talán egy pillantást vetni azokra az esetekre, amelyekben a törzsanyagból nincs adat, de a jóval kisebb terjedelmű kódexből van. Ilyenek: *íránt*, *mellé*, *szerte* (és a birtokos személy-

jeles formában előkerült *-hoz képest*). Lehet, hogy az *iránt* esetében felfogásbeli eltérés van: én az *egyaránt* összetételt a TESz. nyomán ide számolom, lehet, hogy a TNyt. nem. A számszerűségek azonban olyan csekélyek, hogy hiba lenne ezekből a többletekből messzemenő következtetéseket levonni.

Adatkezelési szempontból megjegyzem még, hogy a TNyt. itteni táblázatán szereplő névutókat magam az A) jelzetű „Törzsállomány” című csoportban tárgyalom. Itt azonban van néhány eltérés. Ilyen hogy a *belől* sorában szereplő JókK.-beli *belől/balól* „toldalékot” átvittem a raggá válóban levő alakulatok közé, nálam C) csoport, de adatszámát a TNyt.-táblázathoz illeszkedve itt tartom számon. Másik kis eltérés, hogy a határozói igenévből alakult névutók esetében a *-va/-ve* és a *-ván/-vén* végződésűeket együtt tárgyalom a szócikkekben. Zsilinszky a táblázatba például csak a *-tól fogva, megválva* alakokat veszi fel, a hosszabb végződésűeket a változatok közé sorolja. Magam inkább Károly Sándorral tartok, aki a két változat között nem tesz rangkülönbséget (1957:105). Maga Zsilinszky is elismeri, hogy a *fogva, megválva* és hosszabb változataik egyazon forrásban is együttesen előfordulnak (1992:704). Kétségtelen viszont az is, hogy a *-ván/-vén* végződés még a mai nyelvérzék számára is ragszerűbb, mint a rövid változat (A. Jászó 1991:345; Elekfi 2002:27).

Itt jegyzem még meg, hogy a TNyt. táblázatának névutószámát Zsilinszky 50-nek mondja (1992:714), az általam sorszámozott listán viszont 53 található. Ennek oka az, hogy én külön kezelem, ha ugyanaz a névutóforma ragtalan szóval vagy ragos szóval, „vonzott” raggal áll: az *által* és *-n által* egy sorban szerepeltetése számomra nem fogadható el: az eltérő morfológiai szerkezet mögött más keletkezéstörténeti folyamat rejlik még a funkcionális hasonlóság mellett is. Megjegyzem, hogy a táblázatban nincs még egy sor, ahol ugyanaz a névutó ragtalan és ragos szóhoz egyaránt járulhatna.

A Jókai-kódex névutóinak a korabeli „teljességhez” való viszonyát azzal zárhatjuk le, hogy a szöveg terjedelméhez mérve a benne előforduló 31 névutó az adott társadalmi, nyelvhasználati rétegben feltehető névutók nagyobb hányadát képviseli. Ha a 404 előfordulási példa kevés is - egy-egy névutóra 13 -, az állomány és a rendszer keretei kirajzolódnak. A leggyakoribb, 10-nél több példában szereplők száma 12 (a személyjeles alakok figyelmen kívül hagyásával). Ezek a következők: *balól/belől* 69, *után* 54, *-tól fogva* 43, *miatt* 38, *előtt* 26, *fölött* 20, *között* 20, *közül* 16, *ellen* 15, *nélkül* 15, *szerint* 14, *kívül* 11. Ezek adatszáma együtt 341, vagyis az összes példa 84,40 százaléka. Ez egyben arra is utal, hogy igen sok az alig 1-2 adattal előforduló eset. A *balól/-belől* esetében a raggá válás lehet az ugrásszerű gyakoriság oka, a *-tól fogva* esetében a *mindenestől fogva* összetételszerű kapcsolat elburjánzása. Ezek nélkül a legsokoldalúbb és minden használati formában előforduló *után* tekinthető a kódex leggyakoribb névutójának. E 12-ből 5 szerepel a Füredi-Kelemen (1989:432) gyakorisági listáján is az első 10 között: *után, előtt, között, nélkül, szerint*.

4. A Jókai-kódex névutózása természetesen nem merül ki a törzsállomány felméréseivel. Egy konkrét korpuszra is igazak Károly Sándor szavai: „Az ingadozások, eltérések megállapítása hozzátartozik a tüzetes nyelvéíráshoz... a nyelvtörténész számára a kivételes fontosabb a szabályosnál, mert kivételekkel indul meg a nyelvi változás” (1963:169). Ezt és Abaffy már idézett szavait figyelembe véve csoportosítottam névutós szócikkeimet további altípusokba. A B) csoportba soroltam a változatokat. Sajnos, a TNyt. ezekről nem ad összefoglaló táblázatot, de Zsilinszky Éva ezekről is részletes áttekintést ad (1992:703-4).

A kötelező törzsanyagon túl is sok, különböző korú és természetű nyelvemlékes forrásból gyűjtött anyag gazdag sorát adja a változatoknak. Zsilinszky Éva számos olyan változatot említ és szemléltet példákkal, amelyek ebben a formában a fő táblázatban nem szerepelnek

(1992:698-710). Betűrendes listájuk a következő: *-t által, -n belül, ellenében, földre, -n fölül, gyanába, gyanaján, helyében, helyén, -n kívül, közibe, -t miá, miattan, nélkülön, oltol, -vel öszvén, -n szerte, -n túl*. Látni való: olyan alakulatok szerepelnek e sorban, amelyekben legalább egy morféányi eltérés van a fő változathoz képest. Például az *által* a két táblázatbeli fő változat után (*vmi által, vmin által*) itt harmadik formájában, *-t* vonzattal is előkerül. Változatnak - szerintem külön névutónak - vehetjük a táblázatbeli *belül* mellé a *vmin belül* konstrukciót stb. Felfogásom főleg a ragvonzósak külön névutóként való kezelésében különbözik a szerzőétől.

A Jókai-kódex mint egyetlen, koherens forrás természetesen sokkal kevesebb változatot mutat. A fentiek közül előfordul a *közibe* és a *-t miá*: ezeket a B) csoportban önálló szócikkek gyanánt mutattam be. A *nélkülön* egyetlen példáját a *nélkül* szócikkébe soroltam be, megjegyzésemet l. ott. A *-vel öszvén* alakot fő változatnak tekintem, és a *vel öszve* realizációjának fogom fel: viselkedése analóg az igenévi *-va/-ve* és *-ván/-vén* végződésűekével, és azokat is egységnek vettem.

Van azonban ebben a csoportban két olyan névutó szócikkem, amelyet sem a fő táblázatban sem itt a változatok közt nem találtam: a *szerrel* és a *félre*. Az előbbi a *szerént, szeren, szert, szer, szerte* család egy kevésbé számon tartott tagja, példámban egyértelműen mód-állapothatározóként fogható fel, a 'módon, formában' szinonimája. A *félre* - adataimból kiteszően - a *felé* változata. Ezeket azért érzem figyelemre méltónak, mert a Zsilinszkynél található változatok többnyire a kései ómagyar korszak későbbi szakaszaiból adathatók, itt a korszak kezdetén előkerülő példákról van szó, ha a későbbiekben nem is bontakoznak ki valódi, gyakori névutóvá.

Nehéz eldönteni, mi a helyes álláspont az általam szintén itt tárgyalt *-vel egyetlenben* változat kérdésében. A TNyt. táblázatában két fő változat szerepel a *-vel egyenben* és a *-vel egyetlenben*, mint a későbbi *-vel együtt* előzményei. A *-vel egyetlenben* nemigen lehet az *egyetemben* hangtani változata, mert a kódexben él az *egyetlen egy* kifejezés is, ami forrása vagy rokona lehet a névutónak. Emiatt látom célszerűnek külön kezelését.

És még egy záró megjegyzés. Amikor a történeti nyelvtan a kései ómagyar kor csaknem kétszáz éves szinkroniájában beszél változatokról, lehet, hogy más-más vidékek, eltérő jellegű szövegek sokféle adatából gereblyázta össze a heterogén készletet. Amikor azonban egy viszonylag egységes szövegben élnek egymás mellett az egymással versengő, rokon jelentésű vagy árnyalati eltéréseket mutató névutók, komolyabban kell venni őket: a területi és társadalmi közeg mellett talán az idő tényező is jelen van küzdelmükben, a régebbi és az újabb versenyfutása.

5. Érdekesnek és figyelemre méltónak tartom a raggá fejlődőben lévő névutók csoportját, a C) csoportba sorolt szócikkeket. A történeti nyelvtan itt csak a *képpen, koron* és *kort* példáit említi (702-3), magam tágabbra szabom az ide vonható elemek számát. Hajlandók vagyunk ugyanis mai nyelvérzékünket a távoli múltba visszavetítve ragnak minősíteni olyan toldalékokat is, amelyekről nem rendelkezhetünk az akkori nyelvi közeg ismeretével. Bárczi Géza óvatossága a követendő, aki a HB. elemzése kapcsán olyasmiket is vagylagosan minősít „rag vagy névutó” formulával, amiket mások a hályogkovács bátorságával egyértelműsítettek. Bárczi a HB. *-nek, -túl, -eret* mellett még a *-ben* esetében is meghagyja a rag vagy névutó kettős lehetőségét (Sebestyén 2000:363-4).

Ez az óvatosság a magyarázata, hogy magam ebbe a kategóriába sorolom a Jókai-kódex *-balól/-belől* „toldalékát”, mely kétszótagúságával, illeszkedésével középúton van a raggá válás felé. Rövidült, *-ből/-ból* változata már inkább rag, de éppen változat volta talán ennek is ad egy kevés névutó jelleget (ha a HB. *milosztben* végén Bárczi névutót látott).

Hasonló meggondolásból nemcsak a *koron* és *kort* még inkább névutós példáit mutatom be, hanem ide veszem - a történeti nyelvtantól eltérően - a *kor* talán már inkább ragszerű változatot is. Ha ugyanis egy forrásban párhuzamosan használódik a három alak, melyeknek összetartozása valamilyen mértékben benne kellett, hogy legyen a nyelvtudatban, a közös minőség bizonyos foka a *kor* elszakadását is gátolhatta.

Raggá fejlődő átmenetként tárgyalom a fentiekén kívül még az *-ért*, *-ként*, *képpen* és a *-szor/-szer/ször* alakulatokat is. Úgy gondolom, hogy a teljes raggá válási folyamat még egyikben sem zárult le tökéletesen (l. a szócikkeket). Az önálló szóból névutózáson keresztül határozóraggá fejlődés folyamatával rengeteget foglalkozott nyelvtudományunk Simonyi Zsigmondtól kezdve Berrár, Bárczi, Benkő számos tanulmánya. A folyamat kritériumait legtömörebben talán Korompay Klára foglalta össze (1991:290-2). Eszerint a fő mozzanatok az egyszótagúvá redukálódás, a hangtani illeszkedés és az alapszóval való egybeírás, illetőleg a funkcióváltás. Olykor azonban ezek együtt sem adnak vitathatatlan megoldást, mint éppen a *balól/belől* körüli vita mutatja (Sebestyén 2000:361-74). Az sem segít, ha, látjuk: a kérdést a szinkrón közelítésmódok sem tudják megoldani: mi tekinthető ragnak, mi képzőnek és mi névutónak (Kenesei 2000:75-80).

Úgy érzem, hogy a Jókai-kódex régies nyelvezete, mely - mint a legtekintélyesebb nyelvtörténészek vallják - a 14. század végére utal, tehát a kései ómagyar kornak szinte az elejére tehető, óvatos fogalmazásra készlet abban a kérdésben, hogy befejeződött-e már az itt említett viszonyító elemek névutóból raggá alakulása.

6. Szóljunk végül néhány szót arról is, melyek azok az elemek - ragos névszók, igenevek - amelyek a kései ómagyar korban indultak meg a viszonyzóvá, névutóvá válás útján. Történeti nyelvtanunk a következő szóalakokat sorolja ide (Zsilinszky 1992:701-2): *móddal*, *módra*, *múlvá(n)*, *részére*, *számába*, *számára*, *számából*, *táján*, *tájt*. Közülük a Jókai-kódexben is előfordul, s ennek megfelelően a D) csoportban szócikkben tárgyalom a következőket: *módra*, *elmúlvá(n)*, *számából*.

Kiegészíthetőnek találtam még ezt a készletet néhány további esettel, amelyekkel a TNyt. nem számol: *kedvéért*, *-hoz közel*, *-n keresztül* és *nevében*. Mint a szócikkekből kiderül, ezek mint-ha már elmozdultak volna a viszonyító szerepkör felé, főleg a latin hatására, mint a *kedvéért* és a *nevében*. A *-n keresztül* létezése vitatható: a szócikk itt csak egy feltételezést vesz szemügyre, amit nem tart bizonyíthatónak. Hasonló célból kapott önálló szócikket a *jutván* és a *lévén* is: ezekben a szakirodalom rájuk vonatkozó véleményét összegzem.

Látni való, hogy az itt előkerülő névutógyanús szóalakok még sokat őriznek fogalmi jelentésükből, szerkezetük a bennük szereplő birtokos személyjel révén a hétköznapi nyelvi tudat számára is világosan áttetsző. Igaz, ezt a merev szinkrón morfológiai felfogás nem tartja lényeges szempontnak (Elekfi 2002).

Ha mindezek után újra feltesszük a kérdést: mennyire tükrözteti a Jókai-kódex a kor magyar nyelvének névutóállományát, a következő óvatos választ adhatjuk. Valószínű, hogy az akkori beszélt és írott nyelv fő névutóinak többsége előfordul szövegünkben. A változatok száma kevesebb az összmagyarénál, hiszen egy nyelvemlék nem tükröztetheti a területi és nyelvrétegbeli párhuzamosságok egészét. A raggá válóban levő, átmeneti jellegű esetek

megítélésében nagyobb rugalmasságot kell mutatnunk: a *koron, kort, kor, szeren, szert, szer* csoportok minden elemét az átmenet fázisában levőnek tarthatjuk, ha egyaránt előfordulnak a szövegben. A ragos szóból a névutózás felé elmozduló elemek megítélése szintén igen nehéz: ennek a folyamatnak a kritériumai a szinkrón nyelv-állapokra nézve sincsenek kidolgozva. A tartalmas, fogalmi jelentésnek és a viszonyítás felerősödő mozzanatainak arányai, ezek eltolódásai igen nehezen mérhetők (Sebestyén 1965:201-9): szinte egyetlen fogódzó a gyanúba hozott szóalaknak már kész viszonyzóval való felválthatósága, a helyettesítés lehetősége.

A Jókai-kódex névutóállományának gazdagsága, dinamikája akkor válik igazán érzékelhetővé, ha a korabeli feltételezhető „standard”-hoz viszonyításon túl tekintettel vagyunk a változatokra és az átmenetekre is: a raggá váló névutókra, illetőleg a névutókezdeményekre. Ilyen szempontból a kódex névutózása eleven, mozgalmas képet mutat, híven tükrözi a 14. század végének - s talán a 15. század elejének - korszakváltás jellegű nyelvállapotát: a stabil jellegű törzsállományt, a korábbi névutók raggá alakulásának átmeneti jelenségeit és a - talán erősebben latin hatásra is - keletező új névutónemzedék kialakulásának indulását. A vitathatatlan névutók és változatok száma - ide számítva az első két csoporton túliakból a *-hoz közel* és a *számából* példáit is - megközelíti a 40-et. Ezzel, és a többi átmeneti jellegű alakulattal már a határozói viszonyinak egy igen árnyalt és gazdag kifejezési lehetősége állt a korabeli beszélők és írott szöveget alkotók rendelkezésére.

2. A JókK. névutózásának szintagmatikája

1. A tartalmas fogalmi jelentésű szavaknak viszonyító eszközzé, például névutóvá válását - némi csőlátással - grammatikalizációnak szokás nevezni. Ez a jelenség akkor került a történeti nyelvtudomány mai érdeklődésének középpontjába, amikor megjelent Hopper és Traugott *Grammaticalization* című munkája, amely büszkén vallja magáról: „This is the first general introduction to grammaticalization, the process whereby lexical items and constructions come in certain linguistic context to serve grammatical functions, and, once grammaticalized, continue to develop new grammatical functions” (1993: I.). A kötet sok nyelvből vett példamateriálisa (eve, finn, francia, hindi, japán, angol stb.) sorába „betévedt” két magyar is: a *-ban* és a *-ból* ragról említi meg, hogy önálló szóból keletkeztek (107-8). Jellemző, hogy ezeket az adatokat is csak Comrie-nak a Szovjetunió nyelveiről szóló 1981-es angol összefoglalásából veszi.

A grammatikalizáció kérdése az uráli nyelvek történeti kutatásában sok évszázados közhely. Sylvester János 1539-es nyelvtana nemcsak külön fejezetben taglalja a névelő (articulus) és a mutató névmás kapcsolatát, hanem arra is rámutat, hogy a (személyes) névmások nemcsak önállóan szerepelhetnek (pronomen separatum), hanem névszókhoz és igékhez kapcsolva is (pronomen affixum). Vagyis ugyanaz a nyelvi elem az *én, te, ő*, mint ami az *ősöm, atyám, öcsém, ösöd, atyád, öcséd* stb. szóalakok végén található. Hasonlóan a személyes névmások affixált formái szerepelnek a *szeretem, olvasom, szereted, olvasod* igealakok végén (1539:40-4, 51-60; vö. C. Vladár 1989:32-4, 40-7). Hasonlókat olvashatunk Molnár Albert 1610-es nyelvtanában is. Komáromi Csipkés György pedig (1655:367) a névmási eredetű toldalékokat az adverbiumokon is számontartja: „suffixa pronominalia affiguntur vel 1. Nominibus sive perfectis, ut *népem, néped, népe*, sive imperfectis, ut *magam, magad, maga. Enyim, Tied, Övé*, vel 2. verbis, ut *szeretem, szereted, szereti*, vel 3. particulis, ut *általam, általad, általa, Bennem, benned, benne*, etc.”

A csőlátás veszélyére utalásnak azért van itt helye, mert a köztudat hajlamos úgy felfogni a grammatikalizációt, mintha az a szóalak körén belül maradványként, etimológiai

kérdés lenne. Teljesen jogosak Th. Bynon szavai: „A nyelvi változás sokféle jelensége közül manapság talán a legizgalmasabb megfigyeléseket az úgynevezett nyelvtaniasulás (grammatikalizáció) területén tehetjük: ez az a jelenség, amikor teljes szótári szavak besorolása megváltozik, és puszta viszonzyszavakká vagy toldalékokká válnak. E folyamatok azért fontosak, mert az érintett szó hangtestének kopása szorosan együtt jár a szót tartalmazó **t e l j e s s z i n t a k t i k a i s o r m o n d a t t a n i é s j e l e n t é s t a n i á t é r t e l m e z é s é v e l**, vagyis a nyelvtaniasulásban az **ö s s z e s n y e l v t a n i s z i n t** egyszerre vesz részt, s így ez a nyelvtani gépezet állandó megújulását eredményezi” (1997:14; kiemelés tőlem; hasonlóan, az irodalom részletezésével: Horváth Katalin 1999: 160). Látni való: a grammatikalizáció kérdései nemcsak „manapság” izgatják a kutatókat, és főleg: minden ilyen folyamat mögött fel kell tárni a lehetséges mondattani, szintaktikai és egyéb hátteret is.

Arra nézve, hogy egy-egy nyelvi elem grammatikalizációs folyamatának nyelvtörténeti adatokon való nyomon követése milyen beható munkát igényel, tanulságos lehet Haader Lea tanulmánya (2001: 354-71) vagy például a német *werden* grammatikalizációjának állomásairól Medve Marianna munkája (2001:61-71). Úgy látszik, a grammatikalizáció nyelv-típustól független jelenségének fontosságában egyet kell értenünk Hopper és Traugott felfogásával. A névutókra nézve pedig levonhatjuk azt a tanulságot, hogy viszonzóvá alakulásuk történeti útjának megrajzolásához minden egyes esetben körültekintő **s z i n t a k t i k a i** nyomozómunkára van szükség, korlátolt, morfológiai megközelítésük teljességgel elégtelen.

2. Az uráli nyelvek névutózásáról - egy-egy nyelvet vagy egy nyelvcsoportot vizsgálva - az utóbbi évtizedekben névutómonográfiák sora jelent meg (Sebestyén 1989:109). Az egyik monográfus, Tönu Seilenthal megpróbálta ezeket számba véve felmérni az egyezéseket és eltéréseket (1988:331-6). Az eltérésekből talált többet. Csupán egyetlen fontosabb egyezést említ: „A finnugor kutatók szinte egyöntetűen vallják, hogy a névutóvá váló szó egy korábbi birtokos jelzővel állt kapcsolatban; azaz a névutók többsége előzőleg egy **s z i n t a g m a l a p t a g j a**, birtokszava volt” (1988:333, az én kiemelésem). Meg kell mondanunk, ez a megállapítás a magyarra inkább csak a 19. századi közfelfogást jelzi. De már Simonyi Zsigmond hatalmas névutóköteté (1892) és még inkább a huszadik századi kutatás bebizonyította: bár a legrégebbi és leggyakoribb névutóink valóban ősmagyar kori, jelöletlen birtokos szerkezetből eredeztethetők, számon kell tartanunk mellettük több más szintaktikai előzményszerkezetből keletkezett névutófajtát is. Valójában azt mondhatjuk: aki felveszi a névutók közé a ragos névszókkal kapcsolódó alakulatokat, már elismeri a nem birtokos szerkezetből keletkezett névutókat is. A nyelvtanok túlnyomó többsége ilyen. Már Molnár Albertnél ilyeneket találunk: *házhoz közel, Túl az Dunán, Innet az völgyön* (1610:262), és tovább a már idézett Bartos Hubáig: *hídon át, Pétert kivéve, tegnaphoz képest* (2000:711).

Magam kezdettől arra törekedtem, hogy a magyar névutók szintagmatikus előzményeit felderítsem, rámutatva a birtokos szerkezeti előzmények mellett a főnévi minősítő jelzős, határozós, értelmezős és alanyos szerkezetből származó névutótípusokra is (1961:99; 1962:390). Összegezõ tanulmányomban (Névut.) külön fejezetet szenteltem az előzmény szintagmák fajtáinak (1965:187-99). A birtokos szerkezeteken túl bemuttattam a főnévi és melléknévi (számnévi) minősítő jelzős szintagmákból eredő (*borjú módon, ilyen tájban, három ízben* stb.); az adnominális és adverbális határozós szintagmákból származó (*-hoz képest, -től kezdve, -ra nézve* stb.); az alanyos szerkezetekből kivált névutókat (*óta, múlva*); a tárgyas szerkezeti előzményű (*-t kivéve, -t tekintve*), végül az értelmező határozós kapcsolatokból eredeztethető névutók csoportját (*vmin alul, felül, kívül, belül, át, túl, végig* stb.).

Ezt a csoportosítást az tette lehetővé, hogy a névutók morfológiai szerkezetében jól láthatóan átöröklődött az előzmény szintagmák viszony-jelölő morfémaállománya: akár az előzmény szintagma főtagjának, fejének, akár bővítményének - a mai névutó alapszavának, vonzatának - morfématorában rejlik. Megjegyzendő, hogy harmincezeres szinkrón névutó adattáram szócikkekbe rendezésekor nem az itteni csoportokat vettem alapul, hanem a szinkrón szemléletnek megfelelően három világos csoportot alakítottam: a ragtalan névszókhoz kapcsolódó „egyszerű névutók”, a ragos alapszóval szerkesztett „ragvonzó névutók” és a világos morfémakerkezetű, birtokos személyjelet vagy más testes határozóragot mutató „ragos névszói névutók” típusát. Természetesen beláttam - később meg is írtam (1994:158) - hogy nyelvtörténeti anyag feldolgozásakor a fenti zavaró kettősség nem követhető. Itt célszerű a szintagmatikus előzmények típusaiból kiindulni, és azokon belül a névutó, illetőleg a vele kapcsolatban álló névszó morfémakerkezetét is modellezni, úgy megkeresni a jellemző jegyeket. A formalizálásra már tettem is kísérletet (Sebestyén 1989:119-21, 1994:158). Elgondolásaimban megerősít Máta Mária legújabb munkája (2002:72-87).

Mielőtt a Jókai-kódex névutókészletének az előzmény szintagmák szerint csoportosított állományát bemutatnám, megismétlem egy régi figyelmeztetésemet: „Lényegében az is helytelen, ha a névutók keletkezéséről beszélünk: a mondatban nem névutó, hanem névutósszerkezet keletkezik, s csak később vonódik el, jegecesedik ki az azonos funkciójú elemek szófaji kategóriája” (1965:190). Ma ezt úgy pontosítanám: az alkalmi szerkesztettségű szintagma főtagjában a főlérendelt ige és az alá rendelt névszó kölcsönhatása során egyre erősebb lesz a viszonyító tartalom, kialakul a viszonyzó jelentés, amelyből bizonyos körülmények között - de koránt sem minden esetben, lásd a *jutva* példáját - létrejön az egyre kevesebb fogalmi tartalmat ébresztő viszonyzó.

A csoportosítás munkáját nagyon megkönnyíti számomra, hogy az új, készülő egyetemi nyelvtörténeti tankönyv névutó fejezetének szerzője előzetes tanulmányában már éppen ilyen eredeztetés szerinti rendben mutatja be a nyelvtörténeti korszakok névutóállományát (Máta 2002:72-87). Hozzá képest az én felfogásom csak egy-két esetben tér el - és persze abban, hogy én csak a JókK. anyagát vizsgálom, szócikkeimre támaszkodva. A szócikkek anyagának elősorolásán mégis változtattam annyit, hogy elsőként a C) típusban tárgyalt, raggá változóban levő példákat említem meg - ha az adott típusban van ilyen - hiszen a történeti változás logikája szerint a névutózásból kilépő esetek vannak a sor élén, és a frissen belépők a sor végén. A felsorolásban a C-A-B-D csoportokba tartozó elemeket gondolatjellel választom el egymástól.

3. A birtokos szerkezetekben keletkezett, annak átalakulásával kifejlődött névutós kapcsolatoknak két altípusa van.

a. Jelöletlen birtokos szerkezetből eredők. Ezek feltehetőleg egy jelöletlen birtokos szintagmának mint egésznek egy új meghatározott alá rendelődése során alakultak ki: *fa-al + t ül* → *fa alatt ül*.

Kódexünk anyagából ebbe a típusba sorolhatók a következők: *-balól/-belől, -ért, -kor, koron, kort - alá, alatt, ellen, előtt, elvől, felé, felől, fölött, iránt, kívül ~ kül, környül, ?közben, köz(öt)t, közül, mellé, mellett, miatt, mögé, mögött, szerte - félre, miá*.

b. Jelölt birtokos szerkezetből eredeztethetők. Ezek kialakulása így képzelhető: *ló úta + n megy* → *ló után megy*.

Ide kódexünk következő névutói sorolhatók: *elébe ~ eleibe, szerént, után - közibe - kedvéért, nevében, számából*.

Néhány kisebb megjegyzést kíván a felsorolás.

Kihagytam a felsorolásból az *által*-t, amelyet ide szokás venni. Mátaí már az ősmagyar kor végére felteszi a ragos névszóval álló *-n által* létezését is (2002:73), a kései ómagyarban hozzájuk jön még a *-t által, ált* is (Zsilinszky 1992:707). Kódexünkben csak a ragtalan szóhoz járuló változat fordul elő. Az eredeti távolra mutató névmási tő - amelyből Pais a névutót levezeti - éppen tartalmatlan voltánál fogva nehezen képzelhető el birtokszóként: ehhez jelentéses főnévnek kellene lennie. A Pais feltette *víz - által = víz - azról* kiindulási forma (1954:318), ha hozzáveszem Mikola véleményét (1966:29), számomra inkább az értelmezős szerkezet felé billenti a mérleget.

Hasonló gondjaim vannak a *kívül ~ kül* esetében is: nehezen tudom megragadni a tő főnévi jellegét. Mivel azonban ennek múltjáról nincs a Paiséhoz hasonló háttérelmzés, itt hagytam.

A *közben* ide sorolását már eleve kétségessé teszi testes határozóragja. Az éppen kódexünkben előforduló *időköz* főnév azt mutatja, hogy itt egy már lexikalizálódott kifejezéssel van dolgunk. Gyanús, hogy a névutó nem egy *idő-köz* típusú alkalmi szerkesztésű szintagmából, hanem az összetétel testes raggal való megtoldásából alakult ki. Más kérdés, hogy végső soron egy ilyen összetétel elemei között is birtokviszony lehetett. Nehezíti a kérdés eldöntését, hogy a nyelvtörténet korai szakaszaiban a birtokos szintagmák is összetételszerűen szorosak voltak. Simonyi írja: „a *tej fölött* a.m. a *tejfölött* vagyis a *tejfölon*, a *tej fölen*, a *tej fölé* a.m. a *tej fölire*” (1892:22). Ezt az okoskodást jelentésánál nem érzem eléggé megalapozottnak, sőt kronológiai aggályaim is vannak (Sebestyén 1965:193-4).

A *nélkül* ebben a csoportban nem „született” csak „fogadott” gyermek. Mint a szócikkéből látható, valójában a *kül* határozószó által vonzott *-nál/nél* rag tapadt össze a határozószóval, mintha ma azt mondanánk: *hozképest*. Mivel azonban a *-nál* valaha szintén önálló szóból, névutózásán keresztül fejlődött raggá, és névutóként birtokszava volt egy birtokosjelzőnek, befogadása rokoni körben oldódott meg. A *nélkül* a *-nél* jogán társul ragtalan névszókhöz.

A jelölt birtokos szerkezetből származó névutók jellemzője, hogy bennük Px (= possessiv-suffix) is van, tehát hárommorfémásak. Ezek érezhetően fiatalabbak az első csoportnál, de igen virulensek. Az *után*, mint a szócikkéből kiderül, már a leggyakoribb névutók egyike, noha csak kódexünkben fordul elő először. Az ide tartozó névutók egy része „parazita természetű”: a korábbi biztosra vehető kétmorfémás lativusi névutók helyére nyomul be: *elé* helyett *eleibe*, *közé* helyett *közibe* stb. A jelenség mögött lehet képzetmechanikai zavar: a nyelvérzék a lativusi *-é* elemet személyjelnek érezhette, és az irányhatározás megerősítése kedvéért hozzákapcsolta a frissen kialakult, eleven irányjelölő *-be/-ba* ragot. Közrejátszhatott az is, hogy éppen ekkoriban, a korai ómagyarban kezdett kifermálódni a Px-es névutótípus, mint az *után*, amelynek személyjeles volta még viszonylag élő volt a nyelvtudatban, és könnyen vált az analógia elindítójává.

Külön kell szólnunk a *fának alatta*, *lónak utána* szerkezet névutós kapcsolatokról. Ez nem egy külön, harmadik típusú névutó-keletkezési mód, hanem az előző két módon létrejött névutós szerkezetek analógiásan kialakult, funkcióatlan formája.

A jelenség mögött valójában a birtokos jelzős szintagma alakszerkezeti változása látszik. E folyamat legtömörebb és legjobb áttekintését Benkő Loránttól olvashatjuk (1988:24-31). Eszerint az ősi, jelöletlen birtokos szerkezet már az ősmagyar kor végén kezdte átadni helyét a jelöltnek. A kétszeresen jelölt forma rohamosan elterjedt a grammatikai pontosságra törekvő kódexfordítások nyelvében, és analógiásan átcsapott a névutós szerkezetekre is: „XV-XVI. századi kódexeinkben már túlnyomó többségre is jutott az egyszeres, csupán birtokos személyjeles jelöléssel szemben. Az analógia erejét mutatja, hogy még a jelöletlen birtokos szerkezetekből lett *n é v u t ó s s z e r k e z e t e k b e n i s* sokszor érvényesült. Már a

Jókai-kódexben egész sereg példája van” (1988:29-30; az én kiemelésem). A Klemm és Berrár korábbi felfogását továbbvivő Benkő-féle gondolatok megjelennek a TNyt. lapjain is. Benkő nyomán Zsilinszky arra is rámutat, hogy az értelmi túlbiztosítás, pontoskodás mellett a kétszeres jelölés általában, és a névutós kapcsolatok terén is stiláris jeggyé vált, az emelkedett egyházi hangvétel kifejező eszközévé lett (1992:706). Magam a bibliafordítások nyelvének longitudinális vizsgálata során mutattam rá, hogy a kétszeresen jelölt névutós szerkezetek a vizsgált anyagban leggyakrabban Sylvester János 1541-es Új testamentum fordításában fordulnak elő (1989:115). A kétféle szerkesztési mód keveredését jelzik a Zsilinszky találó szavával „féloldalassá” tekinthető kifejezések: *fának alatt*, *fa alatta*. Ezeket magam a szócikkekben külön szóvá teszem, mint „extrém” formai változatokat. Lényegüket tekintve a kétszeresen jelölt kategóriába sorolom őket, mert a féloldalasság mögött rendszerint a kétszeres jelölés szándéka húzódik meg.

A kétszeresen jelölt, formális, birtokos szerkezetet imitáló névutós kapcsolatok kérdésében helyesen állapítja meg Benkő, hogy a Jókai-kódexben már egész sereg példa van rá. Szócikkeink alapján a törzsanyagot összegező táblázat erről pontos képet ad. Az ide vonatkozó névutók és a kétszeres jelöltségű számadatok a következők (vö. a Táblázat 7. oszlopával): *-nak alatta* 4, *-nak eleibe* 4, *-nak ellene* 5, *-nak előtte* 14, *-nak felőle* 3, *-nak fölötte* 18, *-nak kívül* 1, *-nak környüle* 2, *-nak között* 2, *-nak mellette* 2, *-nak utána* 23. Összesen tehát 11 névutó 78 adata tartozik ebbe a csoportba (a hangrendi kettősséget nem választottam el). Ez azt jelenti, hogy kódexünkben a névutós kapcsolatok 19,30 százaléka kettős jelölésű. Ez az adat akkor válik beszédessé, ha összehasonlítjuk a történeti nyelvten törzsanyagának megfelelő számadatával: az 26,41 százalék. Mivel ez utóbbi az egész kései ómagyar kor adatállományát tükrözi, a Jókai-kódex pedig a korszak első részéből kelteződik, a 7 százaléknyi eltérés arra utalhat, hogy a folyamat intenzitása, a kétszeres jelölés divatja a JókK. korában még enyhébb, mint a későbbi adatokat is tartalmazó átlagból következtethető.

A fenti megállapítások csak a törzsanyag és a JókK. összehasonlítására vonatkoznak. Jellemző azonban, hogy a raggá fejlődőben lévő szócikkekben mindenütt hiányzik a kettős jelölést tárgyaló b. bekezdés. Ez azt mutatja, hogy az ide sorolt átmeneti alakulatok raggá válása korábban indult meg, mint ahogyan a kettős jelölés divatja elhatalmasodott, így már nem tudtak részt venni a folyamatban. Jellemző például, hogy a *balól/belől* 69 példája között egy sincs, amely *-nak balóla/belőle* formájú lenne. Feltűnő ezzel szemben, hogy az *előtt* 12 ragtalan névszóhoz járuló példájához képest 14 esetben fordul elő a kétszeresen jelölt változat, a *-nak előtte*. Pedig itt nincs stíluslemmémé vált fordulat, amire a gyakoriság okaként gyanakodhatnánk, mint a *fölött* esetében. Itt a jelöletlen és a kétszeresen jelölt változatok aránya 2:20 a *-nak fölötte* javára. A magyarázatot az adja meg, hogy az *annak felette* és a *még annak felette* fokozó változatok száma 12. Ez lehet részben latin hatás: az *insuper* fordítása, illetőleg az emelkedett elbeszélő stílus latinon alapuló megjelenési formája. A *-nak utána* nagy számát a Px-es forma eleven birtokos szerkezete magyarázhatja.

Vetnünk kell egy pillantást a névutós szerkezet bővítménytagjára, az egykori birtokos jelzőre is. Ennek ősi formáját legtömörebben talán Fokos Dávid foglalta össze: „a birtokviszonyt nem jelölték sem a birtokoson, sem a birtokszón, hanem a két mondatrész s o r r e n d j e (a rectum a regens előtt) és egységes szólamba foglalásuk szolgált ennek a viszonynak a kifejezésére. Ez a kifejezőmód persze egészen közel áll az egyéb (jelöletlen) f ő n é v i j e l z ő s s z e r k e z e t e k h e z; így a birtokos szerkezeteket sok esetben akár f ő n é v i m i n ő s í t ő j e l z ő s szerkezeteknek lehet felfogni, és éppúgy igazi összetételeknek is számíthatnak” (1956:172, az én kiemelésem). Felfogását megismételve kiterjeszti az altaji nyelvekre is (1962:73).

Ez az ősi jelöletlenség öröklődött át a birtokos szerkezetből alakult névutós kapcsolatokra. Ugyanakkor a ragtalan alapszón megjelenhettek később olyan toldalékok, amelyek e mondatrésznek más, a mondaton belüli grammatikai viszonyait jelölték: *ház, házak, házam, házaim, házá, házaké, házaie* stb. *mögött*; ezek mind ragtalan alapalaknak számítanak. Érdekes, hogy a JókK.-ben az ilyen toldalékos formák mintha védőpajzsot jelentenének a formális birtokos jelző *-nek* ragjának behatolása ellen, de ezt csak nagyobb adattömegben lehetne igazolni.

Külön kell szólni a névmási alapszók, mint birtokosjelzők kérdéséről. Berrár Jolán többször kifejtette és példákkal igazolta (1957, 1957a. stb.) hogy a névutó szófaji jegyei legkönnyebben az üres fogalmi tartalmú mutató névmások mellett kristályosodhattak ki, innen lehetett azután átvinni őket más tartalmas szavak mellé.

A JókK. példái igazolják ezt a felfogást. Mint adatainkból látható, a mutató névmások gyakran a szöveg- vagy mondatelőzményre utalnak vissza: „menj el... És *az után* mondjad meg”; „cserdít. *Az után* várj”. A konkrét visszautalás globalizálódhatik: anafórikusan vonatkozhat egész előző szövegdarabra: „*Azután* az farkas megaggván meghala”. Az egybeírás itt már összetétellel lexikalizálódást jelezhet: az elbeszélte események megtörténte után, végül (Sebestyén 1959). Talán éppen az ilyen kettős értelmű visszautalás miatt is olyan nehéz megítélni, mikor tekinthetjük már összetételnek az ilyen kapcsolatokat. Úgy látszik egyébként, hogy ez utóbbi változat könnyebben veszi fel a terjedelmesített *annakutána* formát, és válik kissé modoros stíluselémé. Egy másik fejlődési úton viszont a redukálódás érvényesül: *asztán, osztán, oszt* stb. beszélt nyelvi formák alakulnak ki. Ezekre itt még nincs adat.

Hasonlóan nincs még adat kódexünkben a mutató névmások melletti névutóismétlődésre sem: *e mellett a ház mellett, az után a ló után*. Az ilyen szerkesztés szabállyá szilárdulása későbbi, s bizonyára a határozott névelőnek a mutató névmásból való grammatikalizációjával függ össze, annak „lehasadása” után alakult ki.

Talán még a mutató névmásoknál is fontosabb a *mi* vonatkozó névmás és a névutók szerepe, mert erősebb az anafórikus utalása az előzményekre. A *mielőtt, miután, minekelőtte, minekutána* féle alakulatok a mutató névmásokkal kombinálódva bonyolult mondat szerkezetek formálását teszik lehetővé. Például Szent Ferenc társa lelkébe látva, ismeri annak kételkedését a szűzen szülés lehetőségéről: „és kisálását *annak előtte* meg tudá ő lelkében *mi előtt* valamit néki mondott volna” (74:24).

Aligha véletlen, hogy a névmási alapszók különösen a raggá válás fázisában levő alakulatok mellett szaporodnak fel. Mint a szócikkekben láthattuk, az *-ért* összetételszerű kapcsolatai közt 142 *azért* és 4 *miért* van; a *-ként* 24 adata mind a *miként* előfordulása; a *-képpen* 173 előfordulásából 153 a *miképpen, ezképpen, azonképpen* példáiból adódik; a *koron* 183 adatából 143 a *mikoron* vonatkozó névmással alakult, a többiek is többnyire névmásiak (l. a szócikkeket).

A névutós szerkezetnek föléje rendelt, a névutós mondatrészt vezérlő ige vagy más meghatározott jelentősége akkor növekszik meg, mikor például a névutó irányjelentése önmagában nehezen dönthető el. A kettős irányjelentésre a példák során rendszeresen utalok, olykor - mint a *kül, kívül* szócikkében - külön bekezdésbe rendezem az irányjelentés szerint eltérő, de az igéből eldönthető példákat: locativus a *csergete ajtó kül*, de lativus *az kapu kül ne menj*.

A fentiek alapján elmondhatjuk: a Jókai-kódex névutóinak legnépesebb csoportját a birtokos szerkezetben keletkezettek, azon belül is az ősbibb, jelöletlen birtokos szerkezetből kialakult névutók adják. Statisztikai érvelésre a nem túlságosan nagy szám és az átmenetek - a raggá fejlődők, illetőleg a névutónak indulók - miatt nemigen volna szükség ezt igazolni. Szót érde-

melhet viszont az a kérdés, hogyan is mehetett végbe az a bizonyára hosszú, az ősmagyarok át az ugor korig vagy tovább visszavezethető nyelvfejlődési folyamat, amely ezt a viszonyjelölő eszközkészletet létrehozta. A korábbi általános vélekedéssel szemben ma már kevesen vallják, hogy névutóink általában, így a birtokos szerkezetekben keletkezettek is határozószókból erednek.

Úgy látszik azonban, nemcsak a tények, hanem a megrögzött vélemények is „makacs dolgok”. A Bárczitól is elutasított határozószós előzmény tézise (l. fentebb a Bevezetésben) még a legújabb akadémiai történeti nyelvtan lapjain is előbukkan. Ennek egyik szerzője így ír a névutók keletkezéséről: „A koraiak valamilyen főnévi töre (például *al*, *köz*, *mell*, *elő* stb.) vezethetők vissza, melyek primer ragokkal ellátva *h a t á r o z ó s z ó v á v á l t a k*. E határozószó kétirányú fejlődése révén jönnek létre egyrészt a *n é v u t ó k*, másrészt a *tő + primer rag + személyjel felépítésű határozószói személyes névmások: alul ~ alóla, alatta, alá stb., elől ~ előle, előtte, elé stb.*” (Sipos Pál 1991:372, az én kiemelésem).

Ez a gondolatmenet azt sugallja, hogy valahol, valamikor a szóban forgó főnevek csak úgy „ellátódtak” az ősi primer ragokkal, és utána „elhatározták”, hogy mint határozószók átalakulnak névutókká, vagy vesznek maguk mellé egy személyjelet és a személyes névmás paradigmá-sorának részeivé válnak. Itt legalább két logikai lépés kiesett, mégpedig a szintagmatikus gondolkodás hiánya miatt. Felfogásom szerint - amit Bárczi is visszaigazolt - a szóban forgó *al*, *mell* stb. főnevek csak úgy válhattak határozószóvá, ha már előtte sokszor és hosszú időn át alkalmi szerkesztésű határozói voltak egy igének, miközben ősi, primer ragjuk rájuk tapadva megszilárdult. Így jöhetett létre **alat ül*, **mellet áll* határozószóval kifejezett határozós szerkezet. A ragszilárdulásos határozószó azonban már nem képes egy másik névszóval birtokos szerkezetet alkotni, ahogyan a mai *itt*, *ott*, *amott* sem bővíthető birtokos jelzővel birtokos szerkezetté. Az ősi határozószó legfeljebb egy másik határozóval alkothatott *é r t e l m e z ő s* szerkezetet, és válhatott esetleg névutóvá: a *vízen* (mégpedig) *túl*.

Az *itt*, *ott*, *alatt*, *mellett* határozószó, mint megszilárdult ragos alakulat ragozhatatlan, ami azt jelenti, nem léphet más szintagmatikus viszonyba egy névszóval. Az *alatt*, *mellett* névutók úgy alakulhattak ki, hogy először szintagmatikus, birtokos viszonyba lépett az *al*, *mell* főnév egy másik főnévvel: *fa-al*, *ház-mell*. Ez az összetételszerűen szoros birtokos szerkezet azután egészében alárendelődött egy igének, mint annak szerkezetes határozója. Ekkor az igéhez kötődő határozói viszony jelölője - az ősi primer határozóragok korában például a locativusi *-t* - a birtokos szerkezet kapcsoló főtagján jelent meg, de az egész birtokos szerkezetet viszonyította: *fa-al + -t ül*, ebből lett aztán a *fa alatt ül* formájú, szerkezetes határozóból névutós határozós szerkezet. A döntő különbség tehát az, hogy a határozószó egy ragos tőnek az igéhez való közvetlen kapcsolódása során alakult ki, a névutó pedig előbb egy birtokos szerkezet főtagja volt, és az egész szerkezet ige alá rendelődésekor kapott határozóragot, úgy vált ki a névszó és az ige kettős kötődését továbbra is magán viselve új, viszonyító funkciójú nyelvi elemmé. Ebből következik, hogy a határozószó önálló mondatrész, a névutó pedig csak a névszóval, a korábbi birtokos jelzővel együtt képes ellátni a mondatrész szerepét. Az, hogy a határozószók és a névutók morfémaszerkezete ebben az ősi csoportban azonosnak látszik, abból következik, hogy mindkettő felvette az igéhez viszonyító ősi ragot, illetőleg abból, hogy a birtokviszony, amely a névutóvá váló elemet már korábban a névszóhoz kapcsolta, jelöletlen volt (Deme 1953:23; 1956:119; Sebestyén 1965:188-95). Az igéhez viszonyító határozórag egyaránt megjelenhetett tartalmas szón, névmáson és névutón, hiszen a folyamatok egy időben mentek végbe: *oldalt* (áll, lép), *ott* (ül, szalad), *fa alatt* (alszik).

Bárczi után tehát Sipossal szemben is kénytelen vagyok megvédeni azt az immár fél évszázados véleményemet, hogy a szóban forgó ősi névutók *n e m h a t á r o z ó s z ó k b ó l* keletkeztek. Felfogásomat - egyébként Simonyi, Klemm, Pais és mások nyomán - először 1961-ben fogalmaztam meg, és azóta vagy egy tucatszor (1961:98; stb.), de úgy látszik, nem elégszer. A szintaktikaitól elszakadt szűk morfológiai közelítés itt nem látszik elégségesnek.

4. Minőségjelzős szerkezetben keletkezhetnek a Jókai-kódexben előforduló névutók közül a következők:

-képpen, -szer/-szor/-ször, -szerrel, félre, -módra.

Mint Fokos fentebb idézett soraiból láttuk (1956:172), ebbe a kategóriába sorolható a főnévi jelző, illetőleg a melléknévi és számjelző is.

A raggá váló *-képpen* (< *képpen*) a *képében* személyjeltelen szerkezetbeli párja. Szócikkéből az látszik, hogy főnévi névmásokkal és számnévi, melléknévi alapszókkal alkot névutós szerkezetet: *azképpen, miképpen, sokképpen* stb. Ezek eredetileg értelmezhetők lehettek főnévi jelzőként is: minek a *képében* módján, meg úgy is: milyen formában, hányféle módon. A modális jelentés elhatalmasodása, szinte kizárólagossá válása eredményezte a *kép* főnévtől való teljes elszakadást és a rendkívüli elszaporodást.

Tompa Józsefnek a Bevezetésben bemutatott levelére reagálva írtam erről a névutótípusról. A *módon, módra* áttolódását főnévi birtokos jelzősből melléknévibe a következő módon próbáltam érzékeltetni: „1. *borjú módon* 'a borjak módján', illetőleg 'borjúi módon'; 2. *bolond módon* 'a bolondok módján' és 'bolondos módon'; 3. *valami módon* 'valaminek a módján' és 'valamilyen módon'. Ezekben a névutó alapszava főnévi, illetőleg kettős szófajú szó, értelmileg azonban egyre erősödik a minősítő jelleg. A melléknévhez közelítenek a mutató és számnévi névmási alapszós kapcsolatok: 4. *azon módon* 'a megjelölt módon, úgy'; 5. *ily(en) módon* 'így'; 6. *sok módon* 'sokképpen'; stb. ...A további terjedés során már eljutunk az egyértelműen melléknévi, világosan akcidencia-fogalmat hordó melléknevekhez: 7. *emberi (természetes, lehetetlen, pazarló; érzékelhetőbb, hatásosabb stb.) módon*” (Sebestyén 1963:316).

A *szer* és névutó előzményei, a *szeren, szert* feltehetőleg már a korai ómagyarban is számnévi alapszóval kapcsolódtak: kódexünkbeli állapotáról írt cikkemet a Függelék tartalmazza (megjelent: Sebestyén 1998:170-3).

5. Határozós szerkezetekben keletkezhetnek a JókK. névutói közül a következők:

-hoz képest, -től megválva, -hoz közel.

A három névutó a határozós csoporton belül három eltérő előzményből magyarázható. A *valamihez képes* eredetileg azt jelentette: vmihez hasonló: adnominális határozó vonzattal. Ha a melléknévi szerkezet mint egész rendelődött alá egy meghatározottnak, a melléknév vette fel a viszonyító modális *-t* ragot: *vmihez képes-t viselkedik, jó* stb. azaz vmihez hasonlóan.

A *megválva* a *megvállik* ige fakultatív vonzatát vitte tovább.

A *közel* önálló határozószóként szerepelhet a mondatban: *közel lakik*. A *-hoz* ragos határozóval összekapcsolva vonzatszerű, de nem értelmező jellegű szerkezetet alkot (Mátai 1984:284; Keszler 2000:219-20).

6. Alanyos szerkezetből a JókK. következő névutói magyarázhatók:

által, óta ~ olta, - elmúlván, jutván.

Az első kettőt Pais Dezső *Át, által, óta* című kitűnő tanulmánya alapján sorolom ide (1954:318-31), nem biztos, hogy mindenki egyetértésével. Mint a szócikkek mutatják, a két határozói igenév névutó voltához is férhet kétség: kódexünk korában talán már megindultak a viszonyító szóvá válás útján, de státusuk vitatható: az *elműlván* még sok tartalmi elemet és kevés viszonyító mozzanatot tartalmaz, éppen úgy, ahogy példáimból kitetszően a *jutván* is. Az *által* és az *olta* Pais felfogása szerint állítmányi szerepű mondatrész lehetett, tehát egy alanyos szerkezet fő tagja, és névmási töve igen régi keletkezésre utal: ennek megfelelően igen sok változáson - és változaton - ment át.

7. Értelmező határozós szerkezetben alakult névutók a Jókai-kódexben:

-vel egyenben, -től fogván, -vel öszvén, - -vel egyetlenben.

Az értelmező fogalmát az iskolai nyelvtanok sokáig csak az értelmező jelzőre vonatkoztatták. A kategória kibővítése Károly Sándor monográfiájának köszönhető (1958), de az utána kialakuló vita ellenére azt mondhatjuk, ma sincs minden tisztázva körülötte; még az az alapkérdés is vitatott, hogy alá- vagy mellérendelő szerkezetnek kell-e tekintenünk. A részletekre kitérni itt nincs módunk.

A határozói értelmezőről az akadémiai leíró nyelvtanban B. Lőrinczy Éva ezt írja: „Határozói értelmezőről igazában csak akkor beszélhetünk, amikor valamely határozót egy másik önálló határozóval értelmezünk, vagyis amikor a határozói értelmezős szerkezet két addig egymástól független, önmagában is teljes értékű határozó kapcsolatából jön létre” (1962:170). Az új egyetemi leíró grammatika - elismerésre méltó módon - külön fejezetet szentel az értelmezőnek, kitűnően összegezve a kategória körüli problémákat (Balogh Judit 2000:444-60).

A névutók ide tartozó kérdéseit Simonyi sem értelmezőinek, sem vonzatosnak nem nevezte (a vonzatokat állandó határozónak nevezte). A *valamin át, ki, be* kapcsolatokat Simonyi a prolativusi *-n* ragot kísérő határozószóknak tartotta, a *vmin alul, felül, innen, túl* névutós szerkezeteket pedig ezek analógiájára keletkezetteknek (1888:113). A *valamivel együtt, egyetemben* szerkezetekben a *-vel* rag nyomatékosítását látta (uo. 362,395). Kalmár Elek a kétszeres helyhatározókról szólva ál-értelmezős kapcsolatot lát: „Némely ilyen általános értelmű szó mellett állandóan egyféle szerkezetű ál-értelmező ismétlődik: *át az udvaron, kerten, utcán; keresztül az udvaron*, vagy más szórendben: *az udvaron keresztül, az udvartól messze*. Az ilyen aztán *n é v u t ó v á* lesz s ilyenek az indogermán praepositiók” (1902:233-4). Klemm már egyértelműen értelmező határozósnak tekinti az *ablakon* (mégpedig) *belül* formájú névutós kapcsolatokat, s nyomában Berrár, és mint láttuk, B. Lőrinczy is.

Magam, mint láttuk, ragos határozónak határozószóval történő értelmezését, pontosítását, nyomatékolását látom ezekben a szerkezetekben (vö. Névut. 198-9): „az ide tartozó névutók legtöbbször önálló határozószóként, illetőleg igekötőként is élnek. Átértékelődéskor az értelmezős szerkezet tagjai között a szólamhatár és beszédszünet megszűnik, s az értelmezett szó határozóragja - mint a határozós szintagmáknál történt - a névutóvá váló értelmező »vonzata«-ként kezd szerepelni” (Sebestyén 1965:198).

Szinkrón szempontból nézve az értelmező határozós szerkezetekben kiformalódott névutók éppen úgy a „ragvonzó” csoportba sorolódnak, mint a határozós szerkezetben alakultak. A névutó által vezérelt ragok mivolta szintagmatikusan kötött, az előzményszerkezet függvénye. Ahogyan a ragtalanság is más-más szintagmatikus előzményt rejt: zéró ragos birtokos jelzőt, főnévi, melléknévi vagy számjelzőt, igenévi alanyt stb. A ragvonzó névutókra is áll tehát az a megállapítás, hogy „a szinkroniában egységesnek mutatkozó képlet a történeti, szintagmatikus

előzményekkel is operáló közelítésben úgy bomlik szét változatokra, mint a fehér napsugár a prizma üvegén a szivárvány színeire” (Sebestyén 1994:158).

A Jókai-kódexben talált értelmező előzményű névutók száma csak 4, s még a határozós előzményűekkel együtt is csak 7 „ragvonzó”, szemben a 20. századi készlet 22 ilyen típusú alakulatával. Azt gondolhatnánk, ez a típus csak az ómagyarban kezdett kialakulni, felszaporodni. Ez azonban nincs így. Sőt, akad kutató, aki szerint az értelmezős szerkezet a legősibb névutókeletkezési mód. Mikola Tibor szerint az ősi uráli esetragok névmásokon alakultak ki, „egyeztetés révén áttejedtek a különféle viszonyokat jelölő szavakra, mint pl. *itt, ott, alul, elől, elé* stb., majd ezekről a főnevekre. A főnevekre való áttejedés *é r t e l m e z ő s s z e r k e z e t e k b e n* történt, analógia útján: **ott ház* ’ott, ti. a háznál → **ott ház-t*; **lenn ház* ’lenn, a háznál’ → **lenn házon* stb.” Továbbá: „Mindebből következik, hogy a névutók egyidősek a primér határozóragokkal, s hogy a legidősebbek közülük *n e m b i r t o k o s , h a n e m é r t e l m e z ő s s z e r k e z e t b e n j ö t t e k l é t r e*” (1966: 36., az én kiemelésem).

Ez az ősi jelleg főként a Paistól vizsgált névmási tövű névutóinkon érezhető. Talán ez az ősi jelleg lehet az oka, hogy Mátai Mária összeállításában az értelmezős előzményű névutókat közvetlenül a birtokos szerkezetből keletkezettek után tárgyalja (2002:77).

Az újabb leíró nyelvészeti irányzatok képviselői a ragvonzó névutókat többnyire kirekesztik a névutók kategóriájából (Antal 1961). Leginkább kötelező vonzatos határozószóként kezelik őket (É. Kiss 1998). Ez a felfogás átszivárog a hagyományos grammatikába is, amikor a képleteket „határozó(szó)i szószerkezet”-nek minősítik, mivel bennük a határozószói főtagnak határozó bővítménye van (S. Hámori 1998:73). Érdekes következménye van a szerkezet megítélésében annak, hogy - mint általában a jelölt szintagmák - a ragvonzó névutós kapcsolatok szórendje is szabad, tehát meg is fordítható: *szemben a nagy teátrummal - a nagy teátrummal szemben*: ilyenkor a szórendben előre kerülő formát „előljárószó”-nak minősítik. Igaz, valódi előljárószó csak egy van, a *mint*, de „A többi előljárószó (mint például a *szemben*) névutóként is használható” (Kálmán 2001:108). Szerencsére a klasszikus leíró nyelvészet követői vitatják a határozószók kötelező vonzatát, és elfogadják az értelmező szerkezetekben szereplő határozószók kettős szófajtságát: bővítmény nélkül határozószót, vonzott raggal névutót látván bennük (Keszler 2000:219-20).

8. A Jókai-kódex névutózásának szintagmatikai áttekintését azzal zárhatjuk le, hogy benne tükröződik a korabeli nyelv névutótípusainak szinte minden előzményszerkezete. Az arányok azonban még nem a később megszokottak. Nagyobb arányú a birtokos szerkezetekből levezethető névutók száma - azon belül is főleg a jelöletleneké - és kisebb a többi típusé. Nincs adat még a tárgyias szerkezetre visszavezethető névutós kapcsolatra. Némi csábítást ad ugyan erre a *-t miá* néhány előfordulása, de ezeket inkább mégis a latin accusativus becsúsztott fordításainak, jobb esetben locativusi rag analóg felbukkanásának tarthatjuk. Ebben a formában nem veszi fel e névutót az ómagyar kor névutóállományába Mátai sem (2002:78).

És még egy megjegyzés. Az, hogy a fentiekben a névutózás szintagmatikájáról beszéltünk, nem azt jelenti, hogy a névutós szerkezetet szintagmának tekintjük, egyenrangú „kifejezés”-nek a mondat szintagmái között, mint az új leíró közelítések. Az igazság szerintünk Szabó Dénes oldalán van: „A szószerkezetek között csak akkor van szintagmatikus viszony, ha a logikai viszony és a grammatikai viszony párosulnak egymással” (1955:281). Amikor Gombocz a névutós kapcsolatban szintagmát lát, az csak azt jelenti: előzményében az volt, ahogyan a határozott és határozatlan névelők is korábban eleven jelzős szintagmák voltak. Ma is vállalhatónak tartom korábbi véleményemet: „A névutó és alapszava nem szintagmatikus, hanem *v i s z o n y s z ó s* kapcsolatban áll egymással: közöttük csak grammatikai, szerkezeti

viszony található” (Sebestyén 1965:192). A névutós kapcsolat csak szintagma-rész, alapszavával, korábbi bővítményével együtt tölti be a határozói bővítmény mondatrész-szerepet egy főlérendelt főtag, a meghatározott mellett. A névutós szerkezet tipikusan átmeneti képződmény: analitikus viszonyító eszköz a szintetikus ragos szóalak szerepében. Vezérlő, régens szerepe, melyet az előzmény szintagmában játszott, átbillent: ma nem a névutónak, hanem korábbi bővítményének, mai „alapszavának” van domináns szerepe, ez a kapcsolat fő tagja. Nem a névutónak van bővítménye, vonzata, hanem a névszónak van névutója, viszonyító eleme. Ha nem így fogjuk fel, akkor a *házban* szóalakban a *-ban* rag a domináns, a főlérendelt „szintagmatag”, amely „vonzza” a főneveket; illetőleg az *itt, ott* „kifejezésekben” a *-tt* a főlérendelt elem, a „fő”, amelynek mutató névmási „vonzata” van. Konstruktív átértékelődésről szól a grammatikalizáció folyamatában Hopper és Traugott is (1993:41), ez azonban teljesen eltér a mi előzmény-szintagma elméletünkötől.

Kétségtelen, hogy a nyelv történeti változási folyamataiban olyan átalakulások mehetnek végbe, amelyek a szinkrón összefüggések felől nézve más minőségű kapcsolatoknak látszanak. Olyan ez, mint amikor egy jelenség a r á e s ő fényben másnak tűnik, mint á t e s ő b e n . De azért valójában ugyanarról van szó. A szinkroniában - úgy látszik - lehet azt mondani, hogy a *szépen, jól, lehetőleg, magyarul, mikor* stb. toldaléki képzők. Elméletet is lehet hozzá kitalálni: ha az Antal formális sorrendi analízise nem jó, lehet azt mondani, hogy az ige „vonzatkerete” dönti el, mi a rag, mi a képző. Még leginkább toleránsnak az látszik, amit Kiefer Ferenc így fogalmaz meg: „Az *-ul/-ül* képző pedig h o m o n i m az *-ul/-ül* essivusi esetraggal” (1998:103, az én kiemelésem). Így azonban felidézzük a „kettős látás” veszélyét, elszakítjuk a szinkrón és diakrón látásmódot egymástól, illetőleg a nyelv szerves fejlődését kiiktatjuk az anyanyelv megismeréséből. Olyan ez, mint a „szóképes olvasástanítás”, amely elfedi az elemek átláthatóságát, megelégszik a felszín észlelésével. Pedig a dolgok megértéséhez állapotuk és eredetük megismerése egyaránt hozzátartozik.

Egyébként arra nézve, hogy az ilyen jellegű nézetkülönbségek mennyire nem új keletűek, legyen szabad két idézetet bemutatni. Finály Henrik írta: „e szóban *talál-om*, az *om* kétségtelen rag; de e szólamban: csak úgy *találom-ra* mondom, már képző szerepben látjuk; a *mi-ként*-ben a *ként* rag, de mihelyt valaminek a *miként-jét* vizsgálom, a *miként* egy fogalom kifejezőjévé egybeforró szóalak, a melyben a *ként* már nem rag, hanem képző. [Bek.] Biztosabb megkülönböztetést tehetünk tán így: a képzővel alakított szóhoz járulhat képző is és viszonyt jelző rag is; a ragozott szóhoz nem tapadhat se képző, se rag. A rag okvetetlenül végzi a szót, maga után több toldalékot nem tűr. Mihelyt még járul hozzá toldalék, megszűnik rag lenni és képzővé válik” (1888:35 - az előszó két évvel korábbi).

Simonyi viszont így írt: „Határozóink végén rendszerint bizonyos módosító elemeket állapíthatunk meg, melyek éppen arra szolgálnak, hogy az illető névszótókat határozókká változtatják, illetőleg e névszókat az állítmányhoz viszonyítják. Mindazon alaktani elemeket, melyek e célra szolgálnak, r a g o k n a k szoktuk nevezni. [Jegyzet:] A ragok, közé kell tehát sorolnunk, ha következetesek akarunk lenni, a *-szer, -lag, -lan* elemeket, - melyeket nyelvtanaink e z e l ő t t a képzők közé számítottak, - s egyáltalán mind az úgynev. adverbium-képzőket, nem csak a magyarban, hanem más nyelvekben is (pl. lat. *-e...* ang. *-ly*. fr. *-ment*), l. erről bővebben Brass. 389” (1888:6 - az én kiemelésem; a kötet előszava 1887-ből való).

Hiába, úgy látszik, nincs semmi új a nap alatt. Vagy ha van is, nagyon kevés; esetleg csak mi véljük újnak.

9. Vetnünk kell végül egy pillantást a Jókai-kódex névutózásának szintaxison túli, stilisztikai, szövegtani vonatkozásaira. Azt, hogy az egyes szófajoknak lehetnek stilisztikai többletértékei, már a klasszikus egyetemi stilisztikai tankönyv óta tudjuk, amelyben külön fejezet foglalkozik a kérdéssel, névutós példákat is felmutatva (Terestyéni 1958: 208-12). Magam a huszadik századi névutókészlet feldolgozása során nyelvrétegek szerint tagolva mutattam be példamanyagomat, mind a 100 szócikkben rámutatva, hogyan ítélte meg a nyelvújítás - legtöbbször éppen stilisztikai szempontból - a tárgyalt névutó használatát, elmarasztalva a hivatali vagy a műszaki nyelv, sajtónyelv névutóhasználatát (Sebestyén 1965). Tanulságos lehet írók, költők névutóhasználatának egymáshoz mérése is (Büky 1999:111-20) vagy egy-egy személyiség - mint például Kossuth - névutóhasználatát (Szathmári 2001:457-60).

A Jókai-kódexre nézve már utaltunk Benkő Loránd véleményére, hogy a kétszeresen jelölt, grammatikailag túlbiztosított *-nak alatta* formának stilisztikai szerepe volt: „a *népnek előtte*-féle névutós szerkezetekben is ugyanazon okok váltották ki a birtokos jelző jelölését: a vallásos szövegeknek *ü n n e p é l y e s , h a t á s k e l t ő* nyomósító jellegű *s t í l u s f o r m á l á s a* volt az alapjuk”(1988:30, az én kiemelésem). Ugyanez a felfogás jelenik meg a történeti nyelvtanban is.

Elterjedt jelenség kódexünkben a névutó alapszavának, a viszonyított névszónak a halmozása. Ezt mint a ragtól megkülönböztető szófaji jegyet szokás interpretálni. Például (itt mai helyesírással, a szócikkekben megtalálható a betűhű forma): 17:5: „*mere evangéliumnak és regulának ellene szerzenie*”; 27:1: „*És ez felülmondott két kenyerektől, egyiknek felétől megválva semmi teb nem illetetett vala*”; 65:13: „*(a kötést) minden nap meg újojtja vala tisztójtván: csetertektől megválván és péntektől [közöléssel!]* 115:2: „*alázatos imádságoknak és egy igyőségteknek és siralmatoknak miatta*”; 117:17: „*Egyébképpen nem hathatnak ő gyalázásoknál, itéleteknél és kárhózzattayoknál kül egyéb barátokot imtenie*”. Stb.

Arra, hogy egy alapszóhoz több névutó járulna (a *ház mellett vagy mögött*), a kódexből nincs adat. Hatáskeltés lehet a célja az efféléknek: 35:5,6: „*De engemet isten szóltata ő akarattya szerént és nem én gondolatom szerént*”; 59:9,10: „*fel öltözteté fráter Rufent és ön maga egyenbe vele öszvén fel öltözék*”; stb. Olykor - mint a mai nyelvben is - két névutó fejez ki egy viszonyt: 3:7: „*De úr Bernard ki vala Assziszziabeli nemesek közül és bölcsek közül*”; 149:4: „*De Attyámfiám farkas, én akarok teközted és ez emberek közt békeséget tenni*” (vö. Névut. 62, 67); stb.

Fordított szórendre, a névutó előltételére csak a ragvonzó típusúak közül van példa: 86:5: „*és ülhetne egyenbe az barátokval*”; 39:1: „*lakozik vala közel Alverna hegyéhez*”; a ragos birtokos jelző sohasem kerül a névutó mögé: nincs *mellette a háznak* forma.

Összekapcsolt kettős határozóra akad példa, de nem a *-tól fogva* esetei közt, ahogyan várnánk: 129:17: „*szent ferenc mene egy félre és fráter Masszeus más felé*”; 11:20: „*én számra nyumotván te lábaidval egy felől más félre*”; stb.

Azt mondhatjuk, hogy a kódex névutózása jól belesimul a szöveg emelkedett, kegyes stílusába, maga is közrejátszik ennek alakításában. Más kérdés, hogy e sajátságok mögött legtöbbször a latin szöveg sajátságai húzódnak meg, illetőleg a sajátosan magyar és a latin fordulatok összeszövődése adja a kódex stílusát.

3. A JókK. névutózásának morfológiája

1. A klasszikus ókori grammatikák nyomán a névutókat a magyar nyelvtanírók is sokáig a ragozhatatlan szók, a partikulák fejezetében tárgyalták. Komáromi Csipkés György 1655-ös nyelvatanának is első „könyve” a névszókról, második az igékről, harmadik a partikulákról szól. Ide tartozónak tekinti az adverbiumokat, conjunkeciókat, praeposíciókat és az interjekciókat: „Particulae significantes sunt quadruplices. 1. Adverbiales. 2. Conjunctionales. 3. Praepositionales. 4. Interjectionales” (1655:397).

Örvendetes, hogy az új egyetemi leíró nyelvten külön fejezetet szán a partikulák kérdésének (Kugler 2000:275-81), és természetesen nem vonja ide a névutókat. A ragozhatatlanság persze bizonyos mértékig vonatkozik rájuk: mint viszonyító funkciójú grammatikai eszközök csak korlátoltan toldalékolhatók. Belső morfémaszerkezetük transzparenciája - a határozószókéhoz hasonlóan - igen nagy eltéréseket mutat a beszélők nyelvtenudatában. Még a kutatók sincsenek egyforma véleménynel belső tagolhatóságukról. Antal például egyszer úgy látja, hogy az *alá* névutó világosan tagolódik *al* és *-á* morfémaakra, máskor úgy, hogy az ilyen morfémaakat csak a nyelvtenörténész tudja kielemezni (1961).

A történeti vizsgálatnak mindenképpen meg kell keresnie a viszonyító szerepet egészként betöltő névutó belső morfológiai elemeit már csak azért is, hogy tipizálásuk révén megpróbálja feltárni a kategória belső altípusait. Ez azért is fontos, mert a névutó, mint szófaji kategória nem zárt rendszer: állománya folyamatosan módosul. Az ősmagyar kor végén és az ómagyarban nagyszámú névutó alakult át testes határozóraggá, ugyanakkor megindult számos új ragos határozó névutóvá alakulása. Ez a folyamat legalább hatezer éves, és napjainkban is tart, folyamatos belső arányeltolódásokkal. Mivel pedig a névutó kategóriából való kilépés fő módja, a raggá válás az írásgyakorlat konzervativizmusa miatt beszűkülni látszik, viszont a felismert és kifejezendőnek érzett viszonymozzanatok megjelölésének nyelvi szükséglete folyamatosan nő, számolhatunk vele, hogy nyelvünk névutóállománya a jövőben is gyarapodni fog. Az ezzel szembe forduló nyelvvédő konzervativizmus sikertelenségre van ítélve. Legfeljebb a túlságosan hosszadalmas, körülményeskedő, fölöslegesen pontoskodó kifejezéseket rosszalhatjuk: *tíz óra magasságában* ehelyett: *tíz óra tájban*. A névutós szerkezetek morfológiai felépítésének tarkasága egyenes következménye az előzményszerkezetek tarkaságának. A szintagmák átalakulása névutós, viszonyos szerkezeté nem formai, hanem tartalmi jellegű, anélkül, hogy ezt szigorú alaki változások követnék. Azt mondhatjuk: az előzmény szintagmák formája változatlanul átöröklődik a névutós szerkezetekre, csak a továbbiakban a névutó alakja megszilárdul, belső morfológiai tagoltsága elhomályosul, elemei egyre kevésbé lesznek felismerhetők.

2. A névutók szerkezetének formalizálásával és a bennük található belső morféma betűszimbólumos ábrázolásával már többször próbálkoztam (Sebestyén 1989:119-21; 1994:158). Közvetlen összetevők szerint a névutó két elemre tagolódik: töre - ez az előzmény szintagma fölérendelt tagja volt - és egy határozói viszonyra, melynek eredeti szerepe az előzmény szintagma egészének az új meghatározottnak - igének - alárendelése volt. Az előbbi betűjele lehet a T⁰, a másiké a Rag vagy az egyértelműbb Cx (casussuffix). Mivel mindkettőn belül több altípus létezik, célszerű őket indexszámokkal megkülönböztetni a következő módon:

T¹ = főnévi, főnévi névmási tö - előző birtokszó, stb.

T² = melléknévi, számnévi tö - jelzett szó előzőleg.

T³ = határozószó, mely egészében vált névutóvá.

T⁴ = igenévből alakult határozószó, névutóvá válva.

A két utóbbinál - noha a névutóvá válás szempontjából másodlagos - célszerű a bennük rejlő morféimák zárójeles jelzése is.

A névutókon szereplő határozóragok tipizálása valamivel bonyolultabb:

Cx^1 = primer rag - a négy ősi határozórag valamelyike.

Cx^2 = szekunder rag - az előbbieket valamely fejleménye.

Cx^3 = tercier rag - önálló szóból névutón át alakult testes rag.

Cx^{11} = két primer rag halmozódása (pl. *szerte, miatt* stb.)

Cx^{111} = három ősi rag halmozódása (pl. *által* stb.)

Cx^{22} = két szekunder rag halmozódása (pl. *-ként, szerént*).

Cx^0 = lekopott határozórag (pl. *kor, szer* ebből: *koron, szeren*).

A fentiek kombinációs alkalmazásán túl még két megjegyzést kell hozzáfűzni a szerkezeti képlethez. Bizonyos névutók jelölt birtokos szintagmából keletkezvén, birtokos személyjelet is magukba foglalnak: *ut-á-n*. Ezt Px (possessivsuffix) betűkkel jelzem. Ennek két változata lehet: $Px^1 = -á/-é, -a/-e, i$; illetőleg: $Px^2 = -ja/-je$ birtokos személyjel. A másik megjegyzés az, hogy a Cx jelzés természetesen vonatkozik a ragvonzó névutók által a kapcsolt névszón megjelenő határozóragokra is. Azt, hogy ilyenkor a morféimálanc írásban nem összefüggő, hanem külön betűsorba rendeződik, úgy jelölöm, hogy az elemek közé + jelet teszek. Tehát például a *-hoz képest* ragvonzó névutó képlete így alakul: $Cx^3 + T\acute{o}^2 - Cx^2$ azaz: a vonzott tercier raghoz külön írva kapcsolódik a névutó melléknévi töve, egybeírva a szekunder határozóraggal (ti. a modalsi *-t*-vel). A birtokos személyjelet is tartalmazó *szerént* képlete a következő: $T\acute{o}^1 - Px^1 - Cx^{22}$ azaz: *szer* főnévi tő, *-é-* birtokos személyjel, *-nt* két szekunder határozórag, mindkettő modalsi jellegű, tehát nem az ősi locativusi szerepű elemek. Ez a névutó tehát lényegében három közvetlen összetevőre tagolódik: tő-személyjel-viszonyrag. Hogy ezek mennyire érződnek ki a morféimálancból, az egyéni nyelvérték vagy nyelvi ismeret kérdése: talán az egész tagolatlan egységnek érződik, talán csak a két határozóragot nem tudja külön érzékelni a beszélő. (Arra egyébként Szarvas nyomán már Volf György felhívta a figyelmet, hogy a Jókk. nyelvében gyakori az *-nt* modalsi végződés: *tarsaent* - secundum deum; sőt: *ygent zeret* - multum diligit; stb. 1881:XVI.)

A tövek indexszámokkal való jelölésekor egyébként arra törekedtem, hogy a leggyakoribb felől a ritkább felé növekedjék a szám értéke. Mivel a leggyakoribb birtokos szintagmában mindkét elem főnév, érthető, hogy a főnév a névutók tőszavai közt az első. Valamivel eltérő indíték jelentkezik a határozóragok indexálásában. Itt arra törekedtem, hogy a legkisebb számot a legősibb ragok kapják, ezért lett a négy uráli rag indexe az egyes szám. Eltérek viszont a magyar közfelfogástól abban, hogy nem két, hanem három raggenerációt különböztetek meg. Véleményem szerint az ősi ragok fejleményei, halmozódásai, funkcióváltozásai - például a superessivusi, temporalisi, modalsi jelentés kialakulása - új minőséget jelent és új grammatikai lehetőségeket a felhasználásban. Ezért ezeket már szekunder ragoknak tekintem. Az önálló szóból, névutózáson keresztül kialakult testes határozóragok nemzedékét tekintem tercier típusú ragoknak. Hasonló háromfokozatú osztályozást látok a balti-finn nyelvekre nézve Felix Oinasnál (vö. Sebestyén 1962:388). Ebben a kérdésben tehát eltérek a közfelfogástól (vö. Máta 1992:214), de úgy érzem, ezzel a módszerrel árnyaltabban lehet utalni az egyes képződmények vélhető keletkezési korára. Eltérek Mátaétól abban a technikai kérdésben is, hogy az indexeket a kisbetűk vállára helyezett számokkal jelölöm, nem a lábukhoz írt betűkkel:

ilyen módon nem kényszerülök a sortávolságok megnövelésére. Képleteim ily módon kronológiai támpontot is adnak.

3. Ha a fentiek alapján akarjuk áttekinteni névutótípusaink morfémaszerkezeti csoportjait, még a következőket kell megjegyezni. Elsőként a klasszikus, *k é t m o r f é m á s* jelöletlen birtokos szerkezetből kiváltakat köthetjük csokorba, elkülönítve a megfelelő alcsoportokat. A példák csak a JókK. adataira vonatkoznak.

a) Tő¹ - Cx¹ (Főnévi tőhöz kapcsolódó primer határozóragok):

alá, alatt, ellen, elöl, előtt, elvől, felé, felől, fölől, fölött, iránt, ki(v)ül, kör(ny)ül, között, közül, mellé, mellett, mögé, mögött.

Ide sorolom még a tipikusan kettős jellegű *nélkül*-t, mely mint szócikke mutatja, ekkor válik ragvonzóból ide tartozóvá. Ottani képlete ez lenne: Cx³ + Tő¹ - Cx¹. Azt mondhatnánk: az eredeti, egyszótagúra redukálódott névutó bekebelezte a vonzott ragot, és annak birtokos szerkezeti viszonya szerint épült be ebbe a csoportba. Megjegyzem még, hogy ebbe a képletbe tartozónak tekinthetjük a raggáváló félen levő névutók közül a *-balól/-belől*, illetve az *-ért* példáit is: ezek raggá válása korszakunkban már vége felé tart.

b) Tő¹ - Cx¹¹ (Főnévi tő több primer határozóraggal):

miatt (-á lativus + -t locativus);

szerte (-t locativus + -é lativus).

c) Tő¹ - Cx¹¹¹ (Főnévi tő három halmozott primer raggal):

olta (*u ~ o* főnévi névmástő + *lta* abl. loc. lat. primer rag);

által (*o ~ a* főnévi névmástő + *lta* abl. loc. abl. primer rag).

d) Tő¹ - Cx⁰ (Főnévi tő zéró raggal):

-szer (-szor, -ször): (a *szeren, szert* lekopott primer ragjával);

-kor (a *koron, kort* lekopott szekunder ragjával).

e) Tő¹ - Cx² (Főnévi tő szerkunder raggal):

koron (-n temporalis);

kort (-t temporalis);

? *-képpen* (ha az *-en* modális rag).

f) Tő¹ - Cx³ (Főnévi tő terciér ragokkal):

? *-képpen* (ha *kép-ben* inessivusos szerkezettel számolunk);

közben (-ben inessivus);

módra (-ra sublativus);

szerrel (-vel instrumentalis).

A fentiek egy részében a „kétmorfémás” szerkezet talán vitatható, de éppen az ősi jelleg miatt a ragok különállása elhomályosult, esetleg egységként is elvonódhatott (*-ta/-te*). A *-szer* és a *-kor* kétmorfémás jellegét a párhuzamosan előforduló ragos változatok kellőképpen igazolják. A *szeren, szert* és a *koron, kort* ragjainak eltérő típusba sorolása vitatható lehet. De az előbbi mellett ott van a *szerte* rokonsága, az időjelentésű *kor*-ra való átvitel mégiscsak új fejlemény a rag funkciójában.

A fenti csoport zömét az a) alcsoport, a birtokos szerkezetben keletkezett, morfológiailag is homogén névutókészlet adja; itt tehát a szintaktikai és a morfológiai nézőpont erősíti egymást. A Cx-ek indexszáma - amelyet az alcsoportokhoz figyelembe vettem - azt mutatja, hogy a kétmorfémás, főnév + aktuális határozórag szerkezet, mint névutók keletkezési módja igen hosszú időn át működött, hiszen a nagy időkülönbséggel kialakult primer, szekunder és terciér határozóragok mind részt vettek a folyamatban.

A *koron* és *kort* alternánsok - morfológiai változatok - kapcsán Zsilinszky rámutat, hogy a határozóragok versengése sokszor nehezen vezethető vissza konkrét okokra (1992:703-4). A JókK. adatai azt mutatják, hogy az *-n* szaporodik, a *-t* csökken: arányuk 183:5. Ugyanakkor a meglévő névutókészletben a *-t* locativusragosak a leggyakoribbak. Igaz, az ablativusi és lativusi névutók a locativusiakhoz képest szinte minden korpuszfajtában igen kis arányban vannak jelen. Ez azonban már a szemantikai csoportok ügyéhez tartozik.

4. H á r o m m o r f é m á s névutóink száma közel sem jár a kétmorfémásokéhoz. Ez érthető is, ha meggondoljuk, hogy ezek harmadik - valójában a morfémasorrendben középső - morféma a birtokos személyjel, vagyis a jelölt birtokos szerkezet kialakulása után számolhatunk előfordulásával. És bár ezzel a formával már az ősmagyar kor végén biztosan számolhatunk, ilyen szerkezetű névutóra csak kódexünkben tudunk példákat hozni.

A csoport és alcsoportjai tehát kódexünkben a következők.

a) $T\acute{o}^1 - P_x^1 - C_x^2$ (Főnévi tő, személyjel és szekunder rag):

után (*út* főnév + megnyúlt személyjel + superessivusi rag).

Ez a névutó az alcsoport egyetlen tagja. Abból ítélve azonban, hogy kódexünkben milyen nagy számban és változatos funkcióban fordul elő, azt kell hinnünk, hogy jóval korábban keletkezett. Szócsaládjától való elszakadását látszik igazolni az is, hogy a személyjeleket a P_x nélküliekhez hasonlóan veszi fel: *utánam* és nem *utamon*, stb. (erről később).

b) $T\acute{o}^1 - P_x^1 - C_x^{22}$ (Főnévi tő + személyjel + halmozott szekunder határozóragok):

szerént (*szer* főnév + személyjel + *n* és *t* modalisok).

? *-ként* (a raggá váló átmenetek közül, ha a *kéjént*-ből jön).

c) $T\acute{o}^1 - P_x^1 - C_x^3$ (Főnévi tő + személyjel + terciér ragok):

eleibe (a személyjel *-i* változata még önálló szótagot alkot).

közibe

kedvéért

nevében

számából

Közülük az első kettő valójában a hiányzó, illetőleg nem adatolt *elé* és *közé* lativusi alapváltozatok P_x -es és friss irányraggal „korszerűsített” alternánsai. A többi még csak most kezd elindulni a viszonyító szóvá válás útján, adatolásuk még gyér. (A *nevében* vallásos fohászból oklevelek invocációs formulaszavává lett, nem valódi viszonyzó.)

A csoport egészére nézve érdemes megfigyelni, hogy hiányzik belőlük a primer ragkészlet: szekunder és terciér ragokkal alakultak. Ez világosan utal arra, hogy keletkezésük ideje későbbi, különösen a c) alcsoportba soroltaké: itt már a nemrég raggá alakult, főnévi előzményre visszavezethető ragok szerepelnek. A típus azonban, az, hogy egy főnévhez

birtokos személyjel és fiatalabb határozórag kapcsolódik új névutó-nemzedéket jelez. A jelölt birtokos szerkezet lesz ettől kezdve a névutók fő fészke, annak viszonyozós kapcsolattá alakulása lesz a fő útja a névutórendszer új hullámának. Mindazonáltal azt is meg kell jegyeznünk, hogy a tercier ragok nemcsak itt jelennek meg, Px-es formával kombinálódva, hanem - mint láttuk - már a kétmorfémások közt is feltűntek a névutóvá váló kezdeményeken: *közben, módra, szerrel*.

5. A *r a g v o n z ó* névutók alakszerkezete valamivel bonyolultabb az eddigiekénél. Ezek többségében - mint láttuk - önálló határozószó vagy határozószóvá alakult igenév szerepel. Itt tehát a névutóvá válást nem jelzi olyan határozórag, amely az új meghatározott felé viszonyítana. A határozószót akár egyetlen, osztatlan és tagolatlan egésznek is minősíthetnénk, amely a fölérendelt ige és - a vonzott rag révén - a viszonyított névszó közt képez kapcsolatot. Közvetlen összetevők szerint közelítve a típushoz akár az ilyen képleteket is kétfélemorfémának tekinthetnénk: egyik a határozószó, másik a vonzott rag: *-vel egyenben*. A kapcsolat így jelölt szerkezet gyanánt viselkedik: ahogyan a *fának alatta* szórendje felszabadul és megfordulhat (*alatta a fának*), úgy válik rugalmassá a *-vel egyenben* szórendje is: *egyenben valakivel*. Erre a szócikkekben találhatunk adatokat.

Az ide sorolható altípusok legvilágosabban talán a vonzott ragok szerint csoportosítva mutathatók be:

a) *-vel v o n z a t ú a k* : $Cx^3 + T\acute{o}^3$ (Tercier vonzott rag és határozószó, mint tő - ennek eredeti morfémaszerkezete esetenként eltérő lehet.)

-vel egyenben: a határozószó eredeti szerkezete: $T\acute{o}^2 - Cx^2 - Cx^3$ - vagyis: számnévi tő, superessivusi és inessivusi rag. A ragokat itt azért nem célszerű pusztán az indexszámok összekapcsolásával jelölni, mert feltehető, hogy az *egyen* formula önmagában is létező határozószó volt, akár az *egyenben* alternánssal egyidejűleg, akár időbeli eltolódással. (Az sem zárható ki, hogy az *egyen* ragja nem superessivus, hanem modalis volt, az én felosztásomban azonban mind a kettő szekunder ragnak számít.)

-vel öszvén: a határozószó részletező szerkezete itt ez lehetett: $T\acute{o}^2 - Cx^1 - Cx^2$ - vagyis: melléknévi tő, ősi lativusi és superessivusi-modalisi ragok. Ha ezeket az indexszámokat összeadom, az derülhet ki, hogy keletkezési korát tekintve a *-vel öszvén* régiebb, mint a *-vel egyenben*: a Cx-kitevők összegének aránya 3:5. Ezt ránézésre is igazolja a fiatal *-ben* rag szereplése, amely ekkor még fiatal ragnak számít. (Az *ösz-* tő a rokon nyelvekből kikövetkeztethetően melléknévi, határozatlan számnévi jelentésű lehetett.)

-vel egyetlenben: a $T\acute{o}^3$ jelzetű határozószó részletes szerkezete ebben az esetben: $T\acute{o}^2 - Cx^1 - Cx^2 - Cx^3$ vagyis: melléknévi-számnévi tő és halmozódó locativusi, modalis, inessivusi ragok. Az *-l-* betoldódása analogikus hatás lehet. A határozószót a TESz. elválasztja az *egyetlen* nyomatékolt számnévtől és az *egyetemben* alakváltozatának tekinti. Mindhárom névutóban az egy helyen létező, egy helybe gyűlés jelentéstartalma a tudati háttér, ahogyan az élő nyelv is így fejezi ki az *együtt, össze* elemekkel, amelyek szintén ősi elemekből alakultak.

b) *-hoz v o n z a t ú a k* : az alapképlet itt is $Cx^3 + T\acute{o}^3$, a részletekben azonban további eltérések is előfordulnak. Kódexünkben ide csak két névutó tartozik:

-hoz képest: Valójában kakukktójás a csoportban: a látszat ellenére nem határozószó a *képest*, mivel önálló mondatrészi szerepet nem tölthet be. Egyetlen névutó, amelyet É. Kiss Katalin is ragvonzó típusúnak tart (1998:104). A *képest* közvetlen összetevők szerinti szerkezeti képlete: $T\acute{o}^2 - Cx^2$ vagyis: melléknévi tő - a *képes* további szerkezetét nem tekintve - és szekunder határozó rag: modalis *-t*. A *-hoz* rag ebben az esetben a *képes* 'hasonló' melléknév kötelező

bővítménye. Boiron névutószótára nemcsak a *képest*, hanem a *hasonlóan* allativusi vonzatát is számon tartja (1999:228, 219). A Jókai-kódexnek egyébként egyik jellegzetessége az *-st* végű mód-állapothatározók nagy száma: *alázatost*, *bőségest*, *boldogságost*, *örömet*, *jelest*, *keménységest*, *szerelmest* stb. (Volf 1881:XVI).

-hoz közel: a határozószó közelebbi szerkezete: $T\ddot{o}^1 - Cx^1$, azaz főnévi tő és primer rag. Ez a képlet igen korai típusra vall. A szócikkben láttuk, hogy e határozószó az ablativusi *közül* hangtani változata. Feltehető azonban, hogy igen korai irányváltás után alakult ki az *-l* locativusi jelentése és alakult önálló határozószóvá. Az sem lenne durva hiba, ha ezt a *hol?* irányú ragot már Cx^2 képletűnek tekintenénk, tehát szekunder ragként fogná fel.

c) *-tól v o n z a t ú a k* : az alapképlet itt is $Cx^3 + T\ddot{o}^3$ de ismét elütő részletekkel. A névutóvá váló határozószó szerepét itteni példáinkban határozói igenevek töltik be. A *-va/-ve* és *-ván/-vén* változatok közt a szócikkben nem tettünk különbséget, bár abban igazat adhatunk A. Jászó Annának, hogy az igenévképzőt továbbragozó *-n* modálisos forma fokozta az igenév szófajváltási hajlandóságát, határozószói jellegét (1991:345). Az igenevek általában nem közvetlenül váltak névutóvá, hanem egy határozószói szófajváltás után úgy, mint a többi határozószó (Lengyel 1989:181). Az ide tartozó két JókK.-beli névutó sem egyformán alakult.

-tól fogván: a határozószó szófajú *fogván* felfogható (igei) $T\ddot{o}^4 - Cx^2$ szerkezetűnek, ahol az ige-tőhöz egységes *-ván/-vén* modális-temporalisi toldalék járult. Az így létrejött határozószó - mint Berrár többször kifejtette (1951) - beiktatódott egy *-tól* → *-ig* jellegű kettős határozós kapcsolatba, mint 'egészen, teljesen' jelentésű nyomatékosító, értelmező, pontosító határozószó: *valamitől fogva*, kezdve, el egészen valameddig. A mondat értelme legtöbbször az igenévi határozószó nélkül sem hiúsul meg, mint más értelmezős eredetű névutónál láttuk. A *fogván* elemezhető lenne úgy is, mint a *fogva* igenév modális *-n* raggal bővítése, ez esetben a rag tenné határozószóvá az igenevet. Ilyen módon viszont nem tudnánk megmagyarázni az *-n* rag nélküli igenevek névutós szerepét az Árpád-kori rövid szövegekben.

-tól megváln: a vonzat ez esetben a *megválnik* 'elválk, elkülönül' ige járuléka, amely az igenévre és a belőle alakuló határozószóra is átöröklődik. Az igenév morfológiai szerkezete itt is $T\ddot{o}^4 - Cx^2$.

d) *-nál v o n z a t ú a k . ? -nál kül*.

Az egyetlen ide tartozó példa - mint láttuk - éppen kódexünkben van átalakulóban: *-nál/-nél kül* → *nélkül*. Már a *kül* ~ *kívül* szócikkében láttuk, hogy az irányjelentés igen változatos. Elképzelhető, hogy a *-nál-kül* mindkét elemének eredeti ablativusa az összekapcsolódáskor már locativusi irányjelentésű volt: *mellet*; *a külső oldalon*, de úgy is értelmezhető: *vmitől elkü-nítve*. Az (el)uralkodó abessivusi jelentés mindkét előzményből jól levezethető.

e) *-t v o n z a t ú . ? -t miá*.

E típus leltárba vételének több aggálya van. A kisebb az, hogy nincs adat a *miá* önálló, mondatrész értékű határozószóként való szerepléséhez. A másik: tárgyragot csak ige szerkezet alapján magyarázhatnánk: *valamit kivéve*, *tekintve* stb. A szócikkben láthattuk, hogy nemcsak kódexünkben, hanem Simonyi jóval nagyobb példatárában (az NySz. teljes anyaga) is csak a latin *per mundum* fordításában jelenik meg: *világotmiá*. A vonzott rag locativus voltát eddig érdemben nem vizsgálták. Egyelőre nem állíthatjuk, hogy kódexünkben már volt tárgyragot vonzó névutó.

f) *-n v o n z a t ú . ? -n keresztül*.

Előfordulása gyanús, de igazolhatatlan (l. a szócikkben elmondottakat).

g) z é r ó r a g v o n z a t ú a k . Ide gyakorlatilag olyan igék határozói igenevei tartoznának, amelyek szófajváltással határozószók lettek, majd ragtalan szóhoz járulva alanyos szerkezetben váltak névutóvá. Mai nyelvünkben ilyen a *múlva* névutó. Szerkezeti képletük ez lehetne: $Cx^0 + T\ddot{o}^4 - Cx^2$. Az ide tartozás gyanújába a következő esetek kerültek szócikkeink közt:

elmúlván: az igetőhöz temporalisi toldalék járul. Biztos névutói felvételét az akadályozza, hogy az igenév szófajváltása, határozószó volta nem látszik bizonyítottnak (l. a szócikkben). Mindenképpen a mai *múlva* előzményszerkezetének tekinthető.

jutván: Szerkezete az előbbivel azonos; a HBK. tanúsága szerint megindult a viszonyító szóvá válás útján, de félresodródott.

lévén: Határozószóvá fejlődése nem ment végbe; talán a megengedő *létére* szinonimájaként válhatott volna névutóvá.

Ide kívánczik néhány összegező megjegyzés a ragvonzók meglehetősen heterogén csoportjáról. Ilyen a vonzott ragok kérdése. Látni való, testes, tercier ragok szerepelnek, amelyek igen ősiek, de mégsem a legrégebbi családok alapkészletéből valók (*-be, -ben, -ből*), hanem egyediek. Felvetődik a kérdés: vajon melyik típus a régebbi? Feltűnő a superessivusi *-n* vonzat teljes (?) hiánya, illetőleg a tárgyi *-t* meg a *-ra* vonzat kimaradása. Ezeket nem tekintve azonban azt mondhatjuk, hogy a ragvonzó névutók jelenléte a Jókai-kódexben nem csekély, különösen ha figyelembe vesszük a zéró ragot „vonzó” alanyos szerkezetbeli igenévi előzményeket is. Igaz, a ragvonzás szintaktikailag többféle szerkezetben alakul ki, de ezeknek szinte mindegyike előfordul már kódexünkben. A típusba tartozó névutók száma folyamatosan nő a későbbiekben is. Arányuk a huszadik századra - a Névut. készletével összehasonlítva a következő:

A vonzott rag	Jókai-kódex	Sebestyén 1965
<i>-vel</i>	3	6 + 3
<i>-hoz</i>	2	2 + 2
<i>-től</i>	2	2 + 3
<i>-nál</i>	1	1 + -
<i>-t</i>	?1	- + 3
<i>-n</i>	-	10 + 0
<i>-ra</i>	-	1 + 2
<i>-nek</i>	-	- + 1

Látni való: a legfőbb típusok már a Jókai-kódexben is megvoltak, csak az alájuk sorolódó egyedek száma kisebb. A saját gyűjtésem első oszlopában a 100 önálló szócikk adatai, a másodikban az esetenként névutószerű példák ragvonzó jellegű címszavai szerepelnek. Legfeltűnőbb az *-n* vonzatok előfordulási aránya.

6. Fontos morfológiai kérdés - amely ráadásul a névutós szerkezet mindkét tagját érinti - a *-nak -a* toldalékpár előfordulása a birtokos szerkezeti előzményből származó névutós kapcsolatokban. Erről a jelenségről korábban a következőket írtam: „A történeti szemléletmód azt is megengedné, hogy a formális birtokos szerkezetet mutató *bokrodnak megette* névutós kapcsolatot áthelyezzük a ragvonzó névutók típusába. A személyragos határozószó harmadik személyű alakja a paradigmásorból kiválva önálló határozószónak tekinthető, s mint ilyen, analógiásan beilleszkedik a ragvonzó névutók sorába, azzal a különbséggel, hogy az előzményszerkezet kényszere alapján a birtokos jelző *-nak, -nek* ragját vonzza. A kapcsolat jelölt voltánál fogva szórendje éppúgy felszabadul: *alatta a fának; túl a réten*” (Sebestyén 1994:158). Azt, hogy a Jókai-kódex mely névutóinál fordul elő ilyen formális birtokviszony,

fentebb a TNyt. törzsanyagával is összehasonlítva már bemutattam. Még annyit teszek hozzá, hogy értelmező szótáraink rendszerint külön címszövekként kezelik a személyjeles, *alatta*, *mellette* stb. szóalakokat, külön bemutatva egyrészt határozószói használatukat, másrészt névutói előfordulásukat, utalva rá, hogy ilyen szerepben csak *-nak/-nek* birtokosjelzői raggal használatosak.

Itt valójában hármashomonímiával van dolgunk. Az *alatta*, *mellette* szóalak egyrészt tagja az *alatt*, *mellett* személyjeles paradigmásorának: *énmellettem*, *te mellett*, *őmellette* ~ *mellette*. Ezek teljesértékű határozószók, mivel a személyjel materiálisan is megjeleníti a névutós szerkezet névszói részét: *-em = én*, *-ed = te*, *-e = ő*. Önálló határozószökként átvihetők a tárgyi valóság más dologneveire: „Ott az asztal, *mellette* a szék”. Harmadik a formális birtokos szerkezet névutója: „A *háznak mellette* folyik a patak.” Ez utóbbit nem a szükség hozta létre, nem mond többet, mint ez: a *ház mellett*. A túlbiztosított, kétszeresen jelölt birtokos szerkezetet imitáló névutós kapcsolatok kódexünkbeli helyzetéről szoltam a birtokos szintagmák kapcsán (3. pont).

Érdekes, hogy régi grammatikáink a *-nak* kitételét a toldalék gyanánt megjelenő személyes névmás vonzatának tekintik. Molnár Albert például ezt írja: „Si vero affixa habuerint pronomina possessiva cum dativo conveniunt, ut: *Istennec előtte*, ante Deum. *Hűtnek általa*, per fidem. *Pilatusnak alatta*, sub Pilato. *Tenéked utannad*, post te” (1610:262). Azt sem mulasztja el megemlíteni, hogy ilyenkor a szórend is megváltozhatik: *mellette az toronnac*, *kivőle az háznac*, *alatta az padnac*, (uo.)

A dativus, a kétszeres jelölés divatja később, a középmagyar korban alábbhagyott: ahogyan Máta Mária fogalmaz: „visszaszorult, és az eredeti jelöletlen *vmi alatt* szerkezet kerekedett felül (2002:82). De nem minden esetben. Ahogy Lotz János fogalmazta: „A mutató névmás mint birtokos csak dativusban állhat, a határozatlan névmások általában szintén dativusban állnak” (1968:13). Vagyis: *ennek* a házában, *annak* a kertjében, és nem *e* házában, *a* kertjében. Tanulságos ebből a szempontból egyik legújabb névutónk szerkezeti alakulása. Az *alapján* kezdetben csak *-nak/-nek* ragos mutatónévmással szerepelt: *ennek alapján* (a *-ja* már az újabb formájú személyjelet, a Px^2 formát képviseli). Egy idő után azonban a beszédben, majd az írásban is megjelentek az *ez alapján* „dativus” nélküli változatok, majd a *mi alapján*, *mely alapján* formák is (Sebestyén 1977:53). Azt hihetnénk, ez mai nyelvi fejlemény. Csakhogy a Jókai-kódexben, ahogy az *után* szócikkében megmutatom, a „szabályos” *annakutána* formák mellett ott találjuk az *ez után*, *az után* és *azután* változatokat is. Viszont a későbbi keletkezésű, de azonos morféma-szerkezetű *során*, *révén* stb. már ismét nem szerkeszthető így: *ez során*, *az révén*, csak így: *ennek során*, *annak révén*. Azért is van szükség a névutók megszakítatlan adattárra alapozó longitudinális vizsgálatára, hogy az ilyen folyamatokat nyomon kísérhessük. (Az *ala-tt-a*, *melle-tt-e*, illetőleg *út-á-n*, *sor-á-n* rag- és jelsorrendjének megfordulása még tovább vizsgálendő - vö. Korompay 1991:288.)

7. Érintenünk kell még röviden a névutók birtokos személyjelezésének morfológiai kérdéseit, bár, mint láttuk, ezt sokan kirekesztik a névutózás problematikájából, mint a személyes névmás paradigmájának egy részét. Magam mind a huszadik századi, mind a történeti adatgyűjtésemet kiterjesztettem a személyjeles névutóra, és bár a TNyt. törzsanyagának táblázata ilyen rovatot nem tartalmaz (Zsilinszky 1992:696-7), én a JókK. adatait a 9. oszlopban bemutatom.

Mint látható, a törzsállománynak tekintett névutók közül 10 mellett találtam személyjeles alakokat, összesen 43 példát. Ez elég szűk készlet, a teljes paradigmásor sehol sem rajzolódik ki. Az esetek többségében szerepel a személyes névmás is: *énutánam*, *teutánad* stb. Emögött nem annyira a magyar nyelvhasználat rejlik, mint inkább az, hogy a megfelelő latin prepozíció

szerkezetben benne szereplő személynév más pontosan adja vissza a fordító. Inkább tehát latinizmusnak tekinthetjük a jelenséget ott, ahol nincs rajta külön nyomaték. A majdnem teljes sorozatot az *ellen* szócikkében találhatjuk: *ellenem, te ellened, ő ellene, mi ellenünk, ő ellenek*: az ötből négy esetben ki van téve a névmás.

Feltűnhetik, hogy - bár a személyjeles formákat csak a birtokos szerkezetből származó névutós kapcsolatok esetében szokás számon tartani - ebben az oszlopban ragvonzó névutók mellett is találunk adatokat, sőt, a *-hoz képest* egyetlen előfordulása egy ilyen személyes vonatkozású adat: *hozzája képest*. Ide sorolhatjuk a *nélkül* szócikkében előbukkanó adatot: *ő nálanálkül*, hiszen mint tudjuk, ennek a névutónak máig kétféle személyjelezése van: egyik sorozat a ragvonzó korszakából: *nálam nélkül, nálad nélkül* stb., másik a már összeforrt *nélkül* „szabályos” toldalékolásával: *nélülem, nélküled* stb. Csak ragvonzó típusú, tehát a vonzott ragot személyjelező formája van anyagunkban a *-vel öszvén* névutónak: *vele öszvén*, illetőleg a rag megismétlésével: *veletekvel öszvén*, sőt, a rokon jelentésű *-vel egyenbe* szerkezetének bekeveredésével: *egyenbe vele öszvén*. Az alapszabály - ha kissé zavarosan is - érvényesül: ragvonzó névutók személyjelezése úgy történik, hogy nem magát a névutót, hanem a vonzott ragot látjuk el a személyjelekkel. Mivel ez a forma éppen úgy ellátja a személyes névmásra vonatkoztatást, mint a névutó testéhez kapcsolt személyjel, a *nálam nélkül* szerkezetűt is a névutók személyragozásának kategóriájába számíthatjuk. Természetesen a *nála nélkül* harmadik személyű alakok éppen úgy kétértékűek, tehát nemcsak személyre, hanem bármely dologra is vonatkoztathatók, mint a szokványos névutók személyjeles formái „Itt az asztal, mellette az ágy: *nélküle (nála nélkül)* nem lenne hol aludnom.”

8. A névutók nemcsak személyjeles toldalékkal bővülve válnak határozószóvá és lépnek ki a szoroson vett névutó szófaji minőségből. Hasonló eredményre vezet az is, ha alapszavukkal, a megelőző névszóval összetételt alkotnak. Ezt a jelenséget újabban morfológiai összetételnek nevezi a szakirodalom, hogy megkülönböztesse a szintagmatagok közt kialakuló vagy más, tartalmas szavakból alakult összetételektől. A névutós összetételek - mint egy tartalmas és egy viszonyjelölő elem együttese - rendszerint határozószó szófajjára egyesülnek: hiszen ott is tartalmi és viszonyjelölő elemek találkoznak. Itt is lexikalizálódásról beszélhetünk tehát, ha az elemek összekapcsolódása új szófaji minőséget hoz létre.

A szócikkek bevezetésekor jeleztem, hogy mai nyelvérzéssel elég kockázatos egy 14. századi szókapcsolat alkalmi szerkesztettségét vagy lexikalizált voltát megítélni, ezért az összetételre gyanús kifejezéseket is szerepeltetem példatáramban. Tágabb értelemben szerintem a névutózás körébe beletartoznak a kategóriába belépő, illetőleg azt elhagyó jelenségek is. A TNyt. kutatói vállalták a minősítés kockázatát. Zsilinszky Éva ezt írja: „E szerkezetekben egyfajta lexikalizációs folyamat zajlott le, hiszen a névutós szókapcsolatok lényegében kötőszói vagy határozószói funkciót töltenek be, tehát szoros szerkezeteknek, közvetlen összetettség-előzményeknek tekinthetők” (1992:708). Magam az *ezelőtt, miután* jellegűeket valódi összetételnek is elfogadnám, viszont az *annak ellenére, hogy* típusú szerkezeteket nemigen érzem „összetettség-előzményeknek”.

Jakab László a Jókai-kódex szótárszerű feldolgozásában szintén állást foglal a névutós összetételek kérdésében is. Az összetett határozószók listáján rendre ott találjuk a névutósokat is: *azonközben, azután, egyaránt, énutánam, teközted, faluszerte, miellenünk, mielőtt, mindenfelől* stb. Névutó szócikkeimben mindezeket magam is szerepeltetem, de lexikalizálódott voltukban nem foglalom állást - és a személyjeleseként külön bekezdésbe sorolom. Névutó elemű kötőszós összetételt Jakab sem tart számon (2002:423).

Mai nyelvünknek érdekes, sok vitát kiváltó jelensége a névutók *-i* melléknévképzővel megtoldott formája, a „névutómelléknév”. Mátaí Mária legfrissebb kitűnő összegezése felment a kérdés részletezése alól (2002:84-7; régebbi szakirodalmára l. Sebestyén 1965:234-6; vö. még Balogh 2001:442). Valójában nem a névutó, hanem az egész névutós szerkezet veszi fel a képzőt: (*ház mögött*)-*i*, mint az ilyenben: (*szőke haj*) -*ú*, ahogyan Károly Sándor már régen rámutatott (1963:168). Mátaí szerint szótározva először 1585-ben fordul elő a *holnap utáni* kifejezésben, kialakulása pedig a *való* igenév kiiktatásának szándékával magyarázható (1999:140; hasonlóan már MTT. 1846:339).

A Jókai-kódexben tehát még nincs rá adatunk. Az előzménynek tekinthető igeneves kifejezésre azonban már számos példa van: pontosan 42 (Jakab 2002:302-3). Közülük 13 kapcsolódik névutós szerkezethez: 54:9: „Affyfia *alaturala* hegyek”; 87:16: „egy mely fewlthewz *kewzelualo* uarofba”; 96:24: „afiznak *kewrnewlualo* falukra”; 138:25: „az vt *melletualo* nemy fakra”; stb. Más határozószók mellett is megtalálható: 65:24: „*gyakortualo* zypegefeknek”; 78:21: „*felettebualo* alamyznakot”; 50:16: „*kylfewlualo* kyfalaft ada *belfewlualo* kyfalafta”; stb. Maga a névutómelléknév azonban nem bukkan elő.

Pedig a denominális *-i* képző elég gyakori a kódexben: 30 különböző tőhöz járul: *angyali*, *emberi*, *baromi*, *galambi*, *napi*, *téli*, *elesztébbi* stb. A *-beli* képző kb. 40 tő után jelenik meg: *assisiabeli*, *korbeli*, *szerzetbeli* stb. (Jakab 2002:419-21). Kiefer Ferenc szerint a névutómelléknév képzése „lexikai minta alapján a szintaxisban töltődik ki... Ez a képzés tehát nem szó alapú, és - mint ilyen - nem tartozik szóképzési rendszerünk központi magjához” - tehát nincs helye a morfológiában (1998:238).

4. A JókK. névutózásának szemantikája

1. Azzal a közkeletű, de felszínes vélekedéssel szemben, hogy a grammatikalizáció folyamata a szószemantika területére tartozó jelenség, talán sikerült az előbbi fejezetekben elfogadhatóvá tenni, hogy itt szintaktikai és azt követően morfoszintaktikai változások zajlottak, zajlanak le. A névutós szerkezet egy szintagmának egészében való alárendelődése során alakul ki, és belőle úgy válik le a névutó, ahogyan az úgyszintén szintagmából kifejlődött névelők vagy az igekötő szófaja az ige közvetlen határozószós szintagmatikus kapcsolatából.

A névutóvá váló szó, a vele kapcsolatba kerülő névszó, illetőleg a szintagmának fölrendelődő ige, meghatározott jelentéstanai kérdéseivel névutómonográfiámban külön fejezet foglalkozik (Sebestyén 1965:201-9). Nyugodtan mondhatom, hogy Hopper és Traugott több tucat nyelvre kitekintő vizsgálatai kapcsán egyetlen egy lényeges mozzanat sem került elő az ide vonatkozók közt, amely az általam feldolgozott szakirodalomban és saját vizsgálataimban már ne fordult volna elő. A grammatikalizáció kutatásának kezdeteit Meillet munkásságában vélik megtalálni, utalással Humboldt és Gablentz nevére (1993:18-31). A magyar, finn, észt stb. nyelvre vonatkozó kutatások - a publikáció nyelvére való tekintet nélkül - kívül maradnak érdeklődési körükön (pl. Oinas angol nyelvű monográfiája a balti-finn nyelvek névutózásának kialakulásáról, amelyet Sinor klasszikus műnek minősít - 1981:47-8 - elő sem fordul bibliográfiájukban).

Arra, hogy a grammatikalizáció nyelvi konstrukciókban megy végbe, Hopperék műve több helyen is utal (1995:4, 41). A prepozíció kialakulásáról legrészletesebben ezt írja: „The relational noun usually appears as the head noun of a phrase, such as *side* in *by the side of* (> *beside*), or as an inflected noun, such as German *Wegen* 'ways /dative plural/', > *wegen* 'because of', as in *wegen des Wetters* 'because of the weather'” (1995:107). Arra nézve, hogy miféle mondattani viszonyok, milyen szintagmatípusok fordulhatnak elő az előzmény-

szerkezetekben, nem kapunk további eligazítást. Az ugyanis, hogy a prepozícióvá váló szó egy főnévi szerkezet fej tagja, mint a magyar szintagmákból láthattuk, még sokféle lehetőséget hagy nyitva. Mindenesetre a hagyományos magyar szintagmatan felkínálja a névutós kapcsolatok „reanalizációjának” lehetőségét - ahogyan ezt a szerzők nevezik -, és bepillantást enged olyan nyelvtörténeti folyamatokba, amelyek a grammatika viszonyító eszköztárának alakulását, illetőleg az emögött rejlő mentális vonatkozásokat is jellemezhetik.

A szószerkezeten belüli átalakulást egyébként Oinas majdnem ugyanazokkal a szavakkal írja le, mint amelyeket az előbb láthattunk - csak éppen egy fél évszázaddal korábban: „the last member of word group has gradually lost its concrete meaning and has developed into a relation word (postposition), while its former function as the head-word has been shifted to the preceding member” (1961:8-9, a kézirat 1950-51-ben készült). Látható az is, hogy a szerző az egész szószerkezet átalakulására utal, nem szószemantikai változásról beszél.

2. Milyen típusú, milyen jelentésű szavak hajlamosak névutóvá fejlődni? Hopper és Traugott erről azt mondja: „A relational noun is one the meaning of which is a location or direction potentially in relation to some other noun. *Top, way, and side*, and many body parts such as *foot, head* and *back* often assume a relational meaning, and in doing so may enter this cline” (1993:107). Nálunk Klemm Antaltól ezt olvashatjuk: „Legtöbb határozóragunknak és névutónknak alaprésze vagy *h e l y e t* jelentő névszó... vagy pedig *é r z é k i t á r g y a t* - jelentő névszó, kül. *t e s t r é s z e k* nevei, melyek assimilációs jelentésváltozással *h e l y i* jelentést vettek föl” (1928:168, kiemelések az eredetiben). Pais Dezső azt a „vonatkozás-mozzanatot” hangsúlyozza, amely a dolgok közötti viszony tudatával társul, mint például a testrészeknek az egészhez való kapcsolata (1959:183-4).

Helyesen mutat rá Hopperék műve arra a jelenségre is, hogy a grammatikalizáció folyamatára jellemző a lexikai jelentés kitágulása, kapcsolódási lehetőségeinek bővülése: „As these already general lexical items take on grammatical functions, they are generalized in so far as they come to be used in more and more contexts, that is, they gain wider distribution and more polysemies. This follows naturally from the fact that former inferences are semanticized” (1993:97). Erről magam így írtam: „A lexikális jelentéssel együtt felébredő vonatkozás-mozzanat vagy viszonyjelölés mindig megfigyelhető a névutóvá fejlődő szóban... Ez azonban önmagában még nem elég... Az is szükséges, hogy a szemlélet minél több egyedre alkalmazhassa, minél több jelenségre átvihesse a megfigyelt tartalmi és viszony-vonatkozást. Az átvitel során már a tartalmi elemek módosulnak, halványulnak, a vonatkozás-mozzanatok erősödnek. *A mell, mög, al* szók az emberről, állatról tárgyakra alkalmazva már érezhetően szegényebb tartalmúak és erősebben helyzet-, azaz viszonyjelentésűek” (1965: 201-2).

A fentiek alapján talán nem túlzás úgy fogalmazni: a szintaxisban gondolkodás, a névutós szerkezeteknek előzmény szintagmákra való visszavezetése, „reanalízise” a magyar kutatások történetében - és nem is csak a magyarban, hanem a rokon nyelvekben is - erősebben megfogalmazódik, mint ahogyan az Hopper és Traugott grammatikalizációval foglalkozó monográfiájában olvasható: a magyarhoz hasonló részletes előzményvizsgálatnak szinte alig látni nyomát nálunk. És főként: nálunk mindez évtizedekkel megelőzi az ő összegzésüket, nyelvtörténeti kutatásaink elfogadott felfogásává lett, sőt, éppen napjainkban válik felsőoktatási tananyaggá (Mátai 2002). Hogy a szerzők - és persze nemcsak ők - minderről mit sem tudnak, az nem csupán tudománytörténeti tény, hanem egyfajta szemlélet is: a „keleti” teljesítmények közül csak arról hajlandók tudomást venni, ami az ő elméleteiket elfogadja, igazolja, tükrözi és tapsolja. Így lehet nálunk „európaivá” válni. Válnak is egyre többen: a nemzeti hagyományokkal való szakítás tömegdivattá vált a nyelvészetben is.

3. A Jókai-kódex névutóinak tőszavait, névutóvá fejlődő korábbi lexémáit figyelembe véve láthatjuk, hogy többségük valóban a vonatkozási mozzanatokot hordozó testrésznevekből vagy „tárgyrész-nevekből” eredeztethető. Fontos mindjárt rámutatnunk: a névutóvá válás nem jelenti azt, hogy a kiinduló szó a korábbi tartalmas szó minőségében megszűnik. Az *al*, *mell*, *mög* stb. tartalmas szó csak egy jelentésárnyalatában válik viszonyyszóvá, a lexéma önálló továbbélését nem szünteti meg.

Kódexünk testrésznév vagy tárgyrésznév tövű névutói főleg a birtokos szerkezeti előzményből származók közül valók: *alá*, *alatt*, *eleibe*, *ellen*, *elől*, *előtt*, *elvöl*, *felé*, *felől*, *főlől*, *főlött*, *mellé*, *mellett*, *mögé*, *mögött* stb.

A tárgyi környezet elemeit, irányait, viszonyait megnevező szók tövéből indultak viszonyyszóvá az ilyenek: *iránt*, *kívül*, *környül*, *között*, *közül*, *szerént*, *szerte*, *után*, *félre*, *közibe*, *szerrel* stb.

Deiktikus, névmási, számnévi tövek rejlenek az ilyenek mögött: *által*, *-vel egyenben*, *egyetlenben*, *miá*, *miatt*, *olta*, *-vel öszvén* stb.

Elvontabb fogalmi jelentésű tövekből, legtöbbször nem helyi viszonyok kifejezésére alakultak az effélék: *-től fogván*, *-hoz képest*, *-től megváln*, *elmúlván*, *módra*, *nevében*, *számából* stb.

A megítélés persze sokszor nehézségekbe ütközik és bizonytalan. Egyébként a testrésznevek szerepét a nyelvi jelentésátvitelben a magyar szerzők korán felismerték. Szarvas Gábor már 1873-ban cikket írt „A testrészek szerepe nyelvünkben” címmel, melyben a latin, német és más nyelvekre is utalva kifejti: „Eléggé ismeretes pl. a térbeli kifejezések átvitele s alkalmazása az idő, következmény, ok s egyéb viszonyok kifejezésére” (1873:439). Simonyi szerint maga a birtokviszony is a testrészeknek az egészhez való kapcsolatából fejlődhetett ki (Névut. 201).

A közfelfogás egyébként a viszonyyszóvá válást úgy jellemzi, hogy a lexikális jelentés meggyengül, lecsökken, elhomályosodik, esetleg végleg elvész, különösen akkor, ha a névutó tőszava maga is kihull a szókészletből, mint ahogyan például a *-nál/-nél*, *-ra/-re*, *-hoz/-hez/-höz* ragjaink esetében tapasztalhatjuk. A lexikális jelentés teljes „felszívódásáról” azonban nincsen szó: a névutó, rag tovább viszi annak egy részét, általa specializálódik a viszonyszói funkció. Ez magyarázza, hogy az *iránt*, *után* viszonyszói jelentésében ott bujkál valami lativusi jelleg, annak ellenére, hogy határozóragjuk locativusi: a *torony iránt*, *ló után* kifejezések nem a *valahol*, hanem a *valamerre* haladást jelentik. De a viszonyjelentésbe nemcsak a tőszó jelentése sugárzik be, árnyalva vagy módosítva a határozórag jelentését, hanem a szintagmaelőzmény kapcsolódási öröksége vagy tilalmi zónája is. A „deszemantizáció” kérdésével tehát óvatosan kell bánnunk. A névutó (rag) használati értékét még az is befolyásolhatja, hogy a készlet többi tagjának mi a funkciója, milyen „lefedetlen” viszonyra lehet specializálódni (vö. a *-szer*, *ízen*, *alkalommal* funkciómegoszlásáról mondottakkal: 1998:172).

4. Itt kell szólnunk röviden a névutók (és határozóragok) szinonimikájáról. Azt, hogy bizonyos határozói kifejező eszközök esetenként egymással helyettesíthetők, módszeresen a Magyar Tudós Társaság nyelvi rendszere (MTT 1846), majd nyomában számos nyelvtankönyv kezdte tudatosítani. Brassai ez ellen élesen kikelt: „Egy rag jelelhet különböző - egy felsőbb egységben találkozó - viszonyokat, de két rag azon egy viszonyt s o h a s e m . Nagyon kell hát hibáztatnunk a M.Ny.R. szerkesztőit, kik azt állítják, hogy „*nak*, *nek* használtatik: *ül*, *gyanánt*, *felé*, *hoz*, *ra*, *vá*, *ellen*, *helyében* helyett” (1864: 283). Hasonló szigorral ítéli el a felcseréléseket Gyergyai Ferenc is (1871). Simonyi, Finály egy művét bírálva már nem utasítja el az efféle rag-névutó rokonértelmű sorozatokat: *-ért*, *gyanánt*, *helyett*, *-nak* *-nek*, *képiben*, *-képen*, *-ként* (1873:148), de utal rá, hogy ezek nyelvjárási eltérések is lehetnek. A felcserélhetőség kérdése a huszadik század nyelvművelésében kissé eltorzult: a rövidebb rag a terjedelmes névutóval

szemben a helyes és helytelen megítélést hozta magával. Íme egy - immár 21. századi - vélemény: „A magyar nyelv egyik legfőbb értékét rontja a terjengősség divatja; ahol elég volna rag, névutót használnak: *-nak/-nek* helyett *részére, számára*, ahol elég volna a névutó, oda ragos, igeneves szerkezetet tesznek. *Előtt* helyett *megelőzően*, *után* helyett *követően*” (Buvári 2001:1:9). Az indokolatlan terjengősséget - joggal - Bárczi Géza is elmarasztalta, de hozzáfűzte: „Másképpen azonban az sem tagadható, hogy az új névutók egy része pontosabb kifejezést, finomabb árnyalatok megkülönböztetését teszi lehetővé, és ezért általában nyelvünk gazdagodását láthatjuk bennük” (1974:75). Ami pedig a terjengősséget illeti: teljes joggal állapítja meg Juhász Dezső: „Egyéb vonatkozásban is megfigyelhető, hogy a szóválasztásban már az ómagyar kortól kezdve a hosszabb »teljesebb« forma a nagyobb fokú választékossággal párosult, pl. *ezért* : *ez okért* : *ennek okáért* stb.” (1999:455). Fentebb láttuk, hogy a *-nak alatta* „terjedelmesített” névutós kapcsolat a hatásosság stílusesszüköze volt. Kódexünkben ezen túl is sokféle formája van a hangalakbővítésnek: az *édesen* helyett *édességest* van, meg *boldogságot*, *keménségest* stb.

A Jókai-kódex névutóinak szinonimikája - a ragokat nem tekintve - szerény: a névutók száma és a szöveg nem túlságosan nagy terjedelme korlátozza a lehetőségeket. Nem térek ki az azonos határozófajta jelölő névutócsoporthoz (a hely, idő, egyéb határozókat kifejező csoportokra a szócikkekben utaltam). A korszak gazdag anyagát jól szemlélteti ebből a szempontból is a TNyt. (Zsilinszky 1992:709-15). Kódexünkben érdemes megemlíteni a *-vel egyenben*, *-vel egyetlenben* és a *-vel öszvén* szinonim jeletésű csoportot, a későbbi *-vel egyetlenben*, *-vel együtt* előzményeit (az első kettő külön kezelése vitatható). Az *által* és *miatt* más emlékekben közös eszközhatározói szerepe itt hiányzik: az *által* egyetlen helyhatározó példában fordul elő. Meglepő a *miatt* és *-t miá* teljes jelentésbeli elkülönülése: a hasonló jelentésnek nincs nyoma. A *kívül* ~ *kül*, valamint a vele rokon, most kialakuló *nélkül* és *-nál kül*, illetőleg a *-től megválva* mint „negatív társhatározók” (Keszler 2000: 438) a Károly Sándor-féle „elkülönítő-kiemelő” szerepben mutatnak közösséget. A *nélkül*, *szerént*, *módra* a módhatározás bővülő eszközkészletét alakítják, ide számítva a *szerrel* változatot is. Az időhatározásban domináns az *után*; az *alatt* nem, az *előtt* kevés esetben csatlakozik hozzá. Viszont alakul a későbbi nagy vetélytárs, a *múlva*, ha itteni *elmúlván* előzményének hihetünk. Megjegyezhetjük még, hogy a raggá válóban levő alakulatok közt a *koron*, *kort* és *-kor* szinonim használatát tőszavuk azonossága magyarázhatja. Valamennyire más a helyzet a *-ként* és *-képpen* használati rokonságával: ezek pontos keletkezési előzményei még nem egészen világosak.

Összegezve azt mondhatjuk, a névutók közötti szinonímia nem vonható kétségbe. A viszonyító funkciók között éppen úgy lehetséges az átfedés, mint a tartalmas szók jelentése közt. A névutók emellett még a testes határozóragokkal is funkcióközösséget vagy hasonlóságot mutatnak, így a szinonimasort errefelé is lehet tágítani, esetleg vissza a nem testes ragokig. És persze a másik oldalon is azért nehéz a névutó és a vele rokon szerepet játszó ragos névszó, névutószerű szóalakhasználat elkülönítése, a ragos szó és névutó elválasztása, mert a viszony-árnyalatok fokozatosságát a nyelv igyekszik pontosan tükröztetni. Ennek eszközei a primer, szekunder, terciér határozóragok, majd a viszonyítási elvontság különböző fokain álló névutók, el egészen a világos szerkezetű határozóragos névszókig. Mindezek mögött mint mozgató erő a nyelvi inopia és copia tendenciája működik: a nyelvi hiányérzet, amelyet új elem kialakításával próbálunk pótolni, illetőleg az elemtöbblet, amelyet árnyalatok elkülönítésére használhatunk fel (vö. Benczik Vilmos 2001:23). A hagyományos nyelvtörténet régóta operál az egy alakhoz fűződő több jelentés, illetőleg a több alak közös jelentése következtében bekövetkező változások magyarázatával.

5. Sajátos jelentéstani vonása névutórendszerünknek az irányhármasság vagy háromirányúság - amely egyébként kiterjed a határozóragok, illetőleg a határozószók készletére is. Széleskörű érvényesülése azt mutatja, hogy nyelvhasználó őseink számára különleges fontossága volt a térbeli mozgás fázisainak, mert a helyhatározók ilyen tagolódását később átvitték az időre és a térként felfogott állapotra stb. is. Az irány-hármasság megszületését Mikola a primer ragkészlet funkciómegoszlásából vezeti le (1966:35), azt is megjegyezvén, hogy fontossági sorrendjük a lativus, locativus, ablativus lehetett: az ablativus sokszor a locativusból, olykor a lativusból van formálva. A hármasság a szekunder ragok után a terciar ragok korában alakult ki hatékony rendszerré, különösen akkor, amikor ugyanazon szótöbblől formálódott mindhárom irány jelölése.

Az irányhármasság eseteit nyelvtanaink Molnár Albert óta dokumentálják. Ő a *-ba/-be* (ad locum), *-ban/-ben* (in locum) és a *-ból/-ből* (de loco) mellett számon tartja a külső ragcsoport példáit is: *erdőre, rétre; mezőn, réten; mezőről, kertből* (!) viszonylatokat, az adverbiumokról szólva pedig beiktat egy „per locum” változatot is (*erre, ezen* stb.), talán a prolativusra gondolva (1610:240-51, 281-4). Simonyi közös fejezetben tárgyalja az egyes névutócsaládokat: *alatt, alól, (alul), alá* (Hat. 3, stb.). E sorrend „elvszerűségét” hangsúlyozza Keresztes Kálmán: Static: *előtt*; Motion - Separativ: *elől*; Motion - Integrativ: *elé ~ elébe* (1964:27). Erre támaszkodhatik Tönu Seilenthal elnevezéssorozata: locativus, separativus, integrativus (1988:335).

A háromirányúság magvát és bázisát az azonos töből eredő névutócsaládok adják. Történeti nyelvtanunk a korai ómagyarra - nem adatolva, de megalapozott hipotézisként - a következő családok létezését teszi fel: *belől* „és családja”, továbbá: **royol, elől, elvöl, felül, közül; mellől, mögül* és családja (Zsilinszky 1991:458). Ez 9 család 27 névutóját jelenti. Hozzá kell még adni a *felé* és *felől* csonka családot. (Érdekes, hogy az utóbbihoz illeszkedő *félen* és *félt* elemeket nyelvészeink feltételesen sem szokták említeni, mert csak határozószóként, utótagként maradtak meg: *útfélen, oldalfélt* stb.)

A kései ómagyarra már teljes és adatolt listát kapunk (Zsilinszky 1992:696-7), amelyből össze tudjuk állítani az akkor élt készletet. Az alábbi táblázat ennek alapján készült, úgy, hogy egyszermind félkövérrel kiemeli a Jókai-kódexben is szereplő névutókat. A kerek zárójel a már raggá vált eseteket jelzi, az egyenes pedig a biztosra vehető, de nem adatolható elemeket:

alá	alatt	alól
(-be)	(-ben)	belől ~ belül
/elé/ ~ elébe	előtt, ellen	elől ~ elül
elvé	elvett	elvöl
felé, félre	/félen, félt/	felől
/föle/ ~ fölebe	fölött	fölől ~ fölül
/közé/ ~ közibe	között	közül
mellé	mellett	mellől
mögé	mögött	mögül

A fentiekhez kevés kommentár szükséges. Ha a *-be, -ben, belől* sort nem számítjuk, mivel nagyobb része már rag, 8 névutócsalád marad. A Jókai-kódex kiemelt adatai azt mutatják, hogy a lativusi oszlopban 8-ból 5, a másik kettőben 8-ból 6 sorban van példa, tehát 62,5, illetőleg 75 százalékos az előfordulási arány. Vagyis: a rendszer körvonalai határozottan kirajzolódnak kódexünkben.

Még néhány megjegyzés az irányhármasság kérdéséhez. A fenti táblázat azonos töből származó névutói előtt már szilárd irányhármasság létezett, csak különböző tövekből formálódott. Sőt, a *-nott/-nól/-ni* halmazalakkal alakult ragcsalád (általam szekunder típusúnak nevezett ragok) morfémaszerkezete már mintegy megelőlegezi a tercier ragok egy töből alakuló háromirányúságát, mint az ősmagyar kori **royá, *royott, *royól* stb. Egy-egy ilyen ragcsalád tagjait a rendszer nagy idő-különbségekkel is megalkothatja. A JókK. korában a *-balól/-belől* még névutó, testvérei, a *-ba/-be* és *-ban/-ben* már régóta ragok. Az *elvől* a Jókai-kódexben fordul elő először, de az *elvé* a Bécsi Kódexben, az *elvelt* pedig a TESz. szerint csak 1893-ban. Kérdés: élt-e lappangva valahol, vagy a hármasság csoportok analógiája szülte meg ilyen később?

A *hegyé ~ hegyibe, hegyett, hegyől* ugyanolyan „szabályos” családnak látszik, mint iménti táblázatunkban az ősmagyar kori *közé, közibe, között, közől*. Teljes családként csak az 1846-os akadémiai nyelvtan kezeli, elemeinek létezését sem mindenki ismeri el, mert hiányosan adatolt nyelvjárási szavak (Sebestyén 1997:84). A kódexünkben előforduló *kör(ny)ül* testvérei évszázadokkal később bukkannak fel: *köré* 1770, *körött* 1770, *körébe* 1847 (TESz.). Tekinthesek-e ezek is egy család tagjainak? Úgy látszik, igen, mert a nyelvérzékben a gyakori ilyen típusú alakulatok olyan mintát alakítottak ki, hogy ha van egy *-tt* végződésű viszonyzó, meg lehet alkotni ugyanabból a töből a másik két testvérét is. Ahogyan az egykori jelöletlen birtokos szintagma szerkesztésmódja máig tovább él az összetételek alkotásában: *úrhajó*.

A háromirányúság újabbán mintha a nem magyar nyelvészetben is nagyobb figyelemre érdemesülne. Fillmore esetgrammatikája majd Ikegami és Lyons munkái a korábbinál nagyobb figyelemre méltatják az irányok kifejezésének, a mozgás fázisainak kérdéseit (vö. Korponay 1986).

Vizsgálni lehetne még az irányhármasság kapcsán az egyes névutók irányeltolódásait. Ennek gyakorlatilag két módja van. Vagy a névutón található határozórag eredeti irányjelentését szembesítjük az adott korpuszban betöltött funkcióval, vagy két eltérő korpusz jelentéskülönbségeit mérjük egymáshoz. Az előbbit magam megpróbáltam huszadik századi anyagon (Névut. 205), az utóbbira Zsilinszkynél találunk sok példát (1992:714). A JókK. kis szinkrón korpusza kevés adatot adna egy ilyen vizsgálathoz.

6. Szólnunk kell még a Jókai-kódex névutózásában megnyilvánuló latin nyelvi hatásról. Azt a 19. századi felfogást, amely korai nyelv- emlékeinkben csupa latinizmust lát, Benkő nem egészében fogadja el: sokszor magának a magyar nyelvnek akkori sajátosságait nem ismerték kellő mélységben a bírálók. Az Árpád-kori rövid szövegek nyelvében egy magyar szóbeli esztétikai célú irodalmi jellegű nyelvnek a latin egyházi stílussal való ötvöződését látja (1980:355-6). A korai ősmagyar rövid szövegeinek magyar nyelve életszerű, szabad átköltés jellegű, viszont „a magyar kódexek szövegeinek szerzői legtöbbszörre a szigorú fordítási következetesség, a latin grammatikai megoldások szolgálai követése jegyében dolgoztak” (1977:145). Ennek példaként említi éppen a Jókai-kódexet.

Kódexünk nyelvvel kapcsolatban már első elemzője, Szarvas Gábor „nagyon is erős, néha éktelen latinizmusok”-ról tesz említést (1872:215-6). A kétszeresen jelölt birtokviszonyt leképező névutós szerkezeti formával (*-nak alatta*) kapcsolatban már rámutattunk, hogy - bár egyetértünk Benkővel abban, hogy ez a grammatikai túlbiztosítás latin hatásra hatalmasodott el (vö. Benkő 1980:286) -, mértékét valamivel alacsonyabb szintűnek érezzük, mint amit a későbbi kódexekben tapasztalhatunk.

A kódex névutóit bemutató szócikkekben éppen azért ragaszkodtunk minden idézett példánk latin megfelelőjének idézéséhez, hogy az olvasónak módja legyen a névutós kifejezést az eredetivel szembesíteni. Itt csak arra szorítokozom, hogy néhány fontosabb megfigyelést szóvá tegyek.

Kész névutót a prepozíciózó latinból természetesen nem vehettünk át. Ez azonban nem jelenti azt, hogy bizonyos latin kifejezések nem alakulhattak a magyar fordításban névutós szerkezetekké. Ilyen idegen nyelvi kölcsönhatásokról tartottam előadást az 1995-ös nemzetközi finnugor kongresszuson (Sebestyén 1996:239-43). Ott főleg a német hatásra keletkezett *dacára, célból, céljából* stb. szerepelt példáim közt, de megemlítem, hogy a JókK. *módra* névutója a latin *in modum* vagy más ablativusos kifejezés fordítása. Ezt tekintem át itt a *módra* szócikkében. Az, hogy a latin *modus* végződés nélkül egy szótagra rövidült formát mutat, már jövevényszó voltát bizonyítja. Ehhez teljesen szabályosan kapcsolódik az egyik legkorábbi testes ragunk a *-ra*. Ez az alakulat tehát tövében és ragjában egyaránt magyar képződmény, bármennyire hasonlít is a latin előzményhez.

Latin indítékot látok a *nevében* alakulat létrejöttében is: *in nomine*. Természetesen egyetértve Benkövel, hogy itt a *név* átvitelesen az isteni hatalomra utal és a helyettesítést is kifejezi. Nem zárnam ki a latin indítatást a *kedvéért* esetében sem. Itt a latin *causa* kerülhet gyanúba, illetőleg az *istennek kedveért* kifejezés előzménye az *amore Dei*. Ide sorolnám még ugyanebből a csoportból - a névutó-kezdemények közül - a *számából* szóalakot, melynek birtokos személyjele és még nem is egészen raggá vált toldaléka (*számabalól*) igen fiatal képződményre utal, és gyanúsán közel esik a latin *de numero* szolgálai átültetéséhez.

Mint a szócikkben látható, elég nehéz megítélni azt is, hogy a *miá* vonzata, a *-t* nem a latin *per* + accusativusos szerkezet okán került-e a magyarba. Zsilinszky Éva (1991:450) a *-tól megválva* kapcsán jegyzi meg: „névutóként való minősítését a latin megfelelők is indokolják”. Nyilván arra céloz, hogy következetesen a *praeter* és az *excepto* prepozíció, illetőleg ablativus pontos fordítása szülte a magyar kifejezést, melyből a névutó kifejlődött (vö. Károly 1957:104-6).

Már meglevő, a nyelvhasználatba jól beágyazódott régi névutóinkon nehezebb lenne latin hatást kimutatni. Pedig nem zárható ki, hogy bizonyos viszonyjelentés-árnyalatok a latin hatására alakultak ki. Ennek igazolására azonban nagyobb korpusz, több szembesítés kellene. Ráadásul csak olyan szövegek jöhetnének számba, ahol jól fellelhetők a latin megfelelők. Kódexünk az ilyen aprólékos munkához nem kínál elég lehetőséget. E kérdésről ma is csak azt mondhatom: „sötétben tapogatózva csak annyit sejtethünk, hogy névutóinknak a keletkezés-kori hely- vagy elsődleges más viszonyfunkciója az elvontabb, metaforikusabb latin szövegek hatására gazdagodott idő és más elvont határozói árnyalatokkal. Ugyanakkor azonban azt sem felejtethjük el, amire minden tükörjelenséggel foglalkozó tanulmány figyelmeztet: a tükörkifejezésnek látszó jelenség belső nyelvi fejlemény is lehet” (Sebestyén 1996:241).

5. Összegezés helyett

Nyelvtörténeti kutatásaink teljes joggal fordítottak rendkívüli figyelmet az Árpád-kori, korai ómagyar rövid szövegemlékek tanulmányozására. Úgy tűnik, az első igazán terjedelmes, a 14. század végének nyelv-állapotát, nyelvi jelenségeit tömeges mennyiségben tartalmazó Jókai-kódex iránt a megérdemelnél kisebb érdeklődés mutatkozik. Teljes mélységű adattár alapján eddig csak a kódex igealakjairól (Lotz 1939) és igekötőiről (Kovács 1954) született tanulmány, az is immár fél évszázada.

A kódex névutózásának feldolgozását azért is tartom fontosnak, mert terjedelme alapján módot kínál a készlet és a rendszer helyzetének áttekintésére, egyszersmind alapul szolgál a következő nyelvtörténeti korszakok névutózásának vizsgálatához. Hozzá viszonyíthatjuk az egyes névutók továbbélését vagy kihalását, az egyes szintagmaelőzmény szerinti névutótípusok arányainak növekedését vagy fogyását, az egyes névutók és névutótípusok morfoszintaktikai és szemantikai jelenségeit stb.

A Jókai-kódex névutózása adattárként is rendkívül fontos. Nyelvtörténetünk korábbi korszakaira adatok híján legtöbbször a nyelvemlékes adatokra támaszkodva szoktunk visszakövetkeztetni. Kódexünk itteni készlete adatolva dokumentál egy szinkrón állapotot, amelyből kiindulva biztosabban következtethetünk vissza a megelőző korszakok vélhető előzményeire is. A teljességre törekvés és számbeli adatolás megvéd attól a tévedéstől, hogy a kódex egy-egy nem tipikus vagy kivételes adatából messzemenő következtetéseket vonjunk le, legalább a névutókkal kapcsolatos kérdésekben.

A kódex korában nyelvünk névutó- és határozórag-rendszere az élénk átalakulás korszakában van. Most fejeződik be az ősmagyar kori tercier - önálló szóból névutózáson át fejlődő - ragrendszer végleges rögzülése, az, hogy a korábbi, öt-hat tagú „deklináció” után hogyan bővül viszonyító eszközeink készlete, hogyan lesz képes nyelvünk az európai „művelődési anyag” befogadására és közvetítésére. A testes, tercier ragok és névutók kialakulása a nyelv fejlődése szempontjából jelentős változás: talán „kevesebb, mint rendszerváltás”, de alighanem több, mint sima átmenet. Szokás az uralisztikában az egyes nyelvek gazdag „esetrendszeréről” beszélni (Oinas 1961:7-11). Kérdés: joggal számítjuk-e az eset-rendszerhez az önálló szóból névutózáson át alakult testes határozóragokat. Joggal mutat rá Deme László, hogy az ősi, öt-hat tagú deklinációs rendszer után az önálló szóból alakuló névutók és testes ragok minőségileg új viszonyítóeszköz-készletet jelentenek, és aligha tekinthetők klasszikus eseteknek (1968:20). Lényegesnek nevezi ezt a változást Máta Mária is (1994:17). Ami pedig a névutózásnak az esetrendszerhez kapcsolódását illeti, amire sokakban megvan a hajlandóság, alighanem Balogh Judit kételkedésével érthetünk egyet: „Van olyan felfogás is, amely szerint a névszóragozásba belejátszik a névutózás is, de ez túlságosan kitágítaná a ragozás kereteit” (2000:192). Ennek alapján több kérdést újra kellene gondolnunk, például - mint fentebb érintettük - a személyjeles névutóknak a személyes névmás paradigmasorába való sorolását.

A Jókai-kódex névutóállományának és rendszerének vizsgálata számomra próba és kiindulás ahhoz, hogy gazdag adattáram birtokában a fejlődés folyamatát tovább nyomon kövessék.

F ü g g e l é k

A Jókai-kódex, mint legkorábbi, viszonylag terjedelmes nyelvemlék-szövegünk, sok lehetőséget kínál egy-egy jelenség alaposabb számbavételére a névutózás köréből. Ilyen a névutó-rag átmenet kérdése, amelyet az alábbi, korábban írt két dolgozat érzékeltet.

Az első a *-szor/-szer/-ször* ragcsalád helyzetét méri fel a kódex korpuszában. Történeti nyelvtanunk szerint a *szer* 'sor, rend, mód' jelentésű főnévből már az ősmagyarban kialakulhatott a *szeren*, *szert* névutó, melyből a korai ómagyarban megindult a redukció, a raglekopás, illetőleg a hangrendi illeszkedés nyomán a multiplicativusi ragcsalád kialakulása (Korompay 1991:292).

A dolgozat számba veszi a *szer* kódexbeli szócsaládját, határozószói, névutói származékait (*szerevel*, *szerral*, *szertint*, *szerte*), illetőleg a *-szor/-szer/-ször* minden előfordulását. A hangrendi illeszkedés majdnem teljes voltából arra következtet, hogy a ragcsalád a kódexben a teljes kialakulás fázisához közelít, ellentétben például a BécsiK. állapotával, ahol az illeszkedés még kezdeti fokon van. Ez is óvatosságra int: a nyelvi fejlődés fázisa szinte az egyes források szerint különbözhet. Szól még a dolgozat az *egyel* (*eggyel*, *eggyül*) határozószó kódexbeli előfordulásairól, melyekben az *-ul/-ül* számhatározói rag megőrződését, a HBK. *charmul* utódját látja. A cikk az Abaffy-Emlékkönyvben jelent meg 1998-ban. A szövegben csak egy-két hibát korrigáltam, nem írtam át a pontozott ipszilonokat és a hosszú *s*-eket, *z*-ket sem, amelyeket az emlékkönyv nem tudott szedni.

Még izgalmasabb a *-balól/-belől* toldalék kérdése, amelynek rag vagy névutó volta sokszor szerepelt már különböző tanulmányokban. Mivel e jelenség leggazdagabb lelőhelye éppen a Jókai-kódex, szükségesnek láttam a teljes állomány bemutatását, hozzátéve a birtokos személyjeles és a független *belől* határozószókat is. Természetesen számba veszem a legfontosabb véleményeket, a raggá vagy névutóvá minősítés kritériumait, az átmenetiség jegeit. Bárczi Géza és Benkő Loránd nyomán szólok az elhatárolási, kategorizálási kényszerképzetünk oldásának szükségességéről. Ez az írás a Jakab Lászlót köszöntő könyvben jelent meg 2000-ben (MNyj. XXXVIII.).

A) A számhatározó ragjai a Jókai-kódexben

A számhatározó alapvető élőnyelvi kifejező eszközei közül - mint a *-szor*, *-szer*, *-ször* ragcsalád, az *ízben*, *esetben*, *alkalommal* névutók - a korai ómagyar nyelvben még egyik sem fordul elő. Történeti nyelvtanunk felfogásával egyetértve valószínűnek tarthatjuk azonban, hogy a *szeren*, *szert* névutókból már a korai ómagyarban megindult a *-szer* ragcsalád kialakulása (Korompay 1991: 308). Jól visszakövetkeztethetünk erre a folyamatra, ha a 14. század végére időzíthető (1372 u./1448 k.) Jókai-kódex ide vonható adatait vállatóra fogjuk. Az alábbiakban erre teszünk kísérletet.

A számos származéknak életet adó *szer* 'sor, rend' főnév önálló lexémaként nem sokszor fordul elő a kódexben. Például (53): „De frater Rufen hogy zent ferencz kysertetnek *zeret* zereuel mondyauala kyuel belewl es kyuewl erewssen gewtrettuala kezde syrnya” (Frater vero Rufinus, videns, quod [cum] sanctus Franciscus dicebat ita totam per ordinem *seriem* tentationis, qua intus et extra vexatus fuerat, coepit fortissime lacrimari). Vagyis: mikor a kísértések *sorát* sorban elmondta.

A kódex számítógépes feldolgozása további három adatot is a *szer* főnév ragos alakjaként vesz fel (Jakab-Kiss, A Jókai-kódex ábécérendes adattára. Debrecen, 1978. 315). Ezek: (35): „Mongyad attyam mert immar ez *zeruel* az keppen felelek, mykeppen akarandaz” (Dicas, pater, quia *hac vice*, sicut volueris, respondebo); (107): „kyk tanoytnac *ezkeppen es ezkeppen zeruel* elnye” (qui docent *sic et sic* vivere ordinate); (142): „meg kerduen hogy mykent yewtuolna yly *zerrel*” (quomodo *sic ordinate* venisset). - Ezeket az adatokat magam inkább tekinteném névutóknak mint önálló ragos főneveknek.

A feldolgozással egyetértve nem ragos főnévnek, hanem határozószónak tekinteném a fentebb idézett (53) „*zereuel* mondyauala” határozóját és annak egy oldallal előbb található párhuzamát (52): „megmonda mend *zereuel* kysertetyt kyt vallotuala beleul es kyuewl” (Et dixit sibi *per ordinem* tentationem, quam habuerat intus et extra). Kétségesnek tartom viszont a *szerbeszéd* értelmezését (i. m. 315). A kódexben ez van (122): „Es keues bezed vtan kyket mondana kyralne azonnak zepsegerewl huzu *zerbezedet* tewrlewyte” (et post pauca verba longam de reginae pulchritudine textit historiam). Felfogásom szerint itt nem valamilyen szertartási beszédről van szó, hanem egy *hosszú-szer* beszédről, a királynő szépségének hosszadalmas magasztalásáról, hosszú sor beszédről. Így ezt a példát a *szer* alapelakjához is sorolhatnánk.

A *szer* főnévre visszavezethető px-es névutó a *szerint* 14 előfordulással szerepel kódexünkben, egy kivételével mindig *zerent* alakban. Pl. (35): „De engemet ysten zoltata ew akarratia *scererent* es nem en gondolatom *zerent*” (*secundum* suum beneplacitum et non *secundum* meum propositum). Itt az első előfordulásban íráshiba van, amelyet a P. Balázs kiadása nem kommentál, de a Jakab-Kiss adattára jelez. A *szerint* további példáit hely hiányában sem sorolom fel.

A másik ide kapcsolódó névutó a *szerte*. Ez összesen három esetben fordul elő kódexünkben: (97): „kymene az hyr mend az *faluzerte*” (exivit rumor de ipso *per totam villam*); (150): „Es az hyr legottan mend az *varaszerte* meg hyrhewuek” (et novitas haec statim *per totam civitatem* insonuit); (152): Es az farkas ket eztendeyg eluen az *varas zerte* aytorol aytora megyenua[la]” (Et lupus per duos annos vivens et *per civitatem* ostiatim victitans [hostiatim mendicans]).

Egyébként a *szer* főnévvel etimológiailag összefüggő szavak száma a következőképpen alakul a kódexben: *szerelem* (38), *szerelmes* (1), *szeret* (19), *szeretet* (3), *szerető* (2), *szerez* (18), *szereztetik* (1), *szerkeszik* (1), *szerkeztetik* (1), *szerkhed* (1), *szerszám* (1), *szerszet* (65), *szerszetbeli* (2), *szerszetes* (4), *szerszés* (2).

A fent leírtakat a *-szor*, *-szer*, *-ször* ragcsalád kialakulása szempontjából átgondolva azt láthatjuk, hogy a történeti nyelvtan által megjelölt közvetlen ragelőzményként számba jövő két névutó, a *szeren* és a *szert* egyáltalán nem fordulnak elő a forrásban. Van két biztos névutó, a *szerszet* és a *szerte*, illetőleg egy névutó-gyanús szóalak, a *szerszetel*. Az első kettő birtokos szerkezeti előzményből származik, így főnévvel kapcsolódik, jelentésfunkciójukból hiányzik a számhatározói jelleg. A *szerszetel* melléknévi természetű szóval kapcsolódik - *ily szerszetel*, *ez szerszetel* - és világosan módhatározó jellegű funkciót hordoz. A szakirodalomban emlegetett előzményszerkezet-típus: *két szer köntös*, *háromszor kötél* (TörtNyt. II/1, 362) kódexünkben nem mutatható ki.

Mindezek ellenére, a *-szor*, *-szer*, *-ször* számhatározói szerepű rag-család viszonylag gazdagon adatolva fordul elő kódexünkben.

Mínt hogy a rag morfémaszerkezete teljesen egységes - a névutói előzmény *-t* és *-en* határozóragjának nincs nyoma - a példák elrendezésében csak a rag magánhangzójának minőségére vagyok tekintettel, tehát az illeszkedés fokát tartom szem előtt.

a) Nincs szükség illeszkedésre, mert a *tő* magánhangzója is palatális illabiális: (72): „lewn neky *keczer* zozad menbelewl” (facta est sibi vox de caelo, *bis clamans*), (9): „Mykeppen zent ferenc ymmaran yelenseges vala benne *tebzer*” (sicut beatus Franciscus *multoties* iam expertus fuerat). Itt kell megjegyeznünk, hogy a *több* szótó a kódexben 16-szor fordul elő, ebből 14 illabiális magánhangzót mutat: *teb*, *teben*, *tebet* stb., így a *tebzer* nem kivételes, hanem tipikus.

b) A labiális palatális magánhangzós tövek után a rag megőrzi illabiális jellegét a következő esetekben, tehát nem következik be az ajakállás szerinti illeszkedés. Pl. (41): „Es paranczola frater leonak hogy *tewbzer* ne menne hozzaya egy nappon hanem czak egyel keneruel es vizuel” (Ipsi autem fratri Leoni imposuit, quod non nisi semel in die iret ad eum cum pane et aqua); (6): „mely megnytasban *elewzer* esek ez” (*primo* occurrit); (8): „Azert hogy *elewzer* ew vewn ewangeliumy zegenseget” (evangelicam paupertatem... ipse *primus* inceptit).

c) Egyetlen adatunk van arra, hogy bekövetkezik a ragban a labiális illeszkedés. (76): „*Elewzewr* cristusnak halat ada Annakutanna bodog Clarat vygasagost meg alda” (*primo* gratias Deo egit et postea beatam Claram consolabiliter benedixit).

d) A hátulképzett magánhangzót tartalmazó tövek után minden esetben bekövetkezik a rag magánhangzójának a velarizációja. Pl.(10): „hogy frater Bernald ew tewle *harumzor* hyuatattot” (quod frater Bernardus *ter* ab eo vocatus); (132): „mykoron zent ferencz mondottauolna *haramzor* agyad nekem tenmagadott” (quum *tertia vice* sanctus Franciscus dixisset: Praebe mihi te ipsum); (45): „Es tehat latek tewz langott... veled zolott es *szokzor* neky felelly tegedett Es *harmaczor* te kezeydett neky ky teryezteny” (Et tunc vidi flammam ignis... tecum loquentem, et te illi *pluries* respondentem et manum illi *tertio* extendentem); (9):

„Azert nemy haladek leuen legottan *masoczor* es *harmaczur* hyua” (Idcirco facto aliquo intervallo, iterum *secundo* et *tertio* vocavit). További adatok mondat nélkül: *masodczor* (54), *Masodczor* (67), *massodczor* (78), *masodczor* (105), *harmadczor* (78). A *sok* szó 49 előfordulásából öt kezdődik *sz*-vel, a *-szor* rag magánhangzója csak az idézett példában zártabb *u* - talán csak elírás. A tövégi *t* és *d* mássalhangzóhoz kapcsolódó ragkezdő *sz*- bizonyára hosszú affrikátát eredményezett a kiejtésben: erre enged következtetni a *t*, *d* betűk elhagyása: *keczor*, *harmaczor*, bár a szerkezeti tagoltság ismerete a megőrzés irányában hat: *masodczor*, *harmadczor*.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a ragcsalád palato-veláris illeszkedése teljes: a 6 magas hangrendű tőhöz a rag magashangú változatai járulnak, a 11 mély hangrendű szóhoz mindig a *-szor* változat csatlakozik. A palatálisokon belül a labiális illeszkedés még nem teljes: a *-szer* változat nemcsak az illabiális tövek után szerepel: ez jelenik meg 3 labiális tőhangzó után is: *többszer*, *elsőser*. De hogy a folyamat már itt is megindult, azt jól bizonyítja az *először* - igaz, csak egyetlen - előfordulása. A változatok megoszlása: *-szer* 5; *-ször* 1; *-szor* 11.

Az illeszkedésnek ez az előrehaladott állapota, továbbá a névutó-előzmények határozói toldalékának teljes hiánya két dolgot bizonyít: egyrészt a raggá redukálódás folyamatának lezárulását, másrészt azt, hogy mindez már az adatolatlan korai ómagyar korban végbement, s a Jókai-kódexben a raggá válás utolsó stádiumát láthatjuk.

Funkcionális szempontból a ragcsalád kikristályosodását igazolja a számnévi fogalmat jelölő szavakhoz való járulás. Ezen belül jól kirajzolódó kettősség mutatkozik: a tőszámnevek csoportja (*kétszer*, *háromszor*, *sokszor*, *többször*), illetőleg a sorszámneveké (*először*, *másodszor*, *harmadszor*). A két típus számszerű megoszlása 6:11. A tőszámnévhez kapcsolt ragban nagyobb a lehetősége az összefoglaló, globalizáló, „bruttósító” jelentés kialakulásának, az egyedi esetek elhomályosulásának, a jelentés „matematizálódásának”: a *sokszor*, *ezerszer* hallatán már nem gondolunk az előfordulások ismétlődésére. Pedig eredetileg benne volt: a *három szer kötél* három külön ágból volt fonva. A „*Háromszor veri ezt kenden Lúdas Matyi vissza*” fenyegetésben három különböző időpontban való akcióról van szó: egy időpontban nem lehet valakit háromszor megverni. A sorszámnévi *harmadszor* valójában csak egy esetre, az éppen aktuális utolsóira tereli a figyelmet azzal, hogy utal a hasonló korábbiakra is. Az összefoglaló, globalizáló jelentésnek szerepe lehet abban, hogy a *-szer* ragcsalád mellé kialakultak az újabb, szám-határozó névutók, az *ízben*, *esetben*, *alkalommal*: ezek az előfordulások esetiségét, egymásutániségét, külön-külön előfordulását érzékeltetik. Ezért kár őket hibáztatni, a tudatnak szüksége van rájuk.

A Jókai-kódexhez visszatérve még egy kérdést kell itt felvetnünk. A kódex Jakab-Kiss által összeállított adattárában öt adattal szerepel az *eggyül* határozószó. A számkód szerint ma nem élő szó, a címszók tehát kikövetkeztetés eredményei. Szövegbeli formájuk *egyel*, morfológiai szerkezetükre nézve egy tőből és egy „egyéb” toldalékból alakultak. A TESz. sem *eggyül*, sem *együl* címszó alatt nem említi őket, nem találom az *egy* és származékai közt sem. Méltán ébredhet fel a kíváncsiság: mik ezek a szavak.

A legegyszerűbbnek ez a példa látszik: (41): „Es paranczola frater leonak hogy tewbzer ne menne hozzaya egy napon hanem csak *egyel* keneruel es vizuel Es veternyekoron euel *egyel*” (Ipsi autem fratri Leoni imposuit, quod nisi *semel* in die iret ad eum cum pane et aqua; et *semel* in nocte, hora matutinali). A *semel* latin szó fordításaként megjelenő, a *többször*-rel ellentétbe állított, talán *eggyél* olvasatú szóalak jelentése csak ez lehet: *egyszer*. A kifejezésben tehát lényegében egy *-szer* ragos szó szinonimáját láthatjuk: egy *ízben*, egy *alkalommal*.

Szintén a *semel* fordításai ezek a példák: (20): „Azert zerzetnek kezdetiben tertene *egyel* hogy zent ferenc boczata frater Bernaldot Bolonnyaba” (Unde accidit *semel* in principio ordinis...); (60): „Azert *egyel* hyutatak tarsitol hogy menne kenyere” (Unde *semel* vocatus a sociis, ut iret pro pane); (135): „Tewrtene *egyel* ew nyayassaganak kezdetyben” (Accidit *semel*...); (123): „Nemynemew nemet orzabely frater... monda *egyel* bodog ferencznek” (nincs pontos latin megfelelő: illi fratri de almania... decenti beato francisco). - E négy adatban hajlandó volnék az *egyel* jelentését így megadni: egyszer, egykor, régen; tehát időhatározóként értelmezve. Népmeséink évszázadok óta így kezdődnek: *Egyszer* volt...

A szóalak hetedik előfordulása ismét más árnyalatot hoz: (19): „Ne fely menyewnk *egyel* által” (Transeamus *simul*, non dubites!). Ebben az esetben a veszélyes vízen való együttes átkelésről van szó, mód-állapot kifejezéséről, az előbbiekkal való összetartozás nem bizonyos. Talán: egyszerre.

Az előző 6 példa mint számhatározó(szó), közelebbi rokonságban talán a HB *charmul* 'háromszor' adatával van. Történeti nyelvtanunk ezt az alakot az ÓMS *mezuul*, *wyzeul* állapothatározóival azonos szerkezetűeknek tekinti (I, 315). Ez egy kissé meggondolkoztató, még ha hiszünk is abban, hogy ősi ragjainknak a korai ómagyarban található fejleményeik poliszém jellegűek voltak (uo. 292). Mindenesetre úgy látszik, a Jókai-kódexben még él a HB számhatározója legalább határozószóként.

Összegezve: a *szer* főnévre visszavezethető névutók (*szerint*, *szerte*, *szerrel*, *szeren*, *szert*) közül a *-szer* ragcsalád csak az utolsó kettőből alakulhatott ki. A *szerint* és a *szerte* szoros birtokos szintagma-előzményből vezethető le, aminek következménye a főnévhez járulás: *ország szerén(t)*, *ország szerte*. A *szerrel* - ha ide vonjuk - főleg melléknévvel kapcsolódik és erősen modális értelmű: *jó szerrel*, *ez szerrel*, *ilyen szerrel*; ez akadályozza számnevekhez kapcsolódását, ami egyébként lehetséges volna. (Egy *három szerrel* névutós kapcsolatból a testes rag teljes redukciója nehezen lenne elképzelhető.) A szintén melléknévi természetű számnévhez kapcsolódó *szeren* és *szert* névutók egyszerű ragja könnyen felszívódott és kialakult a rag multiplicativusi funkciója. Ez a folyamat a Jókai-kódex korára már szinte teljesen lezajlott: a redukció és az illeszkedés a ragalakulás utolsó fázisára vall, tehát jóval korábban elindult.

A HB *charmul* számhatározója folytatódni látszik a Jókai-kódex *egyel* határozószavaiban, ahol - talán a latin *semel* hatására - már időhatározóként is szolgál: *egyszer*, *egykor*, *hajdan*.

B) Rag vagy névutó?

(A Jókai-kódex *-balól/-belől* toldalékaihoz)

1. Aligha lehet véletlen, hogy BENKŐ LORÁND az Árpád-kor szövegeit elemző könyvében éppen a névutók fejezetének bevezetéseképpen fogalmazza meg a nyelvi kategóriák elkülönítésének nehézségeit: „A nyelvész a nyelvben kisebb-nagyobb egységeket, osztályokat, csoportokat igyekszik alkotni, közöttük határokat húzni, s a körülhatárolt kategóriákba lehetőleg minden nyelvi elemet elhelyezni. A nyelv pedig ennek a folytonosan megújuló »támadásnak« makacsul ellenáll, mert a rendszer-kapcsolatok hihetetlen szövevényessége folytán természetének az átmenetiség, a szivárványszerű egymásba folyás egyik leglényegesebb jellemzője” (1980:276).

A nyelvek lényegi, funkcionális hasonlósága és az egyes nyelvekbeli rendszerkapcsolatok hihetetlen szövevényessége közti különbségek teszik lehetővé egyazon nyelv jelenségeinek jelentősen eltérő elméleti keretek szerinti rendszerezését. Ez főleg „paradigma-váltások” idején figyelhető meg (vö. pl. a magyar esetrendszer átrendezését az új nyelvelméletek jegyében: ANTAL 1961, KIEFER 1998 stb.), de fokozatos módosulások, eltolódások azonos elméleti keretekben is megfigyelhetők. A névutókról szólva például „Ki mit tart névutónak” címmel táblázatba foglaltam, hogy 1818 és 1962 között 20 kiválasztott szerző (nyelvtan- vagy szótáríró) mely nyelvi elemeket nyilvánította névutónak (1965:18-22). Az összesen 180 névutónak minősített elem megoszlása a következő:

a) Mind a 20 szerző névutónak minősítette a következőket: *alá, alatt, alól, -n át, -n belül, ellen, elől, előtt, -n keresztül, közé, között, mellé, mellett, nélkül, szerint, után* (= 16).

b) 19 szerzőnél szerepelnek: *-n alul, elé, felé, fölött, -től fogva, helyett, iránt, -n kívül, mellől, miatt, múlva, -ra nézve, óta, -n túl, végett* (= 15).

c) 18 szerzőnél névutók ezek: *felől, gyanánt, -n innen, -hoz képest, körül, közül, mögé, mögött* (= 8; az a-c összesen: 39).

Az is beszédes, mely elemek szerepelnek legkevesebb szerzőnél, melyek tehát a kategória peremvidékei: az 1-3 szerző által névutónak minősített kifejezések:

d) Csak 1 szerzőnél szerepelnek ezek: *alkalmával, alkalommal, -hoz arccal, -vel átellen, -ben bent, céljából, címén, -től el, -vel (az) élen, ellenébe, esetben, esetére, -ra fel, félben, -n fenn, folytában, formájában, formán, -n hátul, hegyől, irányába, irányában, ízben, -vel kapcsolatban, kivételével, közelébe, közelében, közeléből, közepére, közibe, -ról le, lévén, módra, nevében, okáért, részéről, segítségével, során, számában, szempontjából, tájékán, tekintetben, -t tekintve, tövébe, tövében, truccára, úton, -hoz vissza* (= 49).

e) Csak 2 szerző minősíti névutónak ezeket: *alapján, árán, -vel átellenben, -be be, -n elől, érdekében, értelmében, esetében, -vel ezelőtt, fölébe, híján, kedvéért, -től kezdve, -n ki, -t kivéve, -n kül, körülött, közepén, -től külön, módjára, módon, múltával, nyomán, -vel össze, számba, -vel szembe, szerte, útján, végre, -ra vonatkozóan* (30).

f) Csak 3 szerzőnél névutók ezek: *átellenében, -től balra, esetén, félé, félébe, félől, folyamán, hosszában, -től jobbra, kapcsán, körül, következtében, -hoz mérten* (13; d-f: 92).

Külön tanulmány tárgya lehetne e minősítések elvi háttérének taglalása, feltehető okának keresése, illetőleg az, hogy az utóbbi három csoport forrásai hogyan helyezkednek el az időtengelyen, jelezve a névutóvá minősítés változását a nyelvészeti közvéleményben (vö. SEBESTYÉN 1965:22). Tovább árnyalhatná a fenti képet, ha hozzávennénk az időközben megjelent mondatelemző köteteket, amelyek új névutókat is bemutatnak (pl. RÁCZ-SZEMERE 1970, GÁLFFY 1972, BÁRDOSSI et al. 1999, stb.). Az a fentiekből világosan látszik, hogy a névutó szófaj nyitott, és a megítélések eltérése mellett is bővülő tendenciát mutat. A bővülés abból is következik, hogy miközben sok tartalmas szó indul el a viszonszóvá válás útján, a névutó kategória kijáratra, a raggá válás már szinte egyáltalán nem működik.

2. A névutónak mint szófajnak más, érintkező, keresztező, átfedő nyelvi elemekhez való viszonyát - a névutó és a rag, a névutó és a határozószó, a névutó és az igekötő, a névutó és a ragos határozó - megpróbáltam magam is végiggondolni (1965:9-15). A névutó és a rag elhatárolásában már ANTAL disztribúciós analízisét is figyelembe véve kerestem a kritériumokat. Hadd idézzem az ottani összegezést! „1. A rag és névutó kategóriáját egyaránt keresztezik, tehát elválasztásukra nem alkalmasak a következő jellemvonások: a birtokos személyragozhatóság, vagy ami ezzel azonos, a szóeleji előfordulás; a névmásokkal való kapcsolódás; az irányhármasság szerinti csoportosulás; a morféma-környezet jellege; a jelentéstípusok változatos volta és a hangsúlytalanság. 2. A két kategória zömét egymással szembeállítják, de egyedeit nem választják szét a következő sajátosságok: részvétel a magánhangzó-harmóniában (a ragok egy-, két- vagy háromalakúak, a névutók egyalakúak); az alkotó morféma-k száma (a ragok egy morféma-júak, a névutók egy, két, három vagy több morféma-ból állnak); a tőhöz kapcsolódás szilárdsága (a rag és tő közé nem, a névutó és a megelőző szó közé beékelődhet más szabad morféma); a szótagszámban megnyilvánuló önálló szó jelleg (a ragok egy szótagúak, nem önálló szók; a névutók egy, két vagy több szótagúak, önálló szók). 3. Elválasztó kritériumnak legfeljebb csak a halmozódás képességét tekinthetjük: ugyanahhoz a tőhöz csak egy rag, de akárhány névutó csatlakozhat” (1965:11). E szempontok egyikét-másikat az új magyar nyelvtani irodalom is emlegeti, ANTALra igen, rám nemigen utalva (KIEFER 1987:481-487; 1998:101-103; É. KISS 1998:104-111). Igaz, ma, negyven év múltán már magam sem pontosan a fentiek szerint fogalmaznék.

A nyelvelmékek adatainak kategóriás minősítése még jóval nehezebb. Ahogy BENKŐ fogalmaz: „a nyelvtörténész gondjait ... még jobban tetézi, hogy a szinkrón jelleggel is sokszor csak nagy ügyel-bajjal, úgy-ahogy körülhatárolható nyelvi kategóriák a diakróniában még folytonosan változnak is, s e változás az átmenetiség újabb dimenzióját vegyíti bele a problematikába még akkor is, ha a nyelvi kategóriák átmenetiségének a szinkrón és a diakrón problematikája természetesen jelentékeny mértékben függvénye egymásnak” (1980:276).

A rag és névutó viszonyát az ómagyar korban elsősorban a névutók raggá fejlődésében kívánjuk itt vizsgálni. Ez ugyan csak egyirányú folyamat - ragból nem lesz névutó -, de az egyes elemek fejlődési fázisa nemcsak korszakról korszakra, hanem szinte nyelvelmékről nyelvelmékre is eltérő lehet. A névutók raggá válásának alaki ismérveit KOROMPAY KLÁRA így foglalja össze: „A legfontosabbak a következők: egy szótagúvá válás; illeszkedés; egybeírás. (Mindhárom szorosan összefügg a hangsúly további gyöngülésével is, e fontos tényező azonban közvetlenül nem ragadható meg, csak következményei - az említett alaki jegyek - utalnak rá”. 1991:290. - az én kiemelésem: S. Á.).

3. Arra nézve, hogy egy-egy nyelvi elem rag vagy névutó voltának megítélése még egyetlen nyelvelmékben is milyen nagy körültekintést igényel, csak egy példát vizsgálunk meg. BÁRCZI GÉZA, akit Jakab Lászlóval együtt vallunk elindító mesterünknek, talán századunk legjobb nyelvtörténész mikrofilológusa volt. Halála után két tanítványa sajtó alá rendezte és kiadta a

Halotti Beszédre vonatkozó feljegyzéseit (ABAFFY 1982). A művet átlapozva gyakran meglepetve látjuk, milyen óvatosan fogalmazott egy-egy toldaléknak látszó elem rag vagy névutó voltáról. Íme néhány idézet a lapszámok mechanikus sorrendjében:

61. (jegyzet): „Geleji András a HB. *-nec* ragját-névutóját *-nek*-nek olvassa...”

62. [a *-nek*-et] „Mint személyjelezhető fiatalabb ragot (névutót) eredetileg ragos főnévnek kell magyaráznunk, s ez azzal a megelőző főnévvel, melynek ragjává, névutójává vált később, jelöletlen birtokviszonyban volt.”

63. „Anonymusnál ugyanis már a véghangzóját teljesen elvesztett *-nek* ragot vagy névutót találjuk...”

71. [*gimilcictul*]: „*tul*, e korban még inkább névutónak, mint ragnak kell tekintenünk ... A *-tül* névutó számos más példában is előfordul nyelvemlékünkben ... A *tul* kétségtelenül fiatalabb ragjaink és névutóink közé tartozik...”

90. [*meret*]: „A rag (névutó) *-eret* ’-ért’ birtokos személyjelezve előfordul mint határozó ugyanitt: *erette*, és rövidült alakban mint névutó kétszer: „ez lelic *ert*”, „lilki *ert*”.

99. [a birtokos jelző toldalékáról]: „A birtokviszony ... *-nek* raggal (névutóval) - ki van fejezve” (*halalnec*).

103. [*oz gimill twl*]: „A *twl* névutó használata ilyen összefüggésben ma szokatlan.”

110. „A *nec* részeshatározórag (névutó), 1. *neki*...”

133. „A *bele* névutó előfordul a HB.-ben ugyanebben az alakban még egyszer: *uruzagbele*, egyszer pedig *beli* változatban. A *ben* névutónak (1. *miloftben*) irányt jelölő megfelelője tehát a fiatalabb határozónévutók-ragok [sic!] sorába tartozik...”

177. [*ildetuitvl*]: „A *tül* ragra illetve névutóra ... l. előbb”.

E kiragadott néhány példa jól tanúsítja BÁRCZI óvatosságát: vagylagosan, kötőjelesen vagy zárójeles formában jelzi a tárgyalt elemek rag vagy névutó minősítésének kettős lehetőségét. Áll ez még a *-ben*-re, illetőleg a birtokos jelző toldalékára is.

4. A fentiekben egy kiváló tudósunk több ómagyar kori viszonyító elem rag vagy névutó voltára vonatkozó minősítéseit futottuk át. Az alábbiakban azt villantjuk fel, hogy egyetlen nyelvi elem, az ómagyar kori *-balól/-belől* névutóként vagy ragként való felfogása hogyan változik, alakul az utóbbi száz év során. Természetesen csak néhány kiragadott, de irányadó véleményre utalunk.

SIMONYI ZSIGMOND szerint (1892:157) a HB-beli *timnuce-belevl* névutós kifejezés, a *belőlem*, *belőled* adverbiumok. A névutó „Mint viszonyzó azonban raggá változott, s előbb csak illeszkedett: *láng-balól* (EhrC.), később el is rövidült: *tömlöczé-ből*, *láng-ból*.” Az illeszkedés és zsugorodás tehát már a rag állapotában ment végbe, a JókaiK. idézett példája már rag.

GOMBOCZ és MELICH etimológiai szótára (1914:339) a *-ből* ragnál ezt írja: „a rag teljesebb kéttagú alakja a régi nyelvben: *-belől* ... eredetileg illeszkedés nélkül ... később illeszkedve: *-balól*, vö. MünchC. 279: *falubalol*; DebrC. 358: *almatocbalol*”. Érdekes, hogy ez utóbbira nem a korábbi JókK.-ből hoz példát. Tehát: rag, illeszkedő, kéttagú.

KLEMM (1942) a *-ből* rag előzményeként említi a HB. *timnucebelevl*, illetőleg a JókK. *kutbalol* adatát (181). *Belül* címszó alatt azonban névutót is felvesz, megjegyezvén: „Eredeti abl. jelentésében raggá (*-ből*) fejlődött ... A *belől* névutót már régen *hol?*, *hová?* kérdésre is kezdték használni, ebben a jelentésben azonban megmaradt *névutónak*...” (233). Ez a típus

kapcsolódott aztán *-n* ragos névszóhoz. A kétszótagú, illeszkedő, ablativusi alakok tehát a rag előzményei voltak, raggá névutóból fejlődtek.

B. LÖRINCZY ÉVA (1953:150) a KTSz. *agbe[le]vl* és *mogzotbelev[l]* adatait a *-ból* rag adatai közt tárgyalja, utalva a HB., ÓMS. és a JókK. megfelelőire, ez utóbbinál az illeszkedett *zayabalol*, *hazbalol* formákra is. A névutókat e nyelvemlékben egy *fogva*, egy *össze* és három *miá* képviseli (157-8). A nyelvemlék két példája tehát kétszótagú, rag és nem illeszkedik.

BERRÁR JOLÁN (1957:37) a *-ból/-ból* ragról szólva írja: „A rag hosszabb *-belől* alakjában - és illeszkedett *-balól* formában - még a JókK.-ben általános: 28: *yewuala parifbalol*. De már itt felbukkan a rövidebb, egyszerejtéssel vagy analógiás hatásra keletkezett *-ból -ból*.” Tehát: rag, kétszótagú, illeszkedő.

Még ugyanabban az évben BERRÁR terjedelmes tanulmányt szentelt a *-ból/-ból* rag fejlődéstörténetének (1957a). Alapállása változatlan: a kétszótagos *-balól/belől* alakokat a rag eredetibb változatának tartja. Összeállítja ezek teljes ómagyar kori adattárát is. Megállapítja, hogy a korai ómagyar szövegekben a kétszótagú, illeszkedés nélküli alak dominál, majd a Jókai-kódex a XIV. sz. végén nagyszámú kétszótagú, illeszkedő formát ismer. A Huszita Bibliában „a hosszabb alakoknak jóformán nyomuk sincs”, mindössze a Münchener kódexben van „egyetlen *-balól* ragos” alak. A Guary-kódexben ismét jelentős a kétszótagú, illeszkedő *-balól/-belől* aránya: 19 adat az egyszótagú *-ból/-ból* 86 esetéhez képest. A már XVI. századi Nádor-kódex (1508) hasonló aránya: 128 : 15. A Nagyszombati kódex rövid és hosszú ragjainak előfordulási aránya: 33 : 6, a Debreceni kódex egyik kezénél 33 : 9. Szórványos előfordulások még további feltúcatnyi kódexben megfigyelhetők, de a kétszótagúak fogyása, és főleg a mélyhangrendű *-balól* visszaszorulása jól megrajzolódik. Összegezésében cáfolja azt a feltevést, hogy a *-balól/-belől* ragváltozatok nyelvjárási háttérűek. Funkció szerinti megoszlás sem látható a rövid és hosszú változatok között. Az előfordulások mennyiségi hullámlása egyrészt a források kronológiájának bizonytalanságára, másrészt a fordítók és másolók beavatkozási eltéréseire, az írott szöveg lazább vagy szorosabb követésére vezethető vissza. Az írott nyelvben lassúbb a hosszú változatok visszaszorulása, mint az élő beszédben, egyes kanonizált formulákban még szavakhoz kötődés is megfigyelhető, főleg a *-belől* túlélési hajlama.

A TESz. (1967:277) a HB. *timnuce-belevl* és a JókK. *lang-balol* adatait határozottan és egyértelműen névutónak minősíti, megjegyezve: „A *belül* eredetileg honnan? kérdésre felelő határozószó, illetőleg névutó volt ... később hol?, hová? kérdésre felelő határozószóként is használták. Ebben a szerepében él ma is.”

BENKŐ LORÁND (1980:278) az Árpád-kori rövid szövegemlékek kétszótagú *belől* viszonyító elemeit névutónak tekinti, megjegyezve: „nem is annyira a két- vagy egyszótagúság ... hanem az a történeti folyamat, amely a névutók raggá válása során az alakredukcióban bekövetkezik, vízváltató jellegű a két kategória viszonyában, hiszen az alakredukció a raggá válás függvényeszerű következménye.” Hozzáteszi még: „a *belől* már névutói alakjában is kettőssé vált, hiszen a régiségből jól ismertek a *balól* változatok. Ez utóbbiak főként a JókK.-ben nagyszámúak...” (uo. 279; további példák a GuaryK., NádK., NagyszK. szövegeiből). Az ablativusi *balól* névutó helyzetét erősíthette BENKŐ szerint az is, hogy a *belől* mellé számos alakváltozat alakult ki, névutóként és határozószóként locativusi, sőt lativusi irányjelentésűvé is fejlődött; megmaradását segíthette a *beli* képző mellé kifejlődött *-bali* változat és más toldalékok kétalakúsága is (BENKŐ 1980:279-281).

BÁRCZI (1982) - mint láttuk - a HB. jóval több elemét minősíti vagylagosan névutónak és ragnak, mint a közfelfogás. A *belől* elemet nem tárgyalja (a nyelvemlék Könyörgés részét már nem vizsgálja), de a *bele*, *beli* szóalakokat egyértelműen névutónak mondja (1982:133).

Egyébként az első biztosan illeszkedő *-ban* ragot csak a GyulS.-ból idézi (uo. 51). A HB. *kinzotviatwl* toldalékát PAIS ellenében is nem illeszkedő *-tül*-nek olvassa, mondván: „*tüül ~ tül* velarizációja nem cáfolható ugyan, de nagyon kevésbé valószínű akkor, amikor egyetlen rag-névutó sem illeszkedik még” (uo. 178). BENKŐvel egyezően vélekedik az alak-redukcióról: „ha egy szó önállóságát, szemantikai teljes értékét elveszti és csak szintaktikai eszközzé gyengül, akkor hangtestében is szabálytalan zsugorodás áll be” (uo. 51).

Történeti nyelvtanunk első kötetében KOROMPAY KLÁRA tüzetesen foglalkozik a névutók raggá válásának folyamatával (1991:289-293). Megállapítja: 6-7 névutónk már az ősmagyar kor második felében elindulhatott a raggá válás útján, „körülbelül ugyanennyi elem csak a korai ómagyarban vagy még később kapcsolódik be a fejlődésbe (*-ra/-re, -ért, -ba/-be, -ból/-ből, -szor/-szer/-ször, -kor*) ... a névutók tekintélyes része mindvégig névutóként él tovább” (uo. 292). A ragság már említett három ismervén túl (egy szótagúvá válás; illeszkedés; egybeírás) a változás okaiként még a használati gyakoriságot és a funkcionális gazdagságot említi (uo. 292).

Ugyanitt a névutókról szóló fejezet szerzője, ZSILINSZKY ÉVA (1991: 442-460) is úgy foglal állást, hogy a korai ómagyar *belől* és *belé* szóalakjai még névutók (456), de a fejlődési táblázatban már vagylagos névutó-rag jelzést ad róla (458).

A történeti nyelvtan második, a kései ómagyar kort tárgyaló kötetében KOROMPAY KLÁRA külön alfejezetben foglalkozik az illeszkedés kérdéseivel. Általában a rövidülés megelőzi az illeszkedést. „A *-balól/-belől* fordított viselkedése azonban arra figyelmeztet, hogy e két jelenség összefüggése szövevényesebb: a rövidülés és az illeszkedés - az önállóság elvesztésének közös folyamatában - együttesen, egymást át- meg átszöve hatott” (1992:371). Ez tehát nem zárja ki a *balól, belől* névutó-fázisbeli illeszkedését.

A felsorolt véleményekhez érdemes egy-két megjegyzést fűzni. Simonyi a HBK. *timnucebelevl* alakját névutósnak mondja, de raggá fejlődését nem pontosan részletezi. GOMBOCZ-MELICH etimológiai szótára a *-ból* rag alatt elemzi a szóalakot, mint a rag „teljesebb kéttagú alakját”. Ezt a további szakirodalom sokáig követi, csak a TESz., BENKŐ és BÁRCZI - és nyomukban a történeti nyelvtan - minősíti határozottan névutónak. Az illeszkedés hiányát az EtSz. a JókK. egyetlen kéttagú, nem illeszkedő alakjával szemlélteti (*Asisyabelewlualo*), az illeszkedőket azonban nem ebből a forrásból, hanem a Huszita Biblia egyetlen mélyhangú példájából érzékelteti (MünchK. *falubalol*). BERRÁR a kéttagúak ragként kezeléséből mintha egy lábjegyzetében kiesne. A JókK. előbbi, nem illeszkedő alakját így magyarázza: „Esetleg a városnév két *i*-je zavarta meg a fordítót, és az illeszkedetlen *névutói* formát csatolta hozzá” (1957a: 6, az én kiemelésem: S. Á.). Érdekes lehet, hogy NYÍRI ANTAL a Müncheneri kódex egyetlen *balól* példáját nem sorolja be a *belől* szócikkbe, tehát ragnak veszi (a *falu* címszó alatt meg is találjuk. 1993: 52, 101).

5. BERRÁR hatalmas adattárából (1957a) érdekes táblázat állítható össze a *-balól/-belől* és a *-ból/-ből* fontosabb előfordulásairól.

		<i>-belől</i>	<i>-balól</i>	<i>-ből</i>	<i>-ból</i>	Össz.
1372u.:	JókK.:	32	37	3	8	80
1495e.:	GuaryK.:	16	3	56	49	124
1508:	NádorK.:	14	1	44	84	143
1508:	DöbrK.:	4	-	1	5	10
1512:	NagyszK. (2.r.)	5	1	24	9	39
1519:	DebrK. (3.k.)	2	1	12	9	24
1522:	KeszthK.	12	-	71	74	157

BERRÁR adatgyűjtése nem mindig a teljes szövegre terjed ki, olykor csak egy részre vagy egy kézre. Szórványos kéttagúság és azon belül esetleg *-balól* előfordulás (mint a MünchK. egyetlen adata) még tucatnyi más forrásban is megtalálható. A táblázat fő tanulsága világos: a kétszótagúság és az illeszkedés elsősorban a Jókai-kódexre jellemző. A rövidült alakok itt még kisebbségben maradnak. A továbbiak során a *-belől* alakok lassabban, a *-balól* formák gyorsabban csökkennek, s ez utóbbiak a 16. századtól szinte kuriózum számba mennek (BERRÁR 1957: 28). Ez kellőképpen indokolja, hogy a Jókai-kódex ide tartozó adatait tüzetesebben is szemügyre vegyük. Elsősorban a „névutós” kapcsolatokat nézzük: ezek fejlődtek a későbbiekben ragga, de szót ejtünk a *belől* határozószókról is.

Mínt hogy BERRÁR a Jókai-kódex adatait nem mutatja be, ezt az alábbiakban pótoljuk. Az elrendezés a határozófajtákat követi. Egy csoportban előbb a tartalmas szóhoz, majd a névmáshoz kapcsolódást szemléltetjük.

-belől

Helyhatározók: 25:1: „kewlewmbe kylemb *felbelewl* yewnekuala hozzya” (ex diversus partibus multi [= mundi] convenerunt ad eum = irányból, vidékről; ezt a jelentést a TESz. csak 1527-ből ismeri); 60:17: „kewteleyt el zagatuan es mendennek *kezebelewl* elky zalada”; 98:2: „es veuen az seprewt ew *kezebelewl* meg sepre”; 43:17: „lata egy zepp tewzeflangot magas *menbelewl* zent ferenc feyre le zallanyä”; 45:15: „Es tehat latek tewz langott *menbelewl* leytewt” (descendentem de caelo); 61:21: „lata tewzes vylagofflagot ewrya zallanya *menbelewl*”; 72:13: „lewn neky keczer zozad *menbelewl*”; 68:12: „az ver zenetlen ky futuala az *sebbelewl*”; 68:5: „De az zent *sebekbelewl* ewtlewt vyer futuala az kewfalon”; 27:7: „ew hordoÿa elkÿ fordola az *zygetbelewl*”; 36:21: „zent fferencz el teruen spoletana new *vevlgbelewl* menne Romanÿolaba”; 49:24: „*Aifyabelewl*ualo nemes frater Rufen” (de Assisio). Ez utóbbi az egyetlen nem illeszkedő *-belől* változat, amelyet BERRÁR - mivel ugyanez a kifejezés illeszkedő *-balól*-al is előfordul, elírásnak tart (1957a:6).

Képes hely- és eredethatározók: 104:8: „*bewlczelegebelewl* fokka nem elhett”; 125:18: „Es *bewlczelegbelewl* auagy vkofflagbalol byznak” (de nomine scientiae et industria seu prudentia confident - a latin ige ablativust vonz!); 126:1: „melye es karyä *ezewftbelewl*” (pectus et brachia de argento); 77:3: „Mykeppen frater Egyed vonot ky nemy meftert ew *ketsegebelewl* [cím]; 95:17: „Ew lelket te *kezedbelewl* kerefem meg”; 82:18: „az ky egy *penzbelewl* zaz penzt ad”; 113:11, 12: „fel fuualkodnak es felmagaztatnak egyebeknek *mÿuel-kedesebelewl* es *gyewmewlczebelewl*” (extollunt se de opere et lucro alieno); 118:14: „mÿkoron valamely barat ez *zerzetbelewl* ky megyen” (exit de religione); 99:25: „mert mÿ *teftewnkbelewl* tyzteltetyk yften” (de carne vestra honoratus); 160:23: „meltoltatnak megzabadoÿtanÿ az germekek halalnak *vedelmebelewl*”; 65:21: „ky keznek *vetesebelewl* ffrater leo azanna ayoytatofflagat e[re]zuala ew zyueben”(ex qua appositione tantam devotionem frater Leo sentiebat in corde); 76:3: „De annak felette *ebbelewl* legen erdelmed te neked” (habeas inde meritum); 130:26: „semmy *ezekebelewl* kyket emberÿ bewlczeleg zerez” (de iis).

Partitivus és okhatározók: 111:3: „kyket *essebelewl* tartoznak tyztan es paraztol tartani” (ex professione - es = eskü, itt szerzetesi fogadalom); 131:8, 10: „tegyen my[n]ket mend mÿ zyuewnkuel yftent zeretnÿ es az *gyewmewlczewkbelewl* auagy az dereblefdarabla[balol] es netalamtal az *etekbelewl* ... euen felkelenek”; 89:15: „ha myt *enkewfedyembelewl*ualonak tetetek nekem tewtetek”; 91:3: „mert meglen *ezkewzenetbelewl* ez vylagnak feÿedelmÿ es nemeffÿy teznek tyzteffeget neked” (de hac salutationis); 94:6: „Es

ezeket ...tartjukuala *zerelem-belewl*” (ex more / amore); 1:16: „egy *tizenkettewbelewl* tewrben magat megakaltotta”(unus de duodecim); 68:16: „Es hogy *ezbelewl* leuzatot [= szegyent] es zydamat ne vallanak”; 85:19: „Es *ezbelewl* zegyenkedenek az barátok” (ex hoc autem verecundati sunt fratres); 91:2: „Es ne zegyenkegyel *ezbelewl*”.

-balól

Helyhatározók: 80:15: „Es paranczola neky hogy az *ablakbalol* felvegye az penzt”; 131:23,24: „lattatykuala ew *arczajabalol* es zayanak *fuallafabalol*: mykent zerelmnek langyt ky boczattny”; 88:2: „yewuala ... megteruen *affizbalol* alamyznual”; 157:11: „nem hagyja az megalut teftet kyvynny az *hazbalol*” (non permisit extinctum corpus efferi); 98:28: „zolgaltam en attyamnak es mendenuel en *hazambalol*” (de domo mea); 123:7: „el ky menyen *enhazambalol*” (exeat domum); 155:7: „veletekuel ewzuen ez *kutbalol* ky hoza”; 44:1: ”ky terjeztjuala ew kezeytt ez felewl mondot *langbalol*”; 28:14: „Mykoron zent fferenc yewuala *parifbalol*” (veniebat de Perusio); 162:27: „Nemy hews *ragufyabalo[l]* zarmazando Gerlandus” (de Ragusa oriendus); 102:14: „yaruala ewuelek az *spitalbalol* zent mariahoz” (ibat cum eis de hospitali usque ad ecclesiam Sanctae Mariae); 152:22: „az kemen gonoz vадnak *zayabalol* meg zabadoyta”; 101:20: „Hogy kynoz ewnmagat poclofual egy *talbalol* euen” [cím]; 103:19: „[ujjai] kykuel ky uezyuala az *talbalo[l]* az etkett”; 67:27: „kezde az *vajafokbalol* eleuen veer ky zarmazny” (de ipsis effossionibus emanare); 143:6: „meglen zent fferencz ky mulak [sic!] ez *vylagbalol*”; 61:22: „Es halla zozatott az *vylagoffagbalol* ew uele zolny”.

Képes hely- és eredethatározók: 148:18: „magat feye haytuan leterezte zent ferencznek labayhoz: *farkaibalol* lewn baran”; 151:16: „fogada ennekem es *fogadafabalol* hytet ada”; 158:24: „germeknek *halottaybalol* fel tamadafarol” [cím]; 159:18: „hogy felkewlthety ty fyadot *halotaybalol* [sic!]” (a mortuis suscitare); 99:6: „ew rokonny ... mend ew *hazabalol* kezdenec oly erewfen kewnueznny”; 125:12: „hogy aznak *yutalmabalol* torkofon elnenek”; 63:8: „Azert frat[er] leonak ez felewl*mondottakbalol* tyzta artattlanfaga” (Claret igitur ex praedictis); 134:14: „valakny ez aytatoffagot tewkellest te peldadual kewuetny bodogfagnak *orzagabalol* vадnak batorok” (de regno beatitudinis sunt securi = -ról, felöl biztosak); 111:16: „[a beszédet] vallottlenny bodog ferencznek *zayabalol*”; 139:21: „ez felewl mondottakot vallottuala frater maffeufnak *zayabalol*”; 60:2: „latatykuala egyeb *vylagbalol* meg ternny”; 131:9: „es az gyewmewlczewkbelewl auagy: az *dereblefdarablaibalol* es netalamtal az etekbelewl... euen” (Et de illis frustulis); 125:18: „Es bewlczelegbelewl auagy *vkoffagbalol* byznak” (de nomine scientiae et industria seu prudentia confident - a *bizik* mai vonzata *-ben*, de a *confident* ige vonzata ablativus; a *-balol* tehát itt latinizmus); 53:8: „es ew bewnet alazatofst meg esmeruen *azbalol* melyett ewtewle el enyezetettuala” (de hoc, quod ab ipso celaverat).

Partitivus és okhatározók: 48:16: „ewtewle nekem engedet menden *yombalol* ... gyczerem es nagyoboymtom” (de omnibus bonis mihi ab ipso ... laudo atque magnifico); 51:5: „te vagy karhozattacnak *zamabalol*”; 38:25: „En boczatok te hozzad en *tarfimbalo*l kettewt”; 91:7: „vr ylten akart vallanny egy vny nepet mend *azokbalol* kyk el multanak”; 16:19: „kerdlec teget / ha alkalmas ennnye mend *azokbalol* ewangeliummy tartokna[k] mellyec eleueuttettne” (de omnibus, quae apponuntur - a *-balol* második magánhangzója csak itt nyiltabb: Jakab szerint helyesen *balol* - 1984:240).

-ból

16:6: „Te hat zent ferenc fem magat valta az heylbelewl [!]fem arczaýat le nem haýta *menbewl*” (nec se mutando de loco, nec faciem declinando a caelo, dixit); 17:22: „zent fferenc ... megteruen *erdevbewl* kemenen megfegýe frater ýlyeft”; 74:1: „De mykron ez lyanok zent *Demyembewl* ... tertenuolna zent Clarahoz: mondanak” [= a templomból]; 104:24: „nem youolna nekyk alamýznat adny De nemelyek adnakuala *kewnewrewletbewl*”. BERRÁRNál az *erdevbewl* hiányzik.

-ból

1:18: „egý ezfelelmondot tizenket *tarfbol* ... magat terben megakasztotta” (laqueo = hurokban); 12:9: „fegý meg engemet en *fogyattkozaombol*” (de meis defectibus me corrigas); 13:25: „Azert tehat yftheny *paranczolatbol* kezde helyet mendenewt foglalnýa”; 43:18: „lata egý zepp tewzeflangot ... zent ferenc feýre le zallányá Es az *langbol* zo zozatlikuala”; 62:25: „myutan elký mulok ez *vilagbol*”; 83:23: „De zent ferencz etelre le zaluan *kamorajabol*: lata”; 88:2: „yewuala nemý lelký zegen nagy febefeguel *porciunculabol*”; 152:23: „Es yly zernyew *halalbol* bekefegbe es nywgodalomba vette”.

belől

Vessünk egy pillantást a *belől* határozószói előfordulásaira is! Az illeszkedett *-balól* persze itt nem játszik szerepet.

a) Birtokos személyjeles (px-es) alak alig van: 154:1: „Azert morgas ne zarmazzek ky *belewled* hanem (ha nem) lezen kyt kertel” (Ergo non murmur exeat si non fit quod orasti); 97:19: „legottan *ew(belewle)* rola kýmene az hýr mend az faluzerte” (lehúzott, javított forma, nem szokás számontartani). Ide jöhet még ez is: 10:17: „ne czudal ha nem zolhatot te neked mert vgý uala *ewnbelewle* kywl” (non mireris, si non potuit tibi loqui, quia ita extra se erat = magánkívül).

b) Önálló, mondatrész szerepű *belől* határozószók: 52:15: „es megmonda mend zereuel kyfertetyt kyt vallotuala *beleul* es kyuewl” (quam habuerat intus et extra - locativusi!); 53:5: „zent ferencz kyfertetnek zeret zereuel mondýauala kyuel *belewl* es kyuewl erewfen gewtrettuala” (qua intus et extra vexatus fuerat - locativusi); 118:7: „Illettetek zyuenek *belewlualo* nagy ferelmeuel” (tactus nimio dolore cordis intrinsicus - locativusi); 126:25: „Es *belewl* maradnak hydegen es hyuan zerelemuel” (et remanebunt intus frigidi et vacui caritate - loc.); 129:22: „mert emberý bewlczezegnek zemey nemczak azokat kyk *belewl* / de azokat kyk kyuel vadnak es meg mu(ta)tattýak” (locativusi!). Az ablativusi jelentést kombinációval kell kifejezni: 41:7: „es zent ferencz felelen *onnatbelewl*” (de intus - egyetlen ablativus).

6. Foglaljuk össze a fenti adattár néhány jellegzetességét!

a) Számbeli megoszlásuk a következő:

-*belől*: 32 adat; mind *belewl* alakú, mindig egybe írva;

-*balól*: 37 adat; 36 *balol*, 1 *balal*, mind egybe írva;

-*ből*: 4 példa, mind *bewl* alakú, mindig egybe írva;

-*ból*: 8 példa, mind *bol* alakú, mindig egybe írva;

Px-es névutó határozószó: 3 (*belewled, ew(belewle), ewnbelewle*)

Önálló határozószó: 6 (5 *belewl, 1 beleul*), 1 utótagként.

Látni való: az írásforma és a feltehető hangzás teljesen egységes. A magashangúak diftongusos ejtése elképzelhető (a simuló *ü* szervesen elem, az *eleül* félék analógiája - BERRÁR 1957: 37). A mély változatok kettőshangzós ejtésére semmi sem utal.

b) A kétszótagú *-balól/-belől*, illetőleg az egyszótagú *-ból/-ből* aránya (67 : 12) egyértelműen a hosszabb formák dominanciáját jelzi. A rövidült alakok aránya alig 15 százalék, a folyamat tehát még csak a kezdetén jár. A birtokos személyjeles alakok itt számításán kívül maradnak, hiszen mindmáig a kétszótagos változattól formálódnak. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a személyjeles alakokat a nyelv nem a rövidült ragváltozattól, hanem a hosszabb „névutói” alakból formálja: nem *ből-em, ből-ed* stb. A *benn-em, benn-ed* korábbi rövidülésre utal. Hasonlóan névutói a *belé-m, belé-d* px-es megoldása is; nem *bé-m, bé-d* stb.

c) A hosszabb és rövidebb változatok jelentés szerinti tagolódása kiegyensúlyozott. Minden változat előfordul helyhatározóként és elvont határozóként is, igaz, a rövidek kis száma nem rajzol fel olyan színes árnyalatsort. Lényeges, hogy mind a konkrét helyhatározók, mind a belőle származtatható elvontak honnan? irányúak, tehát működik bennük az ablativusi *-l* primér szerepe. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a valódi határozószóként előforduló *belől* alakok mind hol? irányúak, de még alanyesetbe kapcsolódnak: a *vmin belől* itt még nem fordul elő. Az *onnatbelől* arról árulkodik, hogy a honnan? irányt már összekapcsolt formulával kell kifejezni.

d) Az illeszkedés mind a hosszabb, mind a rövidebb változatok esetében úgyszólván tökéletes. Az egyetlen nem illeszkedő alakot (49:24: *Afifyabelewl* ellensúlyozza egy illeszkedő (88:2: *affizbalol*), így az előbbi elírásnak is vehetjük (BERRÁR 1957a:6). Nem véletlen, hogy ezt az illeszkedést látva, sokan ennek alapján minősítették ragnak a *-balól/-belől* változatokat, hiszen ez az önálló szó jelleget cáfolja, akárcsak a következetes egybeírás.

Ha mármost ANTALnak a ragot és névutót elméletileg elválasztó ismérvsorát (1961:86-92) a Jókai-kódex fenti elemeire alkalmazzuk, a következőket láthatjuk:

	-belől/-balól	-ból/-ból
1. A hangrendi illeszkedés (nu - rag +)	+	+
2. Morfémák száma (nu 2, rag 1)	2	1
3. Birt. személyjelezés (nu + rag +)	+	?
4. Irányhármasság (nu + rag +)	+	+
5. Jelentéssíkok (nu + rag +)	+	+
6. Névmásokhoz járulás (nu + rag +)	+	?
7. Környezet (egyes, többes tőhöz nu + rag +)	+	+
8. Szórangúság (nu + rag -)	-	-
9. Szótagszám (nu 2 rag 1)	2	1

Az 1. ismérv szerint a *-belől/-balól* rag. A 2. ismérvben ANTAL következtelen: az *al-á, el-é* szerinte a szinkrón nyelvérzék számára is tudatos (1961:88), de ezt már TOMPA ugyanott cáfolja (140). Másutt - a *-stül* tagolódásáról - ANTAL is így ír: „Persze ez csak diakronikusan összetett, ma osztatlan, egységes képző...” (uo. 13). Kérdés, miért nem alkalmazza ugyanezt a szempontot az *alá, elé* stb. esetében.

A birtokos személyjelezés közös jegye a névutónak és ragnak. Itt azért írtam kérdőjelet, mert a rövidebb változatok közt nem is lehet *-bőlem* forma. - Az irányhármasság és a jelentésbeli változatosság (konkrét és elvont viszonyjelentések) kódexünkben egyaránt előfordul: a

honnan? irány markáns, a rövid alakok kis száma miatt kevesebb a jelentésárnyalat. A névmásokhoz járulás sorában azért van kérdőjel, mert névmási alapszóra nincs adatunk. A környezet szintén nem választja el a névutó-rag kategóriát: példáink közt is van többesi tőhöz, személyjeles alapszóhoz járulásra példa.

A szórangúságon azt érti ANTAL, hogy a névutó önálló szó, szabad morféma, nem része a viszonyított szónak, mint a rag. Ezt az írásmód is mutatja. A szórang bizonyítéka, hogy egy szóhoz több névutó is kapcsolódhatik: „*A falu és a tanyák felé mentek*”, illetőleg: „*A ház mellett vagy mögött hagytam*” (1961:91). Kódexünkben a kétszótagú változatok is egybe vannak írva, alapszó- vagy névutóhalmozásra nincs példa. Mindez igaz a rövid változatokra is.

A szótagszám mint fonetikai elv igen gyenge lábakon áll. A mindenkori nyelvérzék a szóalakok tő- és toldalékrészét még elkülönítheti, de a toldalékcsoport elemeit nemigen érzékeli: *nap-onként, sereg-estül, ilyen-képpen, ég-edelem, fog-adalom* stb. TOMPA már ugyanitt ezt írja: „a tövégi rövid magánhangzónak a toldalékba való eléggé általános átszakadása újabban elvben is képtelenné teszi az »egyszótagúság« követelményét” a raggal szemben (uo. 143). Ezek alapján azt mondhatjuk: „Elvégeztetett, de semmi sem tisztázott”. Az 1. ismérv szerint a *-belől/-balól* rag lenne, de ennek ellentmond a 2. és 9. ismérv, amelyek szerint névutó. De ugyanakkor ezek bizonytalan vagy vitatható szempontok.

ANTAL után - disztribúciós módszerét elvetve - új alapon körvonalazza az esetrag fogalmát KIEFER FERENC (1987:481-486). Fő ismérve - esetrag az a kötött morféma, amely előfordul valamely vonzat-keretben - a rag és névutó elkülönítésében azért nem alkalmazható, mert a kettő alternatív is lehet: *bújtat vkit vkitől/vki elől* (485). A magyarban az esetragok „ugyanolyan funkcionális szerepet töltenek be, mint a névutók”, csak összetevős szerkezet tekintetében különböznek (KIEFER 1998:196). Ennek oka pedig a névutó önálló szó jellegében van. Annak eldöntéséhez, hogy egy 14. századi nyelvemlék *-belől/-balól* elemei önálló szók-e, hiányoznak a próbálkozási lehetőségek, így nem kaphatunk elég fogódzót, így a sorrendi elemzéssel, közbeiktatással nem juthatunk az eddigieknél biztosabb eredményre.

Úgy látszik, vissza kell térnünk a hagyományos funkcionális diakrón szemlélethez (ez az, ami É. KISS KATALIN névutós fejtegetését is rokonszenvenné teszi számunkra: 1998:104-111). Az vitathatatlan, hogy önálló szóból alakult toldalékaink a névutózás fázisán keresztül fejlődtek viszonyjelölő esetraggá. A funkcionális szerepváltozást az alaki változások csak vontatva követik: a fél évezrede létező *-ből* és *-be* személyjelezése ma is a redukció előtti formát őrzi: *belől-em, belé-m*. A zsugorodás a Jókai-kódexben még alig indult meg, ezért a sok kétszótagú változat. Hasonló késleltetett zsugorodás látszik a kódex *be-* igekötőjében is. Ennek 30 előfordulásából 2 kétszótagú *bele* formájú, az összes többi *bel* írású, mégpedig: elől, egybe írva 9 (*belyewnenek*); elől, külön írva 14 (*bel mene*); hátul, egybe írva 2 (*yewybel*); hátul külön írva 3 (*mennyewnk bel*) (JAKAB-KISS 1980:8, 247).

A *-balól/-belől* illeszkedése ezzel szemben megelőzi a fejlődés szokásos menetét, amint erre fentebb KOROMPAY KLÁRA szavait idéztük (1992:371). Általában ugyanis előbb következik a rövidülés, aztán az illeszkedés. Mindkettőre erősen hat a tömegesedés és a viszonyfunkció bokrosodása, a helyhatározói mellett az átvitt és elvont árnyalatok kialakulása.

A Jókai-kódex *-belől/-balól* toldalékairól (ezt a minősítést a következőes egybeírás igazolja) vagy azt mondhatjuk, hogy *r a g s z e r ű n é v u t ó k* (mert illeszkednek, de még nem szakadtak el a szórangot sugalló *belől* határozószótól), vagy azt, hogy *n é v u t ó s z e r ű r a g o k* (mert már illeszkednek, noha redukciójuk még nem következett be, csak éppen megindult, egybeírásuk viszont a szórang elvesztésére enged következtetni). Tudomásul kell vennünk, hogy a nyelv történeti változása teremthet ilyen tipikusan átmeneti jelenségeket is.

Végezetül: nem állhatom meg, hogy ne utaljak Jakab Lászlónak arra a fontos munkájára, amelynek során nyelvemlékeink sorát vitte számítógépre, hogy érvelésünk ne kiragadott, esetleg félrevezető példákra épüljön, hanem teljes adattáratat vonultathassunk fel egy-egy jelenség vizsgálata során.

Felhasznált irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (szerk.): 1982. *Bárczi Géza, A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- E. Abaffy Erzsébet 1984. Tájékoztató a morfematikai részhez. *Magyar Nyelv* 80:140-2.
- Antal László 1961. *A magyar esetrendszer.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Balázs János 1988. Mióta szántóvető nép a magyar? In: Domokos Péter, Pusztay János (szerk.): *Urálisztikai tanulmányok 2.* ELTE, Budapest, 85-90.
- P. Balázs János 1981. *Jókai-kódex XIV-XV. század.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 9-20.
- Balogh Judit 2000. A névszóragozás. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 183-208.
- Balogh Judit 2000. A névutó. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 259-63.
- Balogh Judit 2000. A jelző és az értelmező. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 444-60.
- Balogh Judit 2001. A kereszteződő szófajúságról. *Magyar Nyelvőr* 125:437-43.
- Bárczi Géza 1951. *A Tihanyi Apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1958. A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. *Magyar Nyelv* 54:13-7.
- Bárczi Géza 1963. *A magyar nyelv életrajza.* Gondolat, Budapest.
- Bárczi Géza 1974. *Nyelvművelésünk.* Gondolat, Budapest.
- Bárczi Géza 1982. *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bartos Huba 2000. Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 653-762.
- Beke Ödön 1914. Nyelvjárási adatok. *Magyar Nyelvőr* 43:358.
- Benczik Vilmos 2001. A metafora mint az inopia korrekciója. In: Kemény Gábor (szerk.): *A metafora grammatikája és stilisztikája.* Tinta Kiadó, Budapest, 22-30.
- Benkő Loránd 1977. A legrégebb magyar szövegelem-csoport. *Magyar Nyelv* 73:130-146.
- Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemei.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1988. A magyar birtokos jelzős szerkezet jelölésének történetéből. *Magyar Nyelv* 84:24-31.
- Berrár Jolán 1956. A -től fogva névutó kialakulása. *Magyar Nyelv* 52:429-35.
- Berrár Jolán 1957. *Magyar történeti mondattan.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Berrár Jolán 1957a. *Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bogner Mihály 1912. A Bécsi-, Münchener- és Apór-kódex mondattana. Perestein, Zsombolya.

- Boiron, Bertrand 1999. Névutószótár. In: Bárdosi Vilmos et al. *Magyar-francia rag- és névutószótár*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 177-282.
- Brassai Sámuel 1864. A magyar mondat. *Magyar Akad. Értesítő* 1:279-399.
- Buvári Márta 2001. Szálkák. *Édes Anyanyelvünk*. 23:1.9.
- Büky László 1999. A költői nyelv névutóhasználatáról. *Magyar Nyelvjárások* 37:111-20.
- Bynon, Theodora 1997. *Történeti nyelvészet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Csipkés Comarini, Georgius 1656. Hungaria illustrata. In: Toldy Ferenc (szerk.): *Corpus grammaticorum linguae hungaricae veterum*. Pest, 1866, 331-402.
- Deme László 1953. A nyelv fejlődése belső törvényeinek kérdéséhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 54:10-36.
- Deme László 1956. Hozzászólás Fokos Dávid előadásához. *Nyelvtudományi Közlemények* 58:117-9.
- Deme László 1968. A magyar nyelv történetéhez - „A magyar nyelv története” kapcsán. *Magyar Nyelv* 68:14-23.
- Deme László 1978. *A beszéd és a nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Deme László 1991. *Mondattan I*. Összeáll. M. Korchmáros Valéria. JATE Kiadó.
- Elekfi László 2002. Magyar grammatika - és ami utána következhet. *Magyar Nyelv* 98:11-33.
- Finály Henrik 1888. *Hogy is mondják ezt magyarul?* MTA. Budapest.
- Fogarasi János 1843. *Művelt magyar nyelvtan elemi része*. Pest.
- Fokos Dávid 1956. Hozzászólás N. Sebestyén Irén előadásához. *Nyelvtudományi Közlemények* 58:172-3.
- Fokos Dávid 1960. A manysi „genitivus”. *Nyelvtudományi Közlemények* 62:105-8.
- Fokos-Fuchs, D. R. 1962. *Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Gálffy Mózes 1972. *Nyelvi forma - nyelvi érték* (Alak- és mondattani elemzések). Tudományos Könyvkiadó, Bukarest.
- Gombocz Zoltán-Melich János 1914. *Magyar etymológiai szótár* III. füzet. MTA, Budapest.
- Gombocz Zoltán 1949. *Syntaxis*. Pázmány P. Tudományegyetem, Budapest.
- Gottwald Gáspár 1840. *Magyar nyelvtudomány* 2. k. Pest.
- Haader Lea 2001. Mikrodiakrónia és változásvizsgálat. *Magyar Nyelvőr* 125:354-71.
- Hadrovics László 1998. Hátrahagyott szófejtések. *Magyar Nyelv* 94:270-6.
- Hajdú Mihály 1986. A szer helyneveinkben. *Néprajzi Értesítő* 11:41.
- S. Hámori Antónia 1998. Határozó(szó)i szószerkezetek a 16. század néhány misszilis levelében. In: Hajdú Mihály és Keszler Borbála (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. ELTE, Budapest, 73-7.
- Hat. = Simonyi Zsigmond 1892-95. *A magyar határozók II*. MTA. Budapest.
- Hlavacska Edit 1999. Sebestyén Árpád tudományos és publicisztikai munkássága. *Magyar Nyelvjárások* 37:17-40.
- Hopper, Paul J.-Traugott, Elizabeth Closs 1993. *Grammaticalization*. University Press, Cambridge.

- Horváth Katalin 1999. Grammatikalizáció és szófejtés. In: Kugler Nóra és Lengyel Klára (szerk.): *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE, Budapest, 160-4.
- Jakab László-Kiss Antal 1978. *A Jókai-kódex ábécérendes adattára*. KLTE, Debrecen.
- Jakab László-Kiss Antal 1980. *A Jókai-kódex szókincsének szófaji megoszlása*. KLTE, Debrecen.
- Jakab László 1984. Jókai-kódex. XIV-XV. század. *Magyar Nyelv* 80:238-41.
- Jakab László 2002. *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék szótárszerű feldolgozásban*. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- A. Jászó Anna 1991. Az igenevek. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 319-52.
- Jókai-kódex = P. Balázs János 1981.
- Juhász Dezső 1999. Az ómagyar nyelvi normáról és Sylvester nyelvтанáról néhány kötőszó kapcsán. *Magyar Nyelv* 95:453-6.
- Kálmán László 2001. *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Kalmár Elek 1902. A határozókról. *Nyelvtudományi Közlemények* 32:99, 230, 343, 449.
- Károly Sándor 1957. Elkülönítő-kiemelő szerepű névutóink történetéhez. *Magyar Nyelv* 53:103-8.
- Károly Sándor 1958. *Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor 1963. Adat és probléma szerepe a nyelvtörténetben és a nyelvleírásban. In: Benkő Loránd (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 166-73.
- Károly Sándor 1965. *A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban*. Morfológiai rész. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Katona Krisztina 2000. Névutó szerepű határozói igenevek a Bécsi Kódexben. *Magyar Nyelvjárások* 38:209-19.
- Kenesei István 2000. A morfémától a szóig. In: Kiefer Ferenc-Gósy Mária (szerk.): *Helyzetkép a magyar nyelvtudományról*. MTA Nyelvtud. Int. Budapest, 75-80.
- Keresztes Kálmán 1964. *Morphemic and Semantic Analysis of the Word Families: Finnish ETE- and Hungarian EL- 'fore-'*. Mouton and Co., The Hague.
- Keszler Borbála 2000. A határozószó. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 209-22.
- Kiefer Ferenc 1987. A magyar főnév esetei. *Magyar Nyelv* 83:481-6.
- Kiefer Ferenc 1998. Alaktan. In: É. Kiss Katalin-Kiefer Ferenc-Siptár Péter *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 187-289.
- É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. In: É. Kiss Katalin-Kiefer Ferenc-Siptár Péter *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 17-186.
- Klemm Antal 1928-1942. *Magyar történeti mondattan*. (é. n., h. n. Pécs)
- Korompay Klára 1988. *Névszórágazásunk története az ómagyar kor végéig*. (Kézirat)
- Korompay Klára 1991. A névszórágazás. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 284-318.

- Korompay Klára 1992. A névszóragozás. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 355-410.
- Korponay Béla 1986. *Postpositions*. KLTE, Debrecen.
- V. Kovács Sándor 1984. *A magyar középkor irodalma*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Kovács Teréz 1954. A meg igekötő a Jókai-kódexben. *Magyar Nyelv* 50:152-5.
- B. Kudlik Julianna 1955. A Jókai-kódex igekötőinek kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 51:83-7.
- Kugler Nóra 2000. A partikulák. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 275-81.
- Lengyel Klára 1989. Határozói igeneveink szófajváltásáról. In: Rácz Endre (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 181-217.
- Lotz János 1939. *Das ungarische Sprachsystem*. Ungarisches Institut. Stockholm.
- Lotz János 1939a. *Az igék alakja a Jókai-kódexben*. Stockholmi Magyar Intézet é. n. Budapest.
- Lotz János 1968. *Egy nyelvtani modell. Két fejezet a magyar nyelvtanból*. MNyTK., Budapest.
- B. Lőrinczy Éva 1953. *A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- B. Lőrinczy Éva 1962. A határozó. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere. II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 162-259.
- Maitz Péter-Molnár Anna 2001. Nyelvtörténetírás és történeti szöveg-nyelvészet. In: Csatár Péter, Maitz Péter, Tronka Krisztián (szerk.): *A nyelvtantól a szövegtanig*. KLTE, Debrecen, 322-36.
- Márton József 1820. *Praktische Ungarische Sprachlehre für Deutsche*. 3. k. Wien, 62.
- Mátai Mária 1970. A Müncheni Kódex határozószóinak egy csoportjáról. *Magyar Nyelv* 66:34-42.
- Mátai Mária 1971. *A határozószók, névutók és igekötők rendszere a Müncheni Kódexben*. ELTE, Budapest.
- Mátai Mária 1984. *A magyar határozószórendszer története*. Kézirat. Budapest.
- D. Máta Mária 1988. A határozószók helye a szófaji rendszerben. *Magyar Nyelv* 84:31-44.
- D. Máta Mária 1991. A határozószók. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 401-32.
- D. Máta Mária 1992. A határozószó-rendszer fejlődésének fő jellemzői. In: Keszler Borbála (szerk.): *Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 197-218.
- D. Máta Mária 1994. *Nyelvünk élete*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Mátai Mária 2002. A névutók és a névutómelléknevek története. *Magyar Nyelvőr* 126:72-87.
- Medve Marianna 2001. *Werden* - egy ige grammatikalizációjának állomásai. In: Csatár Péter, Maitz Péter, Tronka Krisztián (szerk.): *A nyelvtantól a szövegtanig*. KLTE, Debrecen, 61-71.
- Mikola Tibor 1966. Szamojéd névutók. *Néprajz és Nyelvtudomány* 10:29-38.
- Mikola Tibor 1997. *Szer*. In: Büky László (szerk.): *Nyíri Antal kilencvenéves*. JATE, Szeged. 125-7.

- Molnár József-Simon Györgyi 1976. *Magyar nyelvemlékek*. Tankönyvkiadó, Budapest, 67-71.
- Molnár Szenciensis, Albertus 1610. *Novae grammaticae vulgaricae libri duo*. In: Toldy Ferenc (szerk.): *Corpus grammaticorum linguae hvngaricae veterum*. Pest, 1866, 115-290.
- MTT. 1846. *A' magyar nyelv rendszere*. Közrebocsátá a' Magyar Tudós Társaság, Budán.
- M. Nagy Ilona 1983. Superessivusragos névszót vonzó névutóink kialakulásához. *Magyar Nyelvjárások* 25:181-9.
- Névut. = Sebestyén Árpád 1965.
- Nyíri Antal 1993. *A Müncheneri Kódex magyar-latin szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nyirkos István 2000. A -kor toldalék és az illeszkedés. *Magyar Nyelvjárások* 38:319-22.
- Oinas, Felix Johannes 1961. *The Development of Some Postpositional Cases in Balto-Finnic Languages*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Pais Dezső 1942. Jókai-kódex. Előszó. *Codices Hungarici I*. Pázmány P. Tudományegyetem, Stockholmi Magyar Intézet, Budapest, V-VIII.
- Pais Dezső 1949. *Bevezetés a nyelvtudományba*. Pázmány P. Tudomány-egyetem, Budapest.
- Pais Dezső 1954. *Át-által, óta*. *Magyar Nyelv* 50:318-31.
- Pais Dezső 1959. Az igekötők mivoltához és keletkezéséhez. *Magyar Nyelv* 55:181-4.
- Papp Ferenc 1966. Kettős és hármas szófajiságú szavaink. *Magyar Nyelvőr* 90:404-8.
- Papp István 1966. *Leíró magyar hangtan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Pete István 2000. Szófajaink rendszere és hierarchiája. *Magyar Nyelv* 96:257-71.
- Ritter, Ralf-Peter 1998. Az Ehrenfeld-Kódex latin megfelelőjéhez. In: *A magyar művelődés és a kereszténység*. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság. Budapest-Szeged, 507-16.
- Sebestyén Árpád 1959. A mutató névmások anaphorikus használatához. *Magyar Nyelvőr* 83:464-70.
- Sebestyén Árpád 1961. A névutók mivoltáról és keletkezéséről. In: Sulán Béla (szerk.): *Nyelvtani tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest, 89-101.
- Sebestyén Árpád 1962. Felix J. Oinas: The Development of Some Postpositional Cases in Balto-Finnic Languages. *Nyelvtudományi Közlemények* 64:388-90.
- Sebestyén Árpád 1963. Egy névutótípusról. In: Benkő Loránd (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 314-9.
- Sebestyén Árpád 1965. *A magyar nyelv névutórendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sebestyén Árpád 1974. A magyar időhatározószók jelentésstanához. In: Imre Samu, Szathmári István, Szűts László (szerk.): *Jelentésstan és stilsztika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 532-8.
- Sebestyén Árpád 1977. *Buktatók és fogódzók mindennapi nyelvhasználatunkban*. H-B. Megyei Tanács Műv. Oszt. Debrecen.
- Sebestyén Árpád 1989. Névutórendszerünk fejlődéstörténetéhez. *Folia Uralica Debreceniensia* 1:109-121.
- Sebestyén Árpád 1991. Árpád-kori szövegeink névutózásához. In: Hajdú Mihály és Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest, 574-80.
- Sebestyén Árpád 1996. Idegen nyelvek hatása a magyar névutórendszerre. *COIFU Pars IV. Sessiones sectionum Moderatores*, Jyväskylä, 239-43.

- Sebestyén Árpád 1997. Két tájnyelvi névutóról. In: Bánki Judit (szerk.): *Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára*. MTA Nyelvtud. Int., Budapest, 83-8.
- Sebestyén Árpád 1998. A számhatározó ragjai a Jókai-kódexben. In: Hajdú Mihály és Keszler Borbála (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. ELTE, Budapest, 170-3.
- Sebestyén Árpád 2000. Rag vagy névutó? (A Jókai-kódex *-balól/-belől* toldalékaihoz). *Magyar Nyelvjárások* 38:361-74.
- Seilenthal, Tönu 1988. Az uráli névutók keletkezése. In: Domokos Péter-Pusztay János (szerk.): *Urálistikai tanulmányok 2*. ELTE, Budapest, 331-6.
- Simonyi (Steiner) Zsigmond 1873. Rokoneértelmű szavak. *Magyar Nyelvőr* 2:145-8.
- Simonyi Zsigmond 1888. *A magyar határozók I*. MTA, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1892. *A magyar határozók II*. MTA, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1905. *A magyar nyelv* 2. k. Athenaeum, Budapest, 392-3.
- Sinor, Denis 1981. Felix J. Oinas and Finno-Ugric Studies at Indiana University. In: Ronald F. Feldstein (Compiled): *Felix Johannes Oinas Bibliography*. E. J. Brill, Köln, 47-8.
- Sipos Pál 1991. A névmások. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 353-400.
- Sylvester, Ioannis 1539. *Grammatica hvngarolatina*. Neanesi.
- Szabó Dénes 1955. *A mai magyar nyelv I-II*. Kézirat. ELTE, Budapest.
- Szabó Dénes 1959. *Magyar nyelvelmékek* 2. kiad. Tankönyvkiadó, Budapest, 34-6.
- Szarvas Gábor 1872. A Ferencz-legenda. *Magyar Nyelvőr* 1:215 kk.
- Szathmári István 2001. Kossuth nyelve és stílusa kilenc 1845-1846-os hivatalos levele alapján. *Magyar Nyelvőr* 125:453-65.
- Szemere Gyula 1993. Névutós névszóval kifejezett határozók. In: Rácz Endre-Szemere Gyula, *Mondattani elemzések*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 106-137.
- Szépe György 1963. Az egyeztetés kérdéseihöz. In: benkő Loránd (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 355-9.
- Szépe György 1991. *Hátam mögött*. In: Hajdú Mihály és Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest, 613-6.
- Szókötés 1843. *A' magyar szókötés főbb szabályai*. A' Magyar Tudós Társaság' külön használatára. Budán.
- Terestyéni Ferenc 1958. Az alaktani kategóriák és elemek stilisztikai értékei. In: Fábrián Pál-Szathmári István-Terestyéni Ferenc, *A magyar stilisztika vázlat*. Tankönyvkiadó, Budapest, 174-234.
- TESz. Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-IV*. 1967-1984. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TNyt. = Benkő Loránd (szerk.): 1991, 1992, 1995. A magyar nyelv történeti nyelvtana I, II/1., II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tompa József 1961. Lectori vélemény Antal Lászlónak „A magyar esetrendszer” című kéziratáról. In: *Antal László, A magyar esetrendszer*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 138-43.
- H. Tóth Tibor 2000. É. Kiss Katalin-Kiefer Ferenc-Siptár Péter, Új magyar nyelvtan. *Magyar Nyelv* 96:474-83.

- G. Varga Györgyi 1992. A névmások. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 455-569.
- Verseghy Ferenc 1817. *A magyar nyelv mondattana*. Budán. (Verseghy F. Megyei Könyvtár, Szolnok, 1979).
- Verseghy Ferenc 1818. *Magyar Grammatika avvagy Nyelvtudomány*. Budánn.
- C. Vladár Zsuzsa 1989. Sylvester János latin-magyar nyelvtana. MNyTK. Budapest.
- Volf György 1881. Az Ehrenfeld Codex. *Nyelvmléktár VII*. Előszó V-XXXIV.
- Zsilinszky Éva 1991. A névutók. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 442-60.
- Zsilinszky Éva 1992. A névutók. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 696-715.
- Zsilinszky Éva 1998. Rendszerhatás és nyelvtani homonímia. In: Hajdú Mihály és Keszler Borbála (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. ELTE, Budapest, 208-10.